

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 2790-0738 (Print)

ISSN 2791-0911 (Online)

ISSN-L 2790-0738

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

ELMİ-METODİK JURNAL

Cild 72 Say 1 / 2026

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE
SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL

VOLUME 72 ISSUE 1 / 2026

İndekslər və məlumat bazaları Indexes & Databases

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

Elmi-metodik jurnal. 1954-cü ildən nəşr olunur.

ISSN 2790–0738 (Print) | ISSN 2791–0911 (Online) | ISSN-L 2790–0738

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 5 may 1997-ci il tarixli əmri ilə Nizamnaməsi təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Seriya AB № 022436 | Qeydiyyat № B236

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası və onun tədqiqi məsələlərini araşdıran, müasir tədris yanaşmaları və bu sahələrdəki yenilikləri işıqlandıran, dilçiliyin və ədəbiyyatşünaslığın bütün sahələrinə aid elmi məqalələr dərc edən, ədəbi normalar çərçivəsində Azərbaycan dilinin işləkliyini qoruyan və təbliğ edən, həmçinin müqayisəli və beynəlxalq təhlillərə əsaslanan tədqiqatları təqdim edən resenziyalı açıq girişli elmi-metodik nəşrdir. Jurnal il ərzində dörd dəfə Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC 4.0) lisenziyasının şərtləri əsasında çap edilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər sırasına daxildir.

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE

Scientific-methodical journal. Published since 1954.

ISSN 2790–0738 (Print) | ISSN 2791–0911 (Online) | ISSN-L 2790–0738

The Charter of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan was approved by the order dated May 5, 1997, registered with the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan. Series AB No. 022436 | Registration No. B236

Journal of "Teaching of Azerbaijani Language and Literature" is a peer-reviewed open-access scientific and methodological publication that examines the methodology of teaching Azerbaijani language and literature and its research issues, highlights modern teaching approaches and innovations in these areas, publishes scientific articles related to all areas of linguistics and literary studies, protects and promotes the functionality of the Azerbaijani language within the framework of literary norms, and also presents research based on comparative and international analyses. The journal is published four times a year under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC 4.0) license. It is included in the list of periodical scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

TƏSİSÇİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAŞ REDAKTOR ƏVƏZİ

Sarvan İbrahimov

MƏSUL KATİB

Gülınar Əliyeva

REDAKSİYA ŞURASI

Prof. Dr. İsa Həbibbəyli, *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan*

Prof. Dr. Nadir Məmmədli, *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan*

Prof. Dr. Mahirə Hüseynova, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Qəzənfər Kazımov, *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan*

Prof. Dr. Yaqub Babayev, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Təyyar Salamoğlu, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Pıralı Əliyev, *Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Mahmud Allahmanlı, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Yavuz Akpınar, *Ege Universiteti, Türkiyə*

Prof. Dr. Özcan Bayrak, *Fırat Universiteti, Türkiyə*

Prof. Dr. Guljahon Jumanzarova, *Cizzax Dövlət Pedaqoji Universiteti, Özbəkistan*

Prof. Dr. Surayyo Eşonqulova, *Çirçiq Dövlət Pedaqogika Universiteti, Özbəkistan*

Prof. Dr. Nodira Soatova, *Cizzax Dövlət Pedaqoji Universiteti, Özbəkistan*

Prof. Dr. Güllü Karanfil, *Komrat Dövlət Universiteti, Moldova*

Prof. Dr. Çonq Jin Oh, *Hankuk Xarici Tədqiqatlar Universiteti, Cənubi Koreya*

Prof. Dr. Maqripa Yeskeyeva, *Beynəlxalq Türk Akademiyası, Qazaxıstan*

İ.ü.f.d., dos. Fərahim Sadıqov, *Bakı Elm-Təhsil Mərkəzi, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Ənvər Abbasov, *Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan*

F.ü.f.d., dos. Aqşin Əliyev, *Pekin Xarici Dillər Universiteti, Çin*

REDAKSIYA HEYƏTİ

Prof. Dr. İsmayıl Kazımov, *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan*

Prof. Dr. Sədaqət Həsənova, *Naxçıvan Dövlət Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Minaxanım Nuriyeva (Təkləli), *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Mətanət Abdullayeva, *Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan*

Prof. Dr. Fikrət Cahangirov, *Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan*

F.e.d., dos. Ədalət Abbasov, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Bilal Həsənli, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Soltan Hüseynoğlu, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

P.ü.f.d., dos. Könül Məmmədova, *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Azərbaycan*

F.ü.f.d. Sevinc Qəmbərova, *Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan*

REDAKSIYA

Könül Yadigarova, Xatirə Məmmədova, Xanımgül Əsgərova, Ramilə İsmayılova,
Nazlı Səmədzadə, Cəvahir Quluzadə

ÜNVAN

AZ 1118, Bakı şəhəri, Nəsimi küçəsi 37

E-poçt: tall@edu.gov.az

<https://tall.edu.az>

FOUNDER

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

SUBSTITUTE EDITOR-IN-CHIEF

Sarvan Ibrahimov

EXECUTIVE EDITOR

Gulnar Aliyeva

EDITORIAL COUNCIL

Prof. Dr. Isa Habibbayli, *Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan*

Prof. Dr. Nadir Mammadli, *Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan*

Prof. Dr. Mahira Huseynova, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Gazanfar Kazimov, *Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan*

Prof. Dr. Yagub Babayev, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Tayyar Salamoghlu, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Piralı Aliyev, *Baku Slavic University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Mahmud Allahmanli, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Yavuz Akpınar, *Ege State University, Turkey, Azerbaijan*

Prof. Dr. Ozcan Bayrak, *Firat University, Turkey, Azerbaijan*

Prof. Dr. Guljahon Jumanzarova, *Jizzakh State Pedagogical University, Uzbekistan*

Prof. Dr. Surayyo Eshongulova, *Chirchik State Pedagogical University, Uzbekistan*

Prof. Dr. Nodira Soatova, *Jizzakh State Pedagogical University, Uzbekistan*

Prof. Dr. Gullu Karanfil, *Komrat State University, Moldova*

Prof. Dr. Chong Jin Oh, *Hankuk University of Foreign Studies, South Korea*

Prof. Dr. Magripa Yeskeyeva, *International Turkish Academy, Kazakhstan*

Assoc. Prof. Dr. Farahim Sadigov, *Baku Science-Education Center, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Anvar Abbasov, *Baku Slavic University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Agshin Aliyev, *Beijing Foreign Studies University, China*

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ismayil Kazimov, *Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Azerbaijan*

Prof. Dr. Sadagat Hasanova, *Nakhchivan State Universit, Azerbaijan*

Prof. Dr. Minakhanim Nuriyeva (Taklali), *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Matanat Abdullayeva, *Baku State University, Azerbaijan*

Prof. Dr. Fikret Jahangirov, *Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Adalat Abbasov, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Bilal Hasanli, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Soltan Huseynoghlu, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Assoc. Prof. Dr. Konul Mammadova, *Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan*

Dr. Sevinj Gambarova, *Baku Business University, Azerbaijan*

EDITORIAL TEAM

Konul Yadigarova, Khatira Mammadova, Khanimgul Asgarova, Ramila Ismayilova, Nazli Samadzade, Javahir Guluzade

ADDRESS

AZ 1118, 37 Nasimi street, Baku

E-mail: tall@edu.gov.az

<https://tall.edu.az>

İÇİNDƏKİLƏR

Cild 72 Say 1 / 2026

12–20

Sərdar Zeynal

Ələkbər Babazadə və onun “Türk dili” dərslisi

21–28

Elşad Abışov

Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi

29–38

Rəhilə Hümətova

Mürəkkəb cümlənin tədrisində müşahidə edilən problemlərin həllində sintaktik təhlilin rolu

39–47

Fəridə Səfərəliyeva

Ədəbi tələffüz və cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı üzrə aparılan işlər

48–56

Ulduz Qəhrəmanova

Mirzə Ələkbər Sabir və müasirləri ədəbi müzakirələr kontekstində

57–66

Gülnarə Əlixanova

Nağılların kiçik yaşlı məktəblilərin nitqinin inkişafına psixoloji təsiri

67–74

Şakir Cəfərov

Mir Cəlalin publisistikasının başlıca mövzuları

75–85

Svetlana Balakişiyeva

Əsas nitq hissələrinin tədrisində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi

86–92

Arzu Baxışlı

Seyfəddin Dağlının satirik hekayələri

93–102

Günay Yediyarlı

Elçin Hüseynbəylinin hekayələrində yurd həsrəti və məcburi köç taleyi

103–114

Aygün Hüseynova

Şərq və Qərb diskursları kontekstində milli kimlik və şərqli yazarın mövqeyi

115–120

Sənan Fərmanlı

Cümlə konstruksiyalarının mətnlərdə tədrisinin proqram və elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşu məsələsi

121–131

Angel Euzie M. Lamboloto, Julianna Joy H. De Jesus, Chonalyn M. Abtina, Yannica O. Mendoza, Romel C. Sarno

Comparing the Effectiveness of Traditional Storybooks and Digital Storytelling Videos in Enhancing Literary Analysis: A Quasi-Experimental Study

CONTENTS

Volume 72 Issue 1 / 2026

12–20

Sardar Zeynal

Alakbar Babazade and His "Turkish Language" Textbook

21–28

Elshad Abishov

Classification of Auxiliary Parts of Speech in Contemporary Azerbaijani

29–38

Rahila Hummatova

The Role of Syntactic Analysis in Solving Problems Observed in the Teaching of Complex Sentences

39–47

Farida Safaraliyeva

Studies on the Development of Literary Pronunciation and Sentence Construction Skills

48–56

Ulduz Gahramanova

Mirza Alakbar Sabir and His Contemporaries in the Context of Literary Discussions

57–66

Gulnara Alikhanova

The Psychological Impact of Fairy Tales on the Speech Development of Younger Schoolchildren

67–74

Shakir Jafarov

The Main Themes of Mir Jalal's Journalism

75–85

Svetlana Balakishiyeva

Application of Interactive Learning Methods in Teaching the Main Parts of Speech

86–92

Arzu Bakhishli

Satirical Stories of Seyfaddin Daglli

93–102

Gunay Yediyarli

Homesickness and the Fate of Forced Migration in Elchin Huseynbeyli's Stories

103–114

Aygun Huseynova

National Identity and the Position of the Oriental Writer in the Context of Eastern and Western Discourses

115–120

Sanan Farmanli

The Issue of Teaching Sentence Constructions in Texts in the Program and Scientific-Methodological Literature

121–131

Angel Euzie M. Lamboloto, Julianna Joy H. De Jesus, Chonalyn M. Abtina, Yannica O. Mendoza, Romel C. Sarno

Comparing the Effectiveness of Traditional Storybooks and Digital Storytelling Videos in Enhancing Literary Analysis: A Quasi-Experimental Study

Ələkbər Babazadə və onun “Türk dili” dərsliyi

Sərdar Zeynal¹

XÜLASƏ

Məqalədə dilçi alim Ələkbər Babazadənin həyat və yaradıcılığı ilə yanaşı, onun qələmə aldığı “Türk dili” (qramer və yazı qaydaları) dərsliyindən də bəhs olunur. Dilçilik elminin inkişafında mühüm xidmətləri olan alimin həyat və yaradıcılığı haqqında son dövrlərdə geniş məlumatın olmaması diqqət çəkir. Bu səbəbdən XX əsrin birinci yarısında yaşamış və dilçilik sahəsinə dəyərli töhfələr vermiş Ə. Babazadənin elmi irsini tədqiq etmək, onun yazdığı dərslük haqqında məlumat vermək məqsədəuyğun hesab edilir. Məqalənin məqsədi bu sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssisləri alimin elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə tanış etməkdir. Dərslük iki əsas hissədən ibarətdir: qrammatikanın sintaksis bölməsi və dilçiliyin fonetika bölməsi ilə bağlı anlayışlar. Hər iki bölmə üzrə mövzular ayrı-ayrı paraqraflar şəklində təqdim edilərək izah olunmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR

qramer, vurğu, heca, əlifba, səs

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərib: 12.11.2025

Qəbul edilib: 05.02.2026

¹ Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan <https://orcid.org/0000-0002-5377-6035> | serdarzeynalov@adpu.edu.az

Alakbar Babazade and His "Turkish Language" Textbook

*Sardar Zeynal*¹

ABSTRACT

The article discusses the life and creative activity of Alakbar Babazade, as well as his book “Turk dili” (grammar and writing rules). Although he rendered significant services to the development of linguistics, there is limited information available about his identity and his works. Therefore, taking this shortcoming into account, I considered it a civic duty to introduce to the public a linguist who lived and created in the first half of the 20th century, and who left behind a considerable number of works on linguistics. The article aims to familiarize today’s specialists in the field with this textbook. The book consists of two parts – the section on syntax within grammar and the section on phonetics within linguistics. Although the textbook is composed of two main sections, the topics related to each are presented and explained in separate paragraphs.

KEYWORDS

grammar, accent, syllable, alphabet, sound

ARTICLE HISTORY

Received: 12.11.2025

Accepted: 05.02.2026

¹ Doctor of Philology, Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-5377-6035> | serdarzeynalov@adpu.edu.az

Giriş

Məqalədə XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan dilçilik tarixində mühüm yer tutan, bu sahənin inkişafına əhəmiyyətli töhfələr verən, lakin barəsində yetərincə məlumat olmayan dilçi alim Ələkbər Babazadənin həyatı və elmi fəaliyyəti haqqında məlumat verilir.

Ə. Babazadə yaşadığı dövrdə bədii yaradıcılığı və elmi fəaliyyəti ilə Azərbaycan dilçiliyi tarixində önəmli yer tutsa da, son illərdə nəşr olunan elmi əsərlərdə onun adına rast gəlinmir.

Ümumiyyətlə, XX əsrin ikinci yarısından sonra dilçilik sahəsinə dair yazılan elmi əsər və məqalələrdə də alim haqqında hər hansı məlumat yer almayıb.

Ələkbər Babazadə haqqında Vikipediya oxuyuruq: “Ələkbər Abbasəli oğlu Babazadə 1893-cü ildə Gəncədə anadan olub və ilk təhsilini 8 illik məktəbdə almışdır. 1912–1924-cü illərdə “Tofiq” məktəbində və Gəncənin müxtəlif məktəblərində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olub. 1924-cü ildə Bakıya gəlib Azərnəşrdə – Yeni Türk Əlifba Mərkəzi Komitəsində müxtəlif vəzifələrdə işləməyə başlayır. O, məşhur çuvaş alimi Nikolay İvanoviç Aşmarinin məsləhəti ilə “Azərbaycan türklərinin xalq dialektləri lüğəti” üçün material toplamağa başlayır.

1929–1933-cü illərdə Azərbaycanın Tədqiq və Tətbiq (Araşdırma) Cəmiyyətinin birinci dərəcəli elmi əməkdaşı kimi işə başlayır, həm də həmin illərdə Dəmir Yolu Texnikumunda müəllim işləyir. 1935-ci ildə Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsinin aspiranturasına daxil olur. O, rus, alman, ərəb, fars, özbək və tatar dillərini bilirdi.

Leninqradda ixtisas üzrə hazırlıq keçdiyi SSRİ EA-nın N. Y. Makar adına Dil və Təfəkkür İnstitutunun aspiranturasına qəbul olur.

Bakıya qayıtdıqdan sonra ayırım dialektlərinin tədqiqinə həsr olunmuş dissertasiya mövzusu üzərində işləyir. Bu məqsədlə 1938–1939-cu illərdə Qutqaşen (Qəbələ), Xanlar (Göygül), Dəstəfur (Daşkəsən), Kəlbəcər, Laçın, Gədəbəy və digər rayonların ayrımclar yaşayan 22 kəndində ekspedisiyada iştirak edir. Azərbaycan, Türkiyə, Dağıstan, Türkmənistan və digər respublikaların müxtəlif dövlət müəssisələrindən materiallar toplayır.

1942-ci ilin dekabrında Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurası onun dissertasiya işini müdafiəyə təqdim edir. Lakin Ə. Babazadəyə işinin nəticələrini görmək qismət olmur.

1927-ci ildə onun “Azərbaycan nə üçün yeni əlifbaya keçdi” adlı ilk məqaləsi çap olunur. Onun ardınca “Türk dili. Qrammatika və yazı qaydaları” dərslisi, “Türk dili” (qrammer və yazı qaydaları) (1933, 1934, 1935, 1936), “Qrammerdən iş kitabı” (1932, 1933) kitabları işıq üzü görür, “Azərbaycan türk dilinin imlası” adlı əsəri isə çap olunmur.

Vaxtsız ölüm Ə. Babazadənin yaradıcılıq potensialından tam istifadə etməsinə imkan verməmiş və o, 50 yaşında (1943) – yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir dövrdə həyatdan köçmüşdür.

Metodlar

Məqalədə elmi izah, isbat və təkzib metodlarından istifadə edilmişdir.

Nəticələr

Aparılan tədqiqat zamanı müəyyən edilir ki, Ə. Babazadənin Azərbaycan təhsilinin inkişafında mühüm xidmətləri olmuşdur. Onun bir pedaqoq kimi fəaliyyəti, müxtəlif elmi müəssisələrdə apardığı təcrübələr, qrammatikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı araşdırmaları və qələmə aldığı elmi əsərləri bu gün də diqqət mərkəzində qalmaqdadır.

Müzakirə

Məqalədə Ə. Babazadənin “*Türk dili*” (İbtidai məktəb üçün) dərsliyi təhlil edilmiş, əsərin həm dövrü üçün, həm də müasir şəraitdəki əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Bu dərslik 1933–1936-cı illər ərzində dəfələrlə, o cümlədən 1936-cı ildə yenidən nəşr edilmişdir. Araşdırmada istifadə olunan nüsxə 1934-cü ildə Bakıda Azərənşrin Tədris-Pedaqoji Şöbəsi tərəfindən çap olunmuşdur.

Dərslik iyirmi paraqraf və qırx səhifədən ibarət olub birinci hissə adlandırılrsa da, əslində, ikinci tədris ili üçün nəzərdə tutulmuşdur. Əsər ASSÇ XMQ Kollegiyası tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Kitabın üz qabığının arxa hissəsində ilk nəşrdə buraxılmış səhvlərlə bağlı qeydlərə rast gəlinir. “İxtar” (xatırlatma, bildiriş – S. Z.) bölməsində göstərilir ki, həmin səhifələrin düzəldilməsi məsuliyyəti dərsliyi tədris edən müəllimlərin üzərinə qoyulur. Müəllif burada belə bir müraciət edir: “Bu kitabın istər birinci, istərsə də ikinci çapında gözə çarpan aşağıdakı yanlışlıqları dərs əsnasında düzəltmələri bütün müəllim yoldaşlarımdan rica olunur. Birinci qeyddə göstərilir:

- 1) Səhifə 16-da əlifba düzülüşünə “u” hərfi artırılmalıdır (“t” və “v” hərfləri arasında).
- 2) Bunun ardınca daha iki əlavə göstəriş də qeyd edilmiş və digər səhifələrdə (iki yerdə – S. Z.) buraxılmış səhvlərin düzəldilməsi də nəzərdə tutulmuşdur.

Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, dərslik ibtidai məktəblərin ikinci sinifləri üçün nəzərdə tutulsa da, onun birinci bölməsi sintaksisdən bəhs edir. Dərsliyin ilk paraqrafı “Cümlə” adlanır.

Burada cümlə haqqında iki tərif verilir və bu təriflərdə irəli sürülən fikirləri əyani şəkildə təsdiq etmək üçün iki nümunə göstərilir. Birinci paraqrafda cümlə haqqında yazılır: “Söz ilə deyilmiş və ya yazılmış bütün bir fikir cümlə adlanır” (Babazadə, 1934).

Cümlənin mahiyyətini şagirdlərə izah etmək məqsədilə təqdim olunan tapşırıqda onlara cümlə qurmaq üçün şəkillər verilir. Müəyyən fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərin təsvir olunduğu bu şəkillərdə şagirdlərin vəzifəsi həmin təsvirlərin məzmunu şərh etməkdən ibarət olur. Məsələn, əlində qəzet tutan bir kişi şəkli verilir və altında “Kişi qəzet...” sözləri yazılır.

Burada şagirddən kişinin nə etdiyini söyləməsi tələb olunur. Şagird cümlənin xəbərini düzgün müəyyən etdikdə, bitmiş fikir ifadə etmiş olur.

Bunun ardınca cümləyə xas olan xüsusiyyətlər xüsusi çərçivədə qeyd edilir. Orada yazılır: “Cümlənin axırında səs alçalır, arada isə bir az dayanmaq lazım gəlir. Belə cümlələrin axırına nöqtə qoyulur” (Babazadə, 1934, s. 6).

Ə. Babazadənin ibtidai siniflər üçün hazırlayıb nəşr etdirdiyi “Türk dili” dərsliyi ilə eyni vaxtda dosent İ. Həsənov və A. Şərifovun müəllifliyi ilə iki dərslik də nəşr olunur:

1. Qramer. Morfologiya. Orta məktəblər üçün. Birinci hissə, beşinci tədris ili.
2. Qramer. Fonetika. Sintaksis. Orta məktəblər üçün. Birinci hissə, altıncı tədris ili.

Dərsliklərin hər ikisi Ə. Babazadənin “Türk dili” dərsliyi ilə eyni ildə (1934), eyni nəşriyyatda (Azərnəşr Tədris-Pedaqoji Şöbəsi) nəşr edilmişdir.

Hər üç dərslik Azərbaycan dilinin qrammatik anlayışlarından bəhs etsə də, Ə. Babazadənin dərsliyi “Türk dili”, digər dərsliklər isə “Qramer” adı ilə nəşr olunmuşdur. Beşinci tədris ili üçün nəzərdə tutulan “Qramer” dərsliyi qrammatikanın morfologiya, altıncı tədris ili üçün yazılmış “Qramer” dərsliyi isə fonetika və sintaksis bölmələrini əhatə etsə də, dərsliklərin hər üçündə “Cümlə” mövzusunda müraciət edilmişdir.

Beşinci tədris ili üçün hazırlanan “Qramer” dərsliyinin üz qabığında “morfologiya” yazılsa da, yeddinci səhifədən onuncu səhifəyə qədər verilən qrammatik anlayışlarda cümlə, durğu işarələri, mübtəda, xəbər, izahedicə sözlər, sadə və mürəkkəb cümlələr haqqında məlumat verilmişdir.

Dərsliklərdə belə bir tərif verilir: “Bitmiş bir fikri ifadə edən bir sözə və bir neçə söz qrupuna cümlə deyilir” (Babazadə, 1934, s. 7).

Hər iki dərsliyin müəllifləri eyni olduğundan, bu tərif altıncı sinif üçün nəşr edilən “Qramer” dərsliyində də öz əksini tapmışdır. Lakin Ə. Babazadənin nəşr etdirdiyi dərslikdə bu tərif öz quruluş və məzmununa görə tamamilə fərqlənir.

“Türk dili” dərsliyinin birinci paragrafında cümlənin tərifini verildəndən sonra onun sonunda nöqtə qoyulduğu qeyd edilmiş və cümlənin növləri barədə məlumat verilmədən dərsliyin ikinci paragrafı olan “Sual cümləsi” mövzusunda keçilmişdir (Babazadə, 1934, s. 7). Sual cümləsinin mahiyyətini izah etmək üçün şagirdlərə dialoq və suallardan ibarət on tapşırıq verilir və sual cümlələri haqqında belə qeyd edilir: “Söz soruşanda sual sözündə səs yüksəlir. Suallı cümlələrə sual cümləsi deyilir. Sual cümləsindən sonra sual işarəsi (?) qoyulur” (Babazadə, 1934, s. 8–9).

“Türk dili” dərsliyinin üçüncü paragrafı “Nida cümləsi. Nəqli cümlə” adlanır (Babazadə, 1934, s. 10). Bu paragrafda adı çəkilən cümlə növlərinə aid yeddi tapşırıq və onların arasında nida cümləsinin xüsusiyyətlərini əks etdirən iki qrammatik məlumat qeyd olunmuşdur.

Həmin məlumatların birincisində deyilir: “Nida və əmr üçün söylənən sözlər yüksəkdən deyilir”. İkinci çərçivənin içərisində isə yazılır: “Nida cümlələrinin sonunda nida işarəsi (!)

yazılır" (Babazadə, 1934, s. 11). Sonda nəqli cümlələrə belə tərif verilir: "Sualsız və nidasız cümlələrə nəqli cümlələr deyilir". Ardınca isə qeyd olunur ki, "nəqli cümlələrdən sonra nöqtə qoyulur" (Babazadə, 1934, s. 12).

Dərsliyin dördüncü paragrafı "Heca – sözlərin bir sətirdən o biri sətərə keçirilməsi" adlanır (Babazadə, 1934, s. 13). Bu paragrafda hər iki mövzuya aid yeddi tapşırıq təqdim edilmişdir. İlk tapşırıqlardan sonra qara çərçivədə heca haqqında yazılır: "Sözlər hecalardan əmələ gəlir. Bu parçalara heca deyilir" (Babazadə, 1934, s. 13).

Heca anlayışını izah etmək üçün müəyyən sözlərin ilk hecaları qeyd olunur və şagirdlərdən buraxılmış hecaların sözlərə artırılması tələb olunur. Məsələn, həmin mövzu ilə bağlı verilən 2 nömrəli tapşırıqda yazılır: "Aşağıdakı quş adlarını bütünləşdirin. Hecaların arasına cızıq çəkin: xo - ..., to - ..., sər - ..., bil-dir - ... və s." (Babazadə, 1934, s. 14).

Mətnin sonunda isə sözlərin sətirdən-sətərə keçirilməsi qaydaları haqqında yazılır: "Sətirə sığışmayan sözün bir və ya bir neçə hecasını o biri sətərə keçirmək olar. Bir hərfdən ibarət olan hecanı sözdən ayırmaq keçirmək olmaz. Misal: "o-dun" (Babazadə, 1934, s. 15).

Bu dərsləkdən fərqli olaraq, 1934-cü ildə orta məktəblərin altıncı tədris ili üçün nəzərdə tutulan "Qramer" dərsliyində "Heca" mövzusu daha geniş şəkildə işıqlandırılır.

Bu dərsləkdə heca anlayışı "Heca" və "Heca növləri" başlığı altında verilmişdir (Həsənov, Şərifov, 1934, s. 10–11). Heca haqqında yazılır: "Sözlərin ... fasilələrlə tələffüzü nəticəsində əmələ gəlmiş hər bir parçasına heca deyilir" (Həsənov, Şərifov, 1934, s. 10–11). Burada sözlərin tələffüzü nəticəsində onlarda fasilənin yaranmasının səbəblərindən asılı olduğu qeyd edilir. Bu dərsləkdə sözlərin birhecalı, ikihecalı və çoxhecalı adı altında üç növə ayrıldığı qeyd olunur.

Ə. Babazadənin "Türk dili" dərsliyində 15-ci səhifədən son səhifəyə qədər fonetika ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu bölmədə hər bir mövzu ayrı-ayrı paragraflar şəklində verilsə də, mövzuların hamısı birlikdə fonetikada öyrənilən məsələləri əks etdirir. Məsələn: sait və samit səslər, əlifba, apastrof, adlarda böyük hərflər, qalın və incə saitlər, ahəng qanunu, vurğu, sözlərdəki qoşa saitlər və s.

Dərsləkdə adları qeyd olunan hər bir mövzu ayrı-ayrılıqda müstəqil paragraf şəklində verilmiş və mövzu üzrə anlayışlar izah edilmişdir.

"Səs" başlıqlı mətndə göstərilir ki, "sözlər səslərdən əmələ gəlir. Səslər hərflərlə yazılır" (Həsənov, Şərifov, 1934, s. 16). Burada sözlərin səslərdən əmələ gəlib hərflərlə yazıldığı qeyd olunsada, hərf və səsin ayrı-ayrılıqda izahı qeyd edilməmişdir. Lakin abituriyentlər üçün nəşr edilmiş "Azərbaycan dili" kitabında danışq səsləri haqqında belə deyilir: "Biz danışarkən tələffüz etdiyimiz səslər danışq səsləri adlanır".

"Türk dili" dərsliyində sait səslərə verilən tərif həm həmin ildə, həm də 2010-cu ildə nəşr olunan dərsləklərdə verilən təriflərdən fərqlənir. Məsələn, "Türk dili" dərsliyində yazılır: "a, o, u, ı, e, ə, ö, y (ü – S. Z) səslərinə sait deyilir" (Babazadə, 1934, s. 15).

Altıncı tədris ili üçün yazılan “Qramer” dərsliyində isə sait və samitlər aşağıdakı kimi dəyərləndirilir: “Deməli, saitlər ağız boşluğunda heç bir maneəyə təsadüf etmədən tələffüz edilən səslərdir, ...samitlər ağız boşluğunda müxtəlif maneələrin iştirakı ilə tələffüz edilən səslərdir” (Həsənov, Şərifov, 1934, s. 7).

Digər paraqraflarda isə səslənmə baxımından bir-birinə yaxın olan səslərin yazıda fərqləndirilməsi məqsədilə üsullar göstərilir. Məsələn, “Təkhəcalı sözlərin sonunda *t* və ya *d* olduğunu bilmək üçün yanına *i*, *ı*, *y* və ya *u* hərflərindən birini qoşun. Misal: at+ı, ad+ı” (Babazadə, 1934, s. 21).

Təkhəcalı sözlərin sonunda eyni cür səslənən hərfləri bir-birindən ayırmaq müəyyənləşdirmək üçün ardıcıl olaraq bu cür yollardan istifadə etməyin vacibliyi qeyd olunur. Bu məsələ ilə bağlı “Qramer” dərsliyində heç bir məlumat verilməmişdir.

“Adlarda böyük hərflər” mətni isə dərsliyin 14-cü paraqrafında verilmişdir. Bu mövzu üçün dərslikdə on tapşırıq ayrılmışdır. Tapşırıqda insan adlarının seçilməsi tələb edilir, sonra isə çərçivə daxilində “şəhər, çay, kənd, göl, dəniz adları böyük hərflə yazılır” tələbi diqqətə çatdırılır. Digər bir çərçivə içərisində isə yazılır: “Qəzet və jurnal adları böyük hərflə və dırnaqcıqlar (“...”) arasında yazılır” (Babazadə, 1934, s. 77).

Dərsliyin on beşinci paraqrafı “Qalın və incə saitlər”, on altıncı paraqrafı isə “Saitlər və ahəng qanunu” adlanır. Birinci mövzuya aid dörd, ikinci mövzuya aid isə altı tapşırıq verilir. Lakin bu mətnlərin heç birində ahəng qanunu haqqında elmi məlumat verilməmişdir. Verilən tapşırıqlarda şagirdlərdən sözlərin tərkibində buraxılan saitlərin yerinə sait səslərin artırılması tələbi qoyulmuşdur. Bu qaydanı şagirdlərə aşılamaq üçün mövzuya aid verilmiş 11-ci tapşırığın tələbində deyilir: “Nöqtələrin yerinə ahəngə görə lazım bildiyiniz bir hərf qoyub yazın: “2 qoyun ...yunundan mahud toxunur. 3 qoyun ...bax!” (Babazadə, 1934, s. 31).

Altıncı tədris ili üçün nəşr olunan “Qramer” dərsliyində isə bu fonetik hadisə yığcam formada olsa da, elmi şəkildə izah edilmişdir. Bununla bağlı “Qramer”in dördüncü paraqrafında verilmiş “Ahəng qanunu. Damaq və dodaq ahəngi” başlıqlı mətnin tərkibində yazılır: “Türkcə olan sözlərdə saitlərin imlası (yazılışı) müəyyən qanunlara tabedir. Bu qanunlara görə, qalın, incə və dodaq saitləri bir-birini təqib etməklə sözün quruluşunda müəyyən ahəng əmələ gətirir. Buna ahəng qanunu deyilir” (Həsənov, Şərifov, 1934, s. 9). Bu mövzuda ahəng qanununun türk sözlərinin imlasında özünü iki şəkildə (arxa damaq saitləri və ön damaq saitləri – S. Z.) göstərdiyi qeyd olunmuşdur. Damaq ahənginin bütün türk sözlərinə aid olan ümumi qanun olduğu halda, dodaq ahənginin yalnız bəzi sözlərə aid xüsusi qanun olduğu vurğulanmışdır. Əcnəbi sözlərin isə bu qanuna tabe olmadığı xüsusi olaraq qeyd edilmişdir.

Dərsliyin “Sözlərin bağlaşması” adlanan on yeddinci paraqrafında cümlə qurarkən sözlərin qrammatik şəkilçilər vasitəsilə bağlanması qaydası haqqında məlumat verilmişdir. Bu mövzu ilə bağlı verilən tapşırığın hamısında cümlələri təşkil edən sözlərin tərkibində

buraxılmış şəkilçiləri yerinə qoymaq tələb olunmuşdur. Məsələn, Həsən... dəftər... = Həsənin dəftəri. Həsən... dəftər... məndədir” (Babazadə, 1934, s. 34).

Dərsliyin on səkkizinci paragrafı “Vurğu” adlanır. Bu bölmə ilə bağlı dərsliyə altı tapşırıq daxil edilmişdir. Dərslikdə vurğu haqqında yazılır: “Çoxhecalı sözlərdə hecalardan biri digərindən qüvvətli deyilsə, həmin hecada vurğu vardır. Türkcə sözlərdə vurğu çox zaman son hecada olur. Əmr kimi səslənən sözlərdə isə vurğu *mə* və *ma* hecalarından qabaqkı hecada olur” (Babazadə, 1934, s. 36).

2010-cu ildə abituriyentlər üçün nəşr edilmiş “Azərbaycan dili” vəsaitində vurğu haqqında yazılır: “Azərbaycan dilinin fonetik sistemində yer tutan vahidlərdən biri də vurğudur. Vurğunun, əsasən, 3 növü var: 1. Heca vurğusu. 2. Məntiqi vurğu. 3. Həyəcanlı vurğu” (Babazadə, 1934, s. 22–24).

1934-cü ildə işıq üzü görmüş dərslikdə “Vurğu” mövzusunda təqdim olunan materialı 2010-cu ildə nəşr edilmiş vəsaitdəki mətnlə müqayisə etdikdə keçən 76 il ərzində Azərbaycan dili ilə bağlı anlayışların təsdiqini və bu sahədə aparılan tədqiqatların nəticələrini yaxından görmək mümkündür. Dərsliyin “Düzgün oxu, düzgün yaz!” adlı on doqquzuncu paragrafında verilən mətnə isə sözləri düzgün yazmaq üçün onların düzgün oxunması tələbi qarşıya qoyulmuşdur. Düzbucaqlı çərçivə içərisində yazılır: “Müfrəd (tək – S. Z.) bildirən sözləri cəm etmək üçün yanına *lar*, *lər* hecalarından hansı münasib isə birini qoşmaq lazımdır”. Bu mövzuya aid verilən altı tapşırıqdan birində deyilir: “Tapşırıq 4. Aşağıdakı mücərrəd sözləri cəm halında yazın. Məsəl: *at – atlar*, *it – itlər*” (Babazadə, 1934, s. 38).

Dərsliyin son, iyirminci paragrafı “Sözlərdəki qoşa samitlər” adlanır (Babazadə, 1934, s. 38). Kitabda bu mövzuya aid 4 tapşırıq verilmişdir. Burada həm sözün ortasında, həm də sonunda qoşa sait işlənən sözlərə aid tapşırıqlar verilir. Tapşırıqların arasında isə verilən çərçivənin içərisində yazılır: “Bir neçə söz var ki, ona sait hərfli bir heca və ya hərf qoşulanda və ya ondan sonra sait hərf ilə başlanan bir söz gələndə, o bircə hərf ilə oxunar və yazılar” (Babazadə, 1934, s. 39).

Bu yanaşmaya uyğun olaraq verilən tapşırıqlardan birincisinin şərtində yazılır: “Aşağıdakı sözlərdən birini seçib münasib bir cümlə düzəldin. Qoşa hərflərin altından çızıq çəkin. Məsəl: babamın saqqalı ağdı” (Babazadə, 1934, s. 38).

Digər bir tapşırıqın şərtində isə yazılır: (Tapşırıq 2 – S. Z.) “Aşağıdakı sözlərin sonuna *da*, *dan*, *la*, *lər* və ya *sız*, *siz* hecalarından birini qoşub yazın (*haqdan*, *xətlər*, *sirli*, *hissiz*, *sədlər*)”.

Nəticə

Dərslük ibtidai siniflər üçün nəzərdə tutulduğundan, müəllif qrammatik anlayışları yığcam şəkildə təqdim etməklə kifayətlənmişdir. Bununla belə vəsait həmin dövr üçün

yüksək elmi dəyəərə malikdir və bu gün də onun müsbət cəhətlərindən faydalanmaq mümkündür.

Azərbaycan dili dərsləklərinin hazırlanmasına ömrünün böyük bir hissəsini həsr etmiş, lakin hazırladığı dissertasiyanı müdafiə etməyə fürsət tapmadan yaradıcılığının ən məhsuldar dövründə dünyadan vaxtsız köçmüş alim Ələkbər Babazadənin yenidən xatırlanmasını özümə mənəvi borc hesab etdim.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan dili* (Qəbul imtahanına hazırlaşanlar, yuxarı sinif şagirdləri və müəllimlər üçün vəsait). (2010).
2. Babazadə, Ə. (1934). *Türk dili* (ibtidai siniflər üçün) (Qramer və yazı qaydaları). I hissə. "Azərənəşr".
3. *Ərəb və fars sözləri lüğəti* (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). (1967). "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı".
4. *Ərəb və fars sözləri lüğəti*. (1985). "Yazıçı".
5. Həsənov, İ., Şərifov, A. (1934). *Qramer* (orta məktəblər üçün). *Beşinci tədris ili. Morfologiya*. I hissə. Təshih edilmiş ikinci çapı. "Azərənəşr".
6. Həsənov, İ., Şərifov, A. (1934). *Qramer* (orta məktəblər üçün). *Altıncı tədris ili. Fonetika. Sintaksis*. II hissə. Təshih edilmiş ikinci çapı. "Azərənəşr".
7. Xəlilov, B. (2007). *Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya*. "Nurlan".
8. *Müasir Azərbaycan dili. Fonetika və fonologiya*. (2019). I hissə. "Elm" nəşriyyatı.
9. *Müasir Azərbaycan dili. Leksikologiya*. (2022). II hissə.
10. Sadıqova, S. (2021). *Azərbaycan dilçiliyi simalarda*. "Apastrof".

Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi

*Elşad Abışov*¹

XÜLASƏ

Məqalədə köməkçi nitq hissələrinin təsnifi məsələləri araşdırılır. Tədqiqat işində müstəqil leksik mənası olmayan yardımçı sözlərin bölgüsü ilə bağlı ümumiləşdirmələr nəzərdən keçirildikdən sonra nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri (leksik-semantik, morfoloji və sintaktik) əsasında köməkçi nitq hissələrinə daxil edilən söz qruplarının funksiyalarına uyğun olaraq daxili təsnifatı aparılır. Bölgü prosesində köməkçi nitq hissələri sözlər və birləşmələr arasında əlaqə yaradan (qoşma, bağlayıcı), cümlədə fikrə münasibət bildirən (ədat, modal sözlər), emosionallıq ifadə edən (nida), obrazlılıq yaradan (təqlidi sözlər) və qeyri-müəyyənlik bildirən (imperativ sözlər, uşaq sözləri, ritmik sözlər) nitq hissələri adı altında müxtəlif funksional qruplara ayrılır. Məqalədə yardımçı söz növlərinin vəzifəsinə görə sistemləşdirilməsi ilə yanaşı, mənşəcə bölgüsü də təqdim edilir. Məlum olduğu kimi, köməkçi nitq hissələri tarixən əsas nitq hissələrinin bir qisminin lüğəvi mənasını itirməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu baxımdan onlar iki qrupa bölünür:

a) əsas nitq hissələrindən törəyənlər (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər);

b) mənşəcə əsas nitq hissələri ilə əlaqəsi olmayanlar (imperativ sözlər, nidalar, ritmik sözlər, təqlidi sözlər və uşaq sözləri).

AÇAR SÖZLƏR

qrammatika, nitq hissələri, qrammatik məna, nida, universal hadisə

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 18.11.2025

Qəbul edilib: 11.02.2026

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan <https://orcid.org/0000-0002-5048-1872> | elsad_abisov@mail.ru

Classification of Auxiliary Parts of Speech in Contemporary Azerbaijani

*Elshad Abishov*¹

ABSTRACT

The article extensively addresses the issues related to the classification of auxiliary parts of speech. After reviewing theoretical generalizations concerning the categorization of auxiliary words, which lack independent lexical meaning, the study focuses on the principles of classifying parts of speech (lexical-semantic, morphological, and syntactic). According to their functions, auxiliary parts of speech are internally classified into several groups: those that establish relations between words and phrases (postpositions, conjunctions), those that express the speaker's attitude in a sentence (particles, modal words), those that convey emotionality (interjections), those that create imagery (onomatopoeic words), and those that express indefiniteness (imperative forms, nursery words, rhythmic words). In addition to the functional systematization of auxiliary word types, the article also presents their classification by origin. As is known, auxiliary parts of speech historically emerged as a result of the loss of lexical meaning in a group of main parts of speech. From this perspective, auxiliary parts of speech are divided into two groups: a) those derived from the main parts of speech (postpositions, conjunctions, particles, interjections); b) those that are not etymologically related to the main parts of speech (imperative words, interjections, rhythmic words, imitative words, nursery words).

KEYWORDS

grammar, part of speeches, grammatical meaning, interjection, universal phenomenon

ARTICLE HISTORY

Received: 18.11.2025

Accepted: 11.02.2026

¹ PhD in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-5048-1872> | elsad_abisov@mail.ru

Giriş

Dilçilikdə nitq hissələrinin, xüsusilə də köməkçi nitq hissələrinin təsnifatı ilə bağlı müxtəlif nəzəri mülahizələr mövcuddur. Araşdırma prosesində fikir ayrılığına səbəb olan bu yanaşmalara aydınlıq gətirilməsi və problemin aradan qaldırılması mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Zəngin kateqorial əlamətlərə malik olan nitq hissələri leksik-qrammatik səciyyə daşıyan dil vahidlərini özündə birləşdirən mürəkkəb bir sistemdir. Bu sistemə daxil olan söz qrupları (nitq hissələri) antik dövrdən başlayaraq bu günə qədər uzunmüddətli inkişaf yolu keçmişdir. Təkamül prosesində nitq hissələrinin təsnifatı və sayı ilə bağlı dilçilikdə biri digərini tamamlayan, bəzən isə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən müxtəlif nəzəriyyələr meydana gəlmişdir.

Metodlar

Araşdırma prosesində müqayisəli və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Nəticələr

Aparılan araşdırmalarda əsas nitq hissələri və onlara məxsus qrammatik kateqoriyaların mahiyyətinə aydınlıq gətirilsə də, köməkçi nitq hissələrinin bölgüsü ilə bağlı fikir müxtəlifliyi bu gün də davam etməkdədir. Bunun başlıca səbəblərindən biri köməkçi söz qruplarının dilin inkişafının nisbətən sonrakı mərhələsində təşəkkül tapması və zamanla bəzilərinin əsas nitq hissələrindən təcrid olunması ilə əlaqədardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının təhlili göstərir ki, abidənin dilində köməkçi nitq hissələrinə aid 76 söz işlənmişdir (təkrarlar nəzərə alınmaqla). Bu qrup sözlərə qoşmalar, bağlayıcılar, köməkçi adlar, ədatlar, bağlayıcı sözlər və modal sözlər daxildir (Zeynalov, 2008, s. 285; Rüstəmov, 2023, s. 46; Kazımov, 2010, s. 12).

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun bəsit olduğu ilk dövrlərdə qoşmaların vəzifəsini əsasən hal şəkilçiləri, bağlayıcıların vəzifəsini intonasiya, söz sırası, feili bağlama və feili sifətlər yerinə yetirmiş, ədatlar isə yox dərəcəsində olmuşdur (Zeynalov, 2008, s. 284; Kazımov, 2019, s. 32).

Müzakirə

Köməkçi nitq hissələrinin təsnifində çətinlik yaranan səbəblərdən biri bölgüyə dair konkret prinsipin olmaması ilə izah olunur (Təhməzov, 2007, s. 9). Z. Təhməzovun fikrincə, əsas nitq hissələrinin təsnif olunmasında istifadə olunan üç prinsipin (leksik-semantik, morfoloji və sintaktik) heç biri köməkçi nitq hissələrinin qruplaşdırılmasına kömək etmir (Təhməzov, 2007, s. 10).

Doğrudur, bu prinsiplər köməkçi nitq hissələrinin bir-birindən fərqləndirilməsində mühüm rol oynamır, lakin leksik-qrammatik söz qrupu kimi onları əsas nitq hissələrindən ayıran başlıca meyar hesab olunur. F. Zeynalov köməkçi nitq hissələrinin təsnifindən bəhs edərkən həmin nitq hissələrini də qeyd olunan üç prinsip (leksik-semantik, morfoloji və sintaktik) üzrə təsnif etməyin və bu qrupa daxil olan sözlərə fərdi yanaşmanın və hər birinin spesifik xüsusiyyətlərini ayrıca nəzərdən keçirməyin lazım olduğunu bildirir (Zeynalov, 2008, s. 280).

Fəlsəfi dilçilikdən qaynaqlanan bu kimi nəzəri ümumiləşdirmələr əsasında köməkçi nitq hissələrinin tərkibi zamanla saflaşmış və süni şəkildə daxil edilən sözlərdən təmizlənərək cilalanmışdır. Təhlillər göstərir ki, qrammatik səciyyə daşıyan dil vahidlərinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla köməkçi nitq hissələrinin qruplaşdırılmasını şərtləndirən konseptual baxışlar formalaşmışdır. Bu yanaşmalar kontekstində köməkçi nitq hissələrini əhatə edən bir sıra köklü problemlər həll edilsə də, onların təsnifatında müşahidə olunan fikir ayrılığı göstərir ki, bölgü prosesi hələ tam başa çatmamışdır. Belə ki, təqdim olunan bölgülərdə dildə mövcud olan yardımçı söz qrupları bəzən köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat), xüsusi (nida, təqlidi sözlər, modal sözlər), qeyri-müəyyən nitq hissələri (imperativ sözlər, uşaq sözləri, ritmik sözlər) (Xəlilov, 2007, s. 292) və ya köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat), qeyri-müəyyən nitq hissələri (imperativ sözlər, uşaq sözləri, ritmik sözlər, nida, təqlidi sözlər, modal sözlər) (Qurbanov, 1993, s. 107–114), bəzən isə köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat) və xüsusi (nida, modal sözlər) nitq hissələri adı altında qruplaşdırılır (Cəfərov, Abdullayev, 2004, s. 12–30).

Məlum olduğu kimi, söz və onun adlandırdığı anlayışlar sistemi arasında müəyyən məntiqi bağlılıq mövcuddur. Buna əsasən deyə bilərik ki, xüsusi nitq hissəsi ifadəsi son dərəcə ümumi və mücərrəd anlayışdır. O, eyni ad altında verilən söz qrupları (modal sözlər, nidalar və təqlidi sözlər) ilə bağlı informasiya yükü daşımır.

Onunla müqayisədə “*qeyri-müəyyən nitq hissələri*” məfumu bu qrupa daxil edilən nitq hissələrinin ən azından bir qrupunun (uşaq sözləri, ritmik sözlər, imperativ sözlər) məzmunu ilə uyğunluq təşkil edir. Lakin mahiyyət etibarilə qeyri-müəyyənlikdən uzaq olan modal sözlər, nidalar və təqlidi sözlərin şərti olaraq qeyri-müəyyən nitq hissələri adlandırılması absurddur.

Görünür, professor B. Xəlilov məhz bunu nəzərə alaraq modal sözləri, nidaları və təqlidi sözləri qeyri-müəyyən nitq hissələrinin tərkibindən çıxarıb xüsusi nitq hissələri qrupuna daxil etmişdir (Xəlilov, 2007, s. 294).

Söz qruplarının adları ilə (xüsusi nitq hissələri, qeyri-müəyyən nitq hissələri) bu qruplara daxil edilən nitq hissələrinin məzmunu arasındakı uyğunsuzluq, yəni məna və məzmun vəhdətinin pozulması onu göstərir ki, köməkçi sözlərin bu adlar altında qruplaşdırılması istər nəzəri, istərsə də məntiqi cəhətdən özünü doğrultmur.

“Xüsusi və qeyri-müəyyən” nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələri ilə əlaqəsi olmayan müstəqil söz qrupları kimi izah edilməsi isə bu kateqoriyadan olan dil vahidlərinin həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqli qrammatik xüsusiyyətlərə malik olması ilə əlaqələndirilir.

M. Hüseynzadə yamsılama (təqlidi söz) və nidaların xüsusi nitq hissələri adlandırmasının səbəbini belə izah edir: “Bunlarda həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Nida və yamsılamalar daha çox hiss və duyğuların verildiyi və ya müəyyən təbiət səslərinin, görünüşün yaranması ilə bağlı olan nitq hissələridir. Nidalar hiss-həyəcan ifadə etsələr də, əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq adlandırma funksiyasına malik deyillər. Yamsılamalar isə söz yaradıcılığında iştirak etməklə əsas nitq hissələrinə yaxın olsalar da, müəyyən təbiət səslərinin, bəzən də görünüşün təqlid olunması onlara xüsusi nitq hissəsi səciyyəsi qazandırır” (Hüseynzadə, 2007, s. 17–18).

C. Cəfərov da buna uyğun olaraq qeyd edir ki, xüsusi nitq hissələri qrupuna daxil olan sözlər leksik deyil, hissi, emosional, ekspressiv və modal münasibət bildirir, cümlə üzvü olmur, sözlər arasında əlaqə yaratmır. Həmin sözlər xüsusi intonasiya ilə deyilir (Cəfərov, 2004, s. 12).

Oxşar yanaşmaya dilçi alim A. Qurbanovun qeyri-müəyyən nitq hissələri barədə verdiyi izahda da rast gəlinir. Müəllif qeyd edir ki, nitq prosesində bəzən elə sözlər işlənir ki, onları nə leksik, nə də morfoloji cəhətdən heç bir nitq hissəsinə aid etmək mümkün deyil. Belə dil vahidlərini şərti olaraq qeyri-müəyyən nitq vahidləri adlandırmaq olar (Qurbanov, 1993, s. 114).

Tədqiqatlardan aydın olur ki, bəzi nitq hissələrinin bu və ya digər söz qrupuna (xüsusi və ya qeyri-müəyyən nitq hissələri qrupuna) daxil edilməsində onların fərdi funksional xüsusiyyətləri əsas götürülmüşdür.

Qrammatik funksionallıq, yəni modal və ya hissi-emosional münasibət, təqlid etmə, çağırış bildirmə və s. ayrı-ayrı sözlərin dildə nitq hissələri üzrə qruplaşdırılmasında aparıcı mövqeyə malik olsa da, müstəqil nitq hissələri qrupunu (məsələn, xüsusi nitq hissələri qrupu, qeyri-müəyyən nitq hissələri qrupu və s.) yaratmaq imkanlarına malik deyildir, çünki nitq hissələrinin təsnifində tək-cə funksionallığa əsaslanmaq mahiyyətə birtərəfli xarakter daşıyır və təsnifatın ümumi prinsiplərinə uyğun gəlmir. Nəticədə yardımçı söz qruplarında yer alan modal sözlər, təqlidi sözlər, imperativ sözlər, uşaq sözləri və ritmik sözlərin xüsusi,

yoxsa qeyri-müəyyən nitq hissələri sırasında verilməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Odur ki, bölgülərdən birində həmin nitq hissələri (modal sözlər, təqlidi sözlər və nidalar) qeyri-müəyyən nitq hissələri (Qurbanov, 1993, s. 114–116) qrupuna daxil edildiyi halda, digəri xüsusi nitq hissələri sırasına aid edilir (Xəlilov, 2007, s. 292–294). Hətta elə bölgülər də vardır ki, xüsusi nitq hissələri qrupuna sadəcə təqlidi sözlər və nidalar daxil edilir (Hüseynzadə, 2007, s. 17–18).

Nəticə

Nitq hissələri universali hadisə olub, ümumi qrammatik kateqoriya kimi bir çox dünya dillərində mövcuddur. Onların təsnifində tətbiq edilən prinsiplər universal məzmun daşımaqla müxtəlif dillərin qrammatik quruluşuna xas olan ümumi qanunauyğunluqlara əsaslanır. Bu da o deməkdir ki, nitq hissələri qrupunun sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsində yalnız bir xüsusiyyət deyil, ümumi qrammatikada bölgü üçün nəzərdə tutulan hər üç prinsip (leksik-semantik, morfoloji və sintaktik) eyni vaxtda tətbiq edilməlidir.

Bu prinsiplərin tələbinə əsasən, dildə müstəqil leksik mənası olan, söz yaradıcılığında iştirak edən və sintaktik funksiya daşıyan söz və ya söz qrupları əsas, bu xüsusiyyətlərdən bir və ya bir neçəsindən məhrum olanlar isə köməkçi nitq hissələri hesab edilir.

Nitq hissələrinin bunlardan əlavə müstəqil qruplarda (xüsusi və ya qeyri-müəyyən nitq hissələri qrupunda) sistemləşdirilməsi isə yuxarıda təqdim edilən bölgülərdən də görüldüyü kimi, qanunauyğunluğun pozulmasına səbəb olur. Məlumat üçün qeyd edək ki, ingilis, alman və rus dillərində də nitq hissələri bu qanunauyğunluğa müvafiq olaraq əsas və köməkçi olmaqla iki qrupa ayrılır.

Azərbaycan dili və ümumilikdə türk dillərində də müstəqil leksik mənası olmayan sözlərin ortaqlıq xüsusiyyətləri (leksik mənadan, söz yaradıcılığında iştirakdan və sintaktik vəzifədən uzaqlığı) onu deməyə əsas verir ki, müxtəlif müstəqil söz qruplarının (xüsusi və qeyri-müəyyən nitq hissələri qrupunun) tərkibində verilən dil vahidlərinin hamısını bütövlükdə *köməkçi nitq hissələri* adı altında sistemləşdirmək nəzəri cəhətdən daha dəqiq elmi yanaşma hesab edilə bilər.

Funksionallığa görə bölgü vahid ad (köməkçi nitq hissələri) altında birləşdirilən köməkçi nitq hissələrinin daxilində aparılmalıdır. Köməkçi nitq hissələrini dildə yerinə yetirdiyi funksiyaya uyğun olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sözlər və birləşmələr arasında əlaqə yaradan köməkçi nitq hissələri – qoşma və bağlayıcı.
2. Cümlədə ifadə olunan fikrə münasibət bildirən köməkçi nitq hissələri – ədat və modal sözlər.
3. Emosionallıq bildirən köməkçi nitq hissələri – nida.
4. Obrazlılıq bildirən köməkçi nitq hissələri – təqlidi sözlər.

Təqlidi sözlər söz yaradıcılığında iştirak etməsə belə, şifahi və yazılı nitqdə obrazlılıq yaradır. Məsələn: *Toplar güm-güm atır, güllələr vıyıldı ilə uçurdu* (S.Rəhimov); *Su gəlir şır-şır, dağdan gəlir sır-sır* (bayatı).

Bu xüsusiyyətə görə, təqlidi sözlər dilimizdə bəzən “onomopoetik sözlər”, “obrazlı sözlər” və s. kimi terminlərlə də işlədilir (Hacıyev, 2023, s. 447–456).

5. Qeyri-müəyyənlik bildirən köməkçi nitq hissələri – imperativ (vokativ) sözlər, ritmik sözlər və uşaq sözləri.

Qeyri-müəyyən nitq hissələri qrupunun adı ilə bu qrupda yer alan nitq hissələrinin məzmunu arasında fərqlilik özünü göstərir. Belə ki, həmin nitq hissələrinin tərkibinə daxil olan köməkçi sözlər yalnız qeyri-müəyyən mənaya malik deyil, həm də qeyri-müəyyənlik anlayışını ifadə edir. Buna görə də bölgünü “*qeyri-müəyyənlik bildirən köməkçi nitq hissələri*” adlandırmaq nəzəri cəhətdən daha məntiqlidir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, köməkçi nitq hissələri müstəqil mənalı sözlər olmuş, dilin keçdiyi tarixi inkişaf prosesi nəticəsində öz müstəqilliklərini qismən və ya tamamilə itirərək köməkçi vəzifə kəsb etmişlər (Zeynalov, 2008, s. 279).

N. Y. Marrın fikrincə, dilin ilkin inkişaf mərhələsində nitq hissələri mövcud olmamışdır. İnsan nitqi ümumi (monosemantik) mənalı ifadə edən və əsas etibarilə cümlə yerində işlənən sözlərdən ibarət olmuşdur. Belə cümlə halında olan sözlərdən təcridən adlar, sonra feil və digər sözlər əmələ gəlmişdir (Marr, 1936, s. 401).

Y. Seyidov bu mülahizəni davam etdirərək bildirir ki, söz formasındakı bütöv nitq vahidləri olan cümlələr inkişaf prosesində parçalanmış, hissələrə ayrılmış və bu hissələr cümlə üzvləri olmuşdur. Nitq hissələri isə həmin cümlə üzvləri qəliblərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Deməli, dildə nitq hissələrindən əvvəl cümlə üzvləri formalaşmış və ya şüurlarda nitq hissələrindən əvvəl cümlə üzvləri haqqında təsəvvür meydana gəlmişdir (Seyidov, 2000, s. 72).

U. M. Jirmunski bu barədə yazır: “Tarixi nöqteyi-nəzərdən nitq hissələri morfolojiləşmiş cümlə üzvləridir” (Zhirmunsky, 1976, s. 156).

Məlumdur ki, nitq hissələri dilin lüğət tərkibindəki bütün sözləri əhatə edir, başqa sözlə, lüğət tərkibində olan heç bir söz nitq hissələrindən kənar qalmır. Son dövrlərdə lüğət ehtiyatının zənginləşməsi və qrammatikanın inkişafı nəticəsində morfolojiləşən (əsas nitq hissələrindən törəyən) köməkçi sözlərlə yanaşı, dildə yeni qrammatik funksiya daşıyan köməkçi nitq hissələri də meydana gəlmişdir.

Bunu nəzərə alaraq köməkçi nitq hissələrini mənşəyinə (törəmə yollarına) görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Əsas nitq hissələrindən törəyən köməkçi nitq hissələri – qoşma, bağlayıcı və modal sözlər.
2. Əsas nitq hissələri ilə əlaqəsi olmayan köməkçi nitq hissələri – təqlidi sözlər, nida, ritmik sözlər, uşaq sözləri və imperativ sözlər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, C., Abdullayev, N. (2004). *Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası*.
2. Hüseynzadə, M. (2007). *Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya)*. “Şərq-Qərb”.
3. Hacıyeva, N. (2023). *Azərbaycan dilində vokativlər. Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya)*. III cild. “Elm və təhsil”.
4. Xəlilov, B. (2007). *Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası*. İki cildə, II cild. “Nurlan”.
5. Kazımov, İ. (2019). *Türk dillərinin müqayisəli morfolojiyası*. II cild. “Elm”.
6. Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili (morfolojiya)*. “Elm və təhsil”.
7. Qurbanov, A. (1993). *Ümumi dilçilik*. İki cildə, II cild. “Maarif”.
8. Marr, N. Ya. (1936). *Izbrannye trudy* (T. 2).
9. Rüstəmov, R. (2023). *Türk dilinin morfolojiyası*. “Elm və təhsil”.
10. Seyidov, Y. (2000). *Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfolojiya)*. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı.
11. Təhməzov, Z. (2007). *Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi*.
12. Zeynalov, F. (1968). *Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (fonetika, leksika, morfolojiya)*. I hissə.
13. Zhirmunsky, V. M. (1976). *Obshchee i germanskoe yazykoznanie*.

Mürəkkəb cümlənin tədrisində müşahidə edilən problemlərin həllində sintaktik təhlilin rolu

Rəhilə Hümətova ¹

XÜLASƏ

Mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlilinin elmi əsaslarını bu mövzuya dair formalaşmış elmi-nəzəri bilik və məlumatlar təşkil edir. Mürəkkəb cümlənin tədrisində qarşıya qoyulan məqsədləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- mürəkkəb cümlə anlayışı və onun sadə cümlədən fərqi;
- mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini formalaşdıran cümlələr arasında bağlılıq;
- mürəkkəb cümlənin növləri;
- tabeli mürəkkəb cümlə və onu əmələ gətirən tərəfləri bağlayan vasitələr;
- bağlayıcı və bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələr;
- tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında mövcud olan məna əlaqələri.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsində, tərkib hissələrinin quruluşunda və tabeli mürəkkəb cümlənin müəyyən edilməsində bəzən müəyyən çətinliklər ortaya çıxır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Zaman, ardıcılıq və səbəb-nəticə əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrin müəyyən edilməsi.
 2. Tərkib hissələri sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələrin müəyyənləşdirilməsi.
 3. Tabeli mürəkkəb cümlələrin müxtəlif tərkib hissələrinə aid ortaq sözün və ya cümlə üzvünün müəyyənləşdirilməsi.
 4. Tabeli mürəkkəb cümlə ilə həmcins üzvlü (xüsusən həmcins xəbərlili) sadə geniş cümlələrin və xəbərləri eyni şəxslə ifadə olunan bəzi tabeli mürəkkəb cümlələrin fərqləndirilməsi.
 5. Ancaq, lakin bağlayıcıları ilə bağlanmış cümlələrin fərqləndirilməsi və s.
- Məqalədə tabeli mürəkkəb cümlənin tədrisində müşahidə edilən problemlərin həlli yolları konkret faktlarla aydınlaşdırılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

tabeli mürəkkəb cümlə, aktual problemlər, həmcins xəbərlili sadə cümlələr

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 09.10.2025

Qəbul edilib: 15.01.2026

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361> | rahilahummetova@gmail.com

The Role of Syntactic Analysis in Solving Problems Observed in the Teaching of Complex Sentences

*Rahila Hummatova*¹

ABSTRACT

The scientific basis of the linguistic analysis of a complex sentence is formed by the scientific-theoretical knowledge and information on this topic. The goals set in teaching a complex sentence can be grouped as follows:

- the concept of a complex sentence and its difference from a simple sentence;*
- the relationship between the sentences that form the components of a complex sentence;*
- types of a complex sentence;*
- an independent complex sentence and the means that connect the parties that form it;*
- independent complex sentences with and without a connection;*
- the meaning relationships that exist between the components of an independent complex sentence.*

Sometimes certain difficulties arise in determining the meaning relationships between the components of an independent complex sentence, in the structure of its components, and in determining an independent complex sentence. They can be grouped as follows:

- 1. Determining independent complex sentences related in time, sequence, and cause-and-effect.*
- 2. Determining independent complex sentences whose components consist of simple and subordinate complex sentences.*
- 3. Identifying the common word or sentence member belonging to various components of independent complex sentences.*
- 4. Distinguishing between independent complex sentences and simple extended sentences with homogeneous members (especially homogeneous news) and some subordinate complex sentences whose news is expressed by the same person.*
- 5. Distinguishing between sentences connected with the conjunctions *amma*, *ancaq*, *lakin* etc.*

The article clarifies the ways to solve the problems observed in the teaching of independent complex sentences with concrete facts.

KEYWORDS

independent complex sentence, current problems, simple sentences with homogeneous information

ARTICLE HISTORY

Received: 09.10.2025

Accepted: 15.01.2026

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-2521-6361> | rahilahummetova@gmail.com

Giriş

Tədqiqat işinin mövzusu

Tədqiqatın mövzusu tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsində, tərkib hissələrinin quruluşunda, tabesiz mürəkkəb cümlələrlə həmcins üzvlü (xüsusən həmcins mübtədali və həmcins xəbərlə cümlələr) sadə cümlələrin fərqləndirilməsində müşahidə edilən çətinliklərin sintaktik təhlil vasitəsilə aradan qaldırılması məsələlərini əhatə edir.

Tədqiqatın əsas sualları

1. Tabesiz mürəkkəb cümlə ilə tabeli mürəkkəb cümlə arasında əsas fərq nədən ibarətdir?
2. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tədrisində qarşıya qoyulan məqsəd nədir?
3. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər hansılardır?
4. Bu problemin həlli yolları hansılardır?

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti

Dilin sintaktik sistemində, o cümlədən nitqin ifadəsində iki və ya daha çox qrammatik əsasə malik cümlələr mühüm yer tutur. Bu cümlələrin tədqiqata cəlb edilməsi, komponentlər arasında məna əlaqələrinin və bağlayıcı vasitələrin müəyyənləşdirilməsi, onların digər cümlə tipindən sintaktik təhlil vasitəsilə fərqləndirilməsi və səciyyəvi cəhətlərinin araşdırılması tədqiqat işinin elmi yeniliyini təşkil edir. Tədqiqat işinin nəticələrindən müəllimlər, dissertantlar və tələbələr tədris və elmi fəaliyyətlərində faydalana bilərlər.

Metodlar

Mövzuda müəyyənləşdirilmiş məqsədin daha dolğun şəkildə ifadə olunması üçün düzgün metodoloji yanaşmadan istifadə etmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqat işində *müşahidə, təsviri və linqvistik təhlil* metodlarından istifadə edilmişdir. Müşahidə aparılmadan, mövzunun müasir vəziyyəti təhlil edilmədən elmi baxımdan obyektiv nəticəyə gəlmək mümkün deyil. Linqvistik təhlil metodu elmi-nəzəri biliklərin tətbiqi və möhkəmləndirilməsini təmin etməklə yanaşı, təhsilalanın özünüqiymətləndirmə, analitik düşünmə, müstəqil işləmə və tədqiqat aparma bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Nəticələr

- Mövzunu təhlil edərkən belə nəticəyə gəlinir ki, mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlilinin elmi əsaslarını bu mövzuya dair verilmiş elmi-nəzəri bilik və məlumatlar təşkil edir.
- Sintaktik təhlil zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də tabesiz mürəkkəb cümlə ilə həmcins üzvlü sadə geniş cümlələrin qarışdırılmasıdır. Sadə cümlələrin həmcins xəbərləri eyni şəxsdə ifadə olunur, halbuki tabesiz mürəkkəb cümlənin xəbərləri mübtədalardan asılı olaraq müxtəlif şəxslərdə ifadə edilə bilər.
- Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin xəbərləri bəzən müxtəlif, bəzən isə eyni şəxsə ifadə olunur.

Müzakirə

Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində iki və daha artıq predikativ mərkəzə malik olan cümlələr fikrin geniş və əhatəli şəkildə ifadəsinə xidmət edir, həmçinin zəngin quruluş və məna xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Mürəkkəb cümlələr iki və ya daha artıq sadə cümlənin məna və tələffüz baxımından bütöv bir halda birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu cümləni əmələ gətirən sadə cümlələr sintaktik cəhətdən iki üsulla birləşir: cümlələrin ya hər ikisi bərabərhüquqlu olur, ya da onlardan biri müstəqil, digəri isə ondan asılı olur. Məsələn, *“Zəif külək əsir, ləpələr bir-birini qovurdu”* cümləsinin tərkib hissələri arasında bərabərhüquqluluq prinsipi mövcuddur, onlar arasında tabesiz bağlılıq yaradılır. *“Həqqi bilən bilir ki, zənnü gümanə sığmazam”* cümləsində isə birinci cümlə müstəqil, ikinci cümlə isə ondan asılıdır, yəni onu tamamlayır və həqqi bilənin nəyi bildiyini aydınlaşdırır. Mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələr arasında olan bu tip bağlılığa *tabeli bağlılıq* deyilir.

Mürəkkəb cümlənin tədrisi zamanı qarşıya qoyulan əsas məqsədlər aşağıdakılardır:

1. Mürəkkəb cümlə anlayışı və onun sadə cümlədən fərqi; mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini formalaşdıran cümlələr arasında bağlılıq; mürəkkəb cümlənin növləri.

2. Tabesiz mürəkkəb cümlə və onu əmələ gətirən tərəfləri bağlayan vasitələr; bağlayıcı və bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr; tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini yaradan tərəflər arasında məna əlaqələri.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında məna əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi və bu hissələrin quruluş xüsusiyyətlərinin təhlili zamanı bəzən müəyyən çətinliklər yaranır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Zaman, ardıcılıq və səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin müəyyən edilməsi.

2. Tərkib hissələri sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələrin müəyyənləşdirilməsi.

3. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin müxtəlif tərkib hissələrinə aid ortaq sözün və cümlə üzvünün müəyyənləşdirilməsi.

4. Tabesiz mürəkkəb cümlə ilə həmcins üzvlü (xüsusən həmcins xəbərlili) sadə geniş cümlələrin və xəbərləri eyni şəxslə ifadə olunan bəzi tabeli mürəkkəb cümlələrin fərqləndirilməsi.

5. *Amma, ancaq, lakin* bağlayıcıları ilə bağlanmış cümlələrin fərqləndirilməsi.

Mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlili prosesində əlavə üsul və bəzi prinsiplərə müraciət etməklə də qarşıya qoyulan məqsədə tam nail olmaq mümkündür. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin linqvistik təhlili zaman, ardıcillıq və səbəb-nəticə əlaqəli oxşar cümlələr haqqında verilmiş nəzəri məlumatları dərinləşdirməklə yanaşı, onlar arasındakı fərqli cəhətlərin şüurlu şəkildə dərk edilməsi yollarını da sadələşdirir. Bu məqsədlə aşağıdakı cümlələr sintaktik təhlilə cəlb edilir:

1. *Göylər matəmlilər kimi qara çarşaba bürünmüş, dağlar, çöllər ağ kəfənlə örtülmüşdü* (A. Şaiq).
2. *At arabası Qaraoğlan stansiyasına çatır, poçt təhvil verilir, kağızlar ünvanına yetirilirdi* (Ə. Vəliyev).
3. *Torpağı duz basmış, kəndlilər köçüb getmişlər* (Ə. Vəliyev).

İki tərkib hissədən ibarət olan birinci cümlədə fakt və hadisələr eyni anda baş verir. Eyni vaxtda baş verən iş və proseslər cümlədə intonasıya vasitəsilə ifadə olunur. Cümlələrin yerini dəyişsək, məzmunu xələl gəlməz. Hər iki cümlənin xəbəri feilin nəqli keçmiş zamanının hekayə formasındadır; birinci tərkib hissənin feili xəbərində *-dı (idi)* şəkilçisi ixtisar edilmişdir.

Birinci tərkib hissənin sintaktik təhlili

- *bürünmüşdü* (nə etmişdi?) – xəbər (feili xəbər, quruluşca sadə);
- *göylər* (hara?) – mübtəda (isimlə ifadə olunub, quruluşca sadə);
- *çarşaba* (nəyə?) – vasitəli tamamlıq (isimlə ifadə olunub, quruluşca sadə);
- *qara* (necə?) – təyin (sifətlə ifadə olunub, quruluşca sadə, tamamlığı təyin edir);
- *matəmlilər kimi* (nə cür?) – tərz-i-hərəkət zərfliliyi (qoşma ilə ifadə olunan substantivləşmiş sifət, quruluşca sadədir).

İkinci tərkib hissənin sintaktik təhlili

- *örtülmüşdü* (nə etmişdi?) – xəbər (feili xəbər, sadə);
- *dağlar, çöllər* (hara?) – mübtəda (həmcins mübtəda, isimlə ifadə olunub, sadə);
- *kəfənlə* (nə ilə?) – vasitəli tamamlıq (qoşma ilə ifadə olunan isim, sadə);
- *ağ* (nə cür?) – təyin (sifətlə ifadə olunub, sadə, tamamlığı təyin edir).

İkinci cümlə üç tərkib hissədən təşkil olunmuş ardıcillıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Burada da zaman anlayışı mövcuddur, lakin hadisə və faktlar eyni zaman daxilində deyil, ardıcıl şəkildə sadalanır. Bir hadisənin ardınca digər hadisə baş verir, yəni hadisələr

məntiqi ardıcılıqla düzülür. Ona görə də bu cür tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrinin yerini dəyişmək olmaz.

Nümunəyə diqqət edək:

Əvvəl qatar stansiyaya çatmalı, sonra poçt təhvil verilməli, daha sonra kağızlar ünvanlarına çatdırılmalıdır. Göründüyü kimi, cümlədə hadisələr məntiqi ardıcılıqla sadalanır. Cümlələrin əvvəlinə artırılan *sonra, daha sonra* vahidləri də həmin cümlədə baş verən hadisələrin ardıcılığından xəbər verir. Üçüncü cümlə iki hissədən təşkil olunmuş səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir və intonasiya vasitəsilə bağlanmış. Birinci hissədə baş verən hadisə obyektiv xarakter daşıyır, ikinci hissədə icra edilən hadisə üçün səbəbi ifadə edir. Həmin səbəbin nəticəsi isə ikinci tərkib hissədə öz əksini tapır. Deməli, kəndlilərin köçüb getmələri nəticə, torpağın duz basması isə səbəbdır. Hər iki cümlə əvvəlki hissələrdə təhlil edilən zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr kimi analiz edilir.

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr arasındakı yaxınlıq bəzən onların fərqləndirilməsində çətinlik yaradır. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci tərkib hissədə ifadə edilən hadisə ikinci tərkib hissədəki hadisənin baş verməsinə səbəb olur. Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrin ikinci tərkib hissəsinin əvvəlinə *nəticədə* sözünü, ardıcılıq əlaqəli cümlələrə *sonra* sözünü əlavə etmək olar. Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə bir obyektivlik, kortəbiilik, ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə isə subyektivlik, şüurluluq olur (Kazımov, 2000, s. 291).

Ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha çox tərkib hissədən ibarət olduğu halda, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən tərkiblərin sayı ikidən çox olmur. Belə cümlələri sadə cümləyə çevirdikdə də səbəb-nəticə məzmunu qorunmuş olur. Məsələn: *Torpağı duz basmış, kəndlilər köçüb getmişlər* (Ə. Vəliyev). Cümlə sadələşdirildikdə bu formada olur: *Torpağı duz basdığı üçün (basdığına görə) kəndlilər köçüb getmişlər.*

Göründüyü kimi, burada səbəbi bildirən birinci tərkib hissə feili sifət tərkibi və qoşma ilə birləşərək səbəb zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Kəndlilərin köçüb getməsi isə nəticəni bildirir. Səbəb-nəticə əlaqəli bu cümləni səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə də çevirə bilərik:

Kəndlilər köçüb getmişlər, çünki torpağı duz basmışdı.

və ya

Torpağı duz basmışdı, ona görə də kəndlilər köçüb getmişlər.

Lakin ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə belə çevirmə mümkün deyil. Beləliklə, həm sintaktik təhlil aparılır, həm də zahirən bir-birinə yaxın olan tabesiz mürəkkəb cümlələr haqqında əldə olunmuş elmi məlumatlar genişləndirilir.

Sintaktik təhlil tərkib hissələri sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan tabesiz mürəkkəb cümlələrin müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Verilmiş cümləni sintaktik təhlil edək: *Gecə-gündüz çalışırsınız, ancaq hiss edirəm ki, dərdimə heç bir əlac olmayacaq.* Cümlə oxunduqdan sonra onun quruluşu və tərkib hissələri müəyyənləşdirilir. Tərkib hissələri bağlayan vasitələr (*ancaq, ki*) tapılır. Yaxşı olar ki, müəllim fəndaxili inteqrasiya yaradaraq bağlayıcılar və onların növləri haqqında xatırlatma etsin. Belə olan halda məlum olacaq ki, birinci və ikinci cümlə arasında əlaqə yaradan *ancaq* bağlayıcısıdır. Onlar arasında məna əlaqəsi də məhz bu bağlayıcısı vasitəsilə yaradılır (qarşılaşdırma əlaqəsi). İkinci cümlə üçüncü cümlə ilə tabelilik əlaqəsi vasitəsilə (*ki*) bağlanıb. *Ancaq hiss edirəm (nəyi?) – dərdimə heç bir əlac olmayacağını.* Deməli, qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin ikinci komponenti tabeli mürəkkəb cümlə (tamamlıq budaq cümləsi) şəklində qurulub. Bu cümləni sadələşdirək: *Gecə-gündüz çalışırsınız, ancaq dərdimə heç bir əlac olmayacağını hiss edirəm.* Tabeli mürəkkəb cümlə şəklində qurulmuş həmin cümlələri sadələşdirdikdə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə olduğuna qətiyyəyən şübhə qalmır.

Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin əlaqələnməsində ortaqlıq cümlə üzvləri və ya cümlə üzvü olmayan sözlərdən istifadə olunur ki, bu da şagirdlərdə belə bir fikir formalaşdırır: bu cür cümlələr sadə cümlədir. Həm nəzəri biliklərin məqsədyönlü izahı, həm də sintaktik təhlilin tətbiqi bu kimi problemlərin aradan qaldırılmasında səmərəli nəticələr verə bilər. Bu məqsədlə aşağıdakı cümlələri sintaktik təhlilə cəlb edirik: *Düzün ortasında fit verildi, səs bir də təkrar olundu, qatar xırp dayandı* (M. Cəlal). Bu tabesiz mürəkkəb cümlə üç tərkib hissədən ibarətdir. III növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunmuş *düzün ortasında* yer zərfliyi hər üç cümlənin ortaqlıq üzvüdür. *Fit verildi* – harada? *Düzün ortasında.* *Səs təkrar olundu* – harada? *Düzün ortasında.* *Qatar dayandı* – harada? *Düzün ortasında.*

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələnməsində mühüm rol oynayan ortaqlıq cümlə üzvlərinin müəyyənləşdirilməsindən əvvəl hər bir sadə cümlənin qrammatik əsası tapılır, cümlənin tabesiz mürəkkəb cümlə olduğu dəqiqləşdirilir, nəhayət, bu cümlələrin əlaqələnməsində ortaqlıq cümlə üzvlərinin əhəmiyyəti vurğulanır.

Sintaktik təhlil zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də bəzən tabesiz mürəkkəb cümlə ilə həmcins üzvlü sadə geniş cümlələrin qarışdırılmasıdır. Bu, xüsusən həmcins mübtədə və həmcins xəbərli sadə geniş cümlələrin təhlili zamanı daha çox müşahidə edilir. Həmcins üzvlü sadə cümlələrlə tabesiz mürəkkəb cümlələrin qarışdırılmasının əsas səbəbi cümlələrin qrammatik əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməməsidir.

Aşağıdakı cümlələri sintaktik təhlil edək:

Aşağıda İran şəhərinə xas olan başçalı həyətlər və evlər gözə çarpırdı (M. S.Ordubadi). *Həyətdə daşlar düzüldü, böyük ocaq qalandı, qazan asıldı, aşpazlar çırmadı, kəfkirlər, çömçələr iş düşdü* (M. Cəlal).

Birinci cümlənin təhlili

Məqsəd və intonasiyaya görə nəqli cümlədir, quruluşca sadədir, bir qrammatik əsası var (*həyətlər və evlər gözə çarpırdı*), cümləquruluşca, geniş və bütöv cümlədir.

- *Həyətlər və evlər nə edirdi? Gözə çarpırdı.* – Xəbərdir, feili xəbərdir, sadədir, həmçinin mübtədalara (*həyətlər və evlər*) uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanıb.
- *Nə gözə çarpırdı? Həyətlər və evlər.* – Mübtədadır, həmçinin mübtədadır, isimlə ifadə olunub, sadədir (gözə çarpan həm həyətlər, həm də evlərdir, xəbər onların hər ikisinə aiddir, yalnız bir qrammatik əsasa malikdir).
- *Nə cür həyətlər və evlər? Bağçalı.* – Təyindir, sifətlə ifadə olunub, sadədir.
- *Hansı (necə?) bağçalı? İran şəhərinə xas olan.* – Təyindir, feili sifət tərkibi ilə ifadə olunub, mürəkkəbdir, təyini təyin edib (*bağçalı*).
- *Harada gözə çarpırdı?* – Aşağıda, zərflidir, yer zərfliyidir, yer zərfi ilə ifadə olunub, quruluşca sadədir.

İkinci cümlənin təhlili

Nəqli cümlədir, quruluşca mürəkkəbdir, tabesiz mürəkkəb cümlədir, beş tərkib hissədən ibarətdir, intonasiya ilə əlaqələnib, tərkib hissələri arasında ardıcılıq əlaqəsi vardır. Bundan sonra hər bir tərkib hissə sadə cümlə şəklində təhlil edilir.

Verilmiş cümlələrin sintaktik təhlilindən aydın olur ki, birinci cümlə həmçinin üzvlü sadə cümlədir və yalnız bir qrammatik əsasa malikdir. İkinci cümlə isə quruluşca mürəkkəbdir, iki və ya daha artıq (beş) qrammatik əsası vardır. Əslində, həmçinin mübtədalı və həmçinin xəbərlə sadə cümlələrlə tabesiz mürəkkəb cümlələr arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək asandır. Məsələn, sadə cümlələrin həmçinin xəbərləri eyni şəxslərdə, tabesiz mürəkkəb cümlənin xəbərləri isə mübtədadan asılı olaraq müxtəlif şəxslərdə olur: *Mən çox dedim, sən az eşitdin; Dinmək istədim, imkan vermədilər; Leyla həm çalır, həm də oxuyurdu* və s. Birinci cümlədə xəbərlərdən biri I şəxsin təkində, digəri isə II şəxsin təkində işlənmişdir. İkinci tabesiz mürəkkəb cümlədə birinci tərkib hissənin xəbəri I şəxsin təkində, digəri isə qeyri-müəyyən şəxslə cümlə şəklində və xəbər III şəxsin cəmində işlənib. Üçüncü cümlənin həmçinin xəbərləri eyni şəxsdədir (III şəxsin təki).

Göründüyü kimi, tabesiz mürəkkəb cümlələrin xəbərləri həmçinin xəbərlə sadə cümlələrdən fərqli olaraq müxtəlif şəxslərdə ifadə olunur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu qayda tabesiz mürəkkəb cümlənin bütün məna əlaqələrinə şamil edilə bilməz. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin xəbərləri bəzən müxtəlif, bəzən də eyni şəxslə ifadə oluna bilər. Ancaq hər bir xəbər fərqli fikir predmetinə (mübtədasına) bağlı olur.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrin eyni şəxsdə olması da bəzən bu cür konstruksiyalarla həmçinin xəbərlə sadə cümlələr arasındakı sərhədin müəyyən edilməsində çətinlik yaradır. Aşağıdakı cümlələri müqayisə edək:

- *Nailə mahnı bəstələdi, onu oxudu* (sadə cümlə);
- *Nailə mahnı bəstələdi, onu oxuduq* (tabesiz mürəkkəb cümlə);
- *Nailə hansını bəstələdi, onu oxudu* (tabeli mürəkkəb cümlə).

Göründüyü kimi, müxtəlif konstruksiyalı bu cümlələrdə həmcins xəbərlər, eləcə də komponentlər intonasiya vasitəsilə bağlanıb. Sintaktik baxımdan oxşarlıq mövcud olsa da, 1-ci cümlədə mahnı bəstələyən və oxuyan Nailədir. 2-ci cümlədə birinci komponentin xəbəri III şəxsin təkində, ikinci komponentin xəbəri isə I şəxsin cəmində işlənmişdir. 3-cü cümlənin xəbəri eyni şəxsdədir, bəstələyən də, oxuyan da Nailədir. Lakin cümlə tabeli mürəkkəb cümlədir. Birinci cümlə budaq, ikinci cümlə isə baş cümlədir, bağlayıcı söz (*hansı*) və intonasiya ilə bağlanıb.

Budaq cümlənin növünü müəyyənləşdirmək üçün baş cümlənin xəbərindən sual vermək kifayətdir: *Nailə oxudu – nəyi? Onu. Yəni nəyi? Bəstələdiyini*. Cümləni sadələşdirək: *Nailə bəstələdiyini oxudu*. Göründüyü kimi, substantivləşmiş işarə əvəzliyinin yerini substantivləşmiş feili sifət (vasitəsiz tamamlıq) əvəz etdi. Deməli, bu cümlə tamamlıq budaq cümləsidir.

Beləliklə, tabeli mürəkkəb cümləni formalaşdıran komponentlərin xəbərlərinin eyni şəxsdə olması onu xəbərləri eyni şəxsdə ifadə olunan həmcins xəbərlə sadə cümlə ilə qarışıq salmağa əsas vermir. Bir məsələni də unutmamaq olmasın ki, həmcins xəbərlə sadə cümlədə xəbərlər təsdiq və inkar formada ola bilər, lakin onlar müxtəlif şəxslərdə və müxtəlif feil şəkilləri ilə ifadə oluna bilmir. Məsələn, *Adam boyuna yox, ağına güvənər. Tıbağa qınından çıxdı, qınınu bəyənmedi. Mərd igidlər süfrə açar, ad alar* (Atalar sözləri).

Sintaktik təhlil mövzulararası inteqrasiyanın qurulmasına, öyrənilən mövzuların təkrarlanaraq möhkəmləndirilməsinə şərait yaradır. Əgər müəllim sadə cümlənin tərkib hissələrini və onun həmcins üzvlər vasitəsilə genişlənmə yollarını şagirdlərə mənimsədə bilibsə, mürəkkəb cümlələrin tədrisi zamanı çətinlik çəkməyəcək, əksinə, əldə edilmiş bilikləri daha da möhkəmləndirəcək. Müəllim mürəkkəb cümləni tədris edərkən onu sadə cümlə ilə müqayisə edərsə, mövzu daha yaxşı mənimsənilər.

Aşağıda verilən məzmunca oxşar cümlələri təhlilə cəlb edək:

- *Qış fəslinə baxmayaraq, hava istidir* (sadə cümlə);
- *Qış fəslidir, ancaq hava istidir* (qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə);
- *Düzdür, qış fəslidir, ancaq hava istidir* (qarşılaşdırma budaq cümləsi – tabeli mürəkkəb cümlə).

Bu cümlələrin təhlili zamanı onların məzmunca oxşar, lakin quruluşca fərqli olduğu, sadə cümlənin bir, mürəkkəb cümlənin isə iki və ya daha artıq qrammatik əsasa malik olduğu və digər oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırılır.

Nəticə

- Mürəkkəb cümlənin linqvistik təhlilinin elmi əsaslarını bu mövzuya dair formalaşmış elmi-nəzəri bilik və məlumatlar təşkil edir.
- Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında mənə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi, tərkib hissələrinin quruluşu və tabesiz mürəkkəb cümlənin müəyyən edilməsi zamanı bir çox çətinliklər yaranır.
- Sintaktik təhlil zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən biri bəzən tabesiz mürəkkəb cümlə ilə həmcins üzvlü sadə geniş cümlələrin qarışdırılmasıdır.
- Sadə cümlələrin həmcins xəbərləri eyni şəxsdə, tabesiz mürəkkəb cümlənin xəbərləri isə mübtədadan asılı olaraq müxtəlif şəxslərdə olur.
- Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin xəbərləri bəzən müxtəlif, bəzən də eyni şəxslə ifadə oluna bilər.
- Aparılan müşahidələr göstərir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlələrin eyni şəxsdə ola bilməsi bəzən bu cür konstruksiyalarla həmcins xəbərlili sadə cümlə arasında olan sərhədin müəyyən edilməsində də çətinlik yaradır.
- Müəllim mürəkkəb cümləni tədris edərkən onu sadə cümlə ilə müqayisə əsasında izah etməlidir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan dilinin informasiya bazası*. <https://azerbaycandili.az>
2. Bəliyev, N., Bəliyev, A. (2014). *Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. “Qismət”.
3. Həsənov, A., Abdullayev, Ə., Seyidov, Y. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. VI nəşr. “Şərq-Qərb”.
4. Hümətova, R. (2017). *Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları*. “Elm və təhsil”.
5. Hümətova, R. (2023). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. “ADPU nəşriyyatı”.
6. Xəlilov, B. (2017). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. “Adiloğlu”.
7. Kazımov, Q. (2000). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. “Ünsiyyət” nəşriyyatı.
8. Qurbanov, A. (2004). *Azərbaycan dilçiliyi problemləri*. II cild. “Nurlan”.
9. Seyidov, Y. (2007). *Seçilmiş əsərləri*. III cild. “Elm və təhsil”.
10. Tanrıverdi, Ə. (2010). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. “Elm və təhsil”.

Ədəbi tələffüz və cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı üzrə aparılan işlər

*Fəridə Səfəraliyeva*¹

XÜLASƏ

Məlumdur ki, ədəbi dilin saflığı ilk növbədə tələffüz normalarına əməl olunmasından asılıdır. Fikrin dinləyiciyə dəqiq və aydın formada çatdırılması çox vaxt tələffüzlə bağlı olur. Tələffüz dedikdə, dilimizin ümumi normalara uyğun şəkildə ifadəsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan tələffüz həm ədəbi, həm dialekt, həm də məhəlli danışq formalarını əhatə edir və “ədəbi tələffüz” anlayışı ilə ifadə olunur. Ədəbi tələffüz dilin normalarına uyğun danışmağı, sözlərin və nitq səslərinin tələffüz qaydalarına əməl olunmasını tələb edir. Bu qaydaların məcmusu orfoepik normalar adlanır. Nitq inkişafı üzrə işin əsas vəzifəsi dil və təfəkkürün vəhdətinin öyrənilməsindən irəli gəlir. Uşaqların təfəkkürünü inkişaf etdirməklə onların nitqinə təsir göstərilir, nitqini inkişaf etdirməklə isə təfəkkürünün formalaşmasına təkan verilir. Müəllim ibtidai siniflərdən başlayaraq şagirdlərdə ədəbi tələffüz bacarığı, düzgün cümlə qurmaq vərdişləri, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi və rabitəli nitqin inkişafı istiqamətində ardıcıl iş aparmalıdır. Məqalədə məhz ədəbi tələffüz və cümlə qurmaq vərdişlərinin formalaşdırılması ilə bağlı aparılmış tədqiqat işindən bəhs olunur.

AÇAR SÖZLƏR

ədəbi tələffüz, ibtidai sinif, cümlə qurmaq vərdişləri

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 29.10.2025

Qəbul edilib: 15.01.2026

¹ Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan <https://orcid.org/0000-0003-1161-5759> | f.safaraliyeva@mail.ru

Studies on the Development of Literary Pronunciation and Sentence Construction Skills

*Farida Safaraliyeva*¹

ABSTRACT

It is known that the purity of the literary language depends, first of all, on compliance with its pronunciation norms. The accurate and clear delivery of thought to the listener is often associated with pronunciation. When we say pronunciation, we mean the expression of our language in accordance with general norms. In this regard, pronunciation includes both literary and dialect and local forms of speech and is expressed by the concept of “literary pronunciation”. Literary pronunciation requires speaking in accordance with the norms of the language, observing the rules for pronouncing words and speech sounds. The set of these rules is called orthoepic norms. The main task of work on speech development stems from the teaching of the unity of language and thinking. By developing children's thinking, their speech is influenced, and by developing their speech, the formation of their thinking is stimulated. Starting from elementary grades, teachers should consistently work on developing literary pronunciation skills, correct sentence construction skills, vocabulary enrichment, and coherent speech in students. The article discusses research conducted specifically on the formation of literary pronunciation and sentence construction skills.

KEYWORDS

literary pronunciation, primary school, sentence construction skills

ARTICLE HISTORY

Received: 29.10.2025

Accepted: 15.01.2026

¹ Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-1161-5759> | f.safaraliyeva@mail.ru

Giriş

Müasir dövrdə insanın mədəni inkişafının və cəmiyyət üçün faydalı şəxsiyyət kimi formalaşmasının əsas göstəricilərindən biri onun nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Bu məsələ ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran ən mühüm ümumpedaqoji problemlərdən biri hesab olunur.

Altı yaşlı uşaqların nitqi üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, onlar məktəbəqədər dövrdə ana dilinin qrammatik quruluşuna yiyələnir, müəyyən söz ehtiyatına malik olur, başqalarının nitqini anlayır və fikirlərini düzgün formada ifadə etməyi bacarırlar. Buna baxmayaraq, I sinfə qəbul olunan uşaqların nitqi bəzən yeni anlayışları, fikir və emosiyaları ifadə etməkdə çətinlik yaradır. Bu, hər şeydən əvvəl, onların lüğət ehtiyatının məhdudluğu ilə izah olunur. Bu səbəbdən məktəbdə uşaqların nitqinin inkişafı istiqamətində planlı şəkildə iş aparılmalıdır. Təsədüfi deyil ki, ibtidai siniflər üçün ana dili proqramında nitqin inkişafı başlıca prinsip kimi dəyərləndirilir.

İbtidai siniflərdə ana dili üzrə məşğələlərin əsas məqsədi şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirməkdir. Deməli, nitq mədəniyyətinin yüksək səviyyədə formalaşması dilin bütün sahələri (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksika, söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksis, üslubiyyət) ilə əlaqədardır.

Nitqdə təbiilik, düzgünlük, məntiqilik, təmizlik, məqsədyönlülük, zənginlik, aydınlıq, sadəlik, səlislik, yığcamlıq, ifadəlilik, obrazlılıq, emosionallıq, gözəllik, incəlik, ardıcılıq və nəzakətlik kimi normalar gözlənilməlidir.

Tədqiqatın aktuallığı. Məlumdur ki, nitq inkişafı təlimində əsas vəzifələrdən biri şagirdləri düzgün ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələndirməkdir. Bunu təmin etmək məqsədilə nitqdə mövcud olan yerli şivə və orfoqrafik tələffüz normalarını aradan qaldırmaq və orfoepik normalara ciddi riayət etmək lazımdır. Həmçinin intonasiya, vurğu, nitq fasilələri, nitqin sürəti və digər amillər ümumi tələffüz aspektində nəzərə alınmalıdır.

Orta ümumtəhsil məktəblərində bir çox müəllimlər imla yazdırarkən və ya dinləmə mətnlərini oxuyarkən tələffüz qaydalarına əməl etmir, intonasiyanı düzgün tətbiq etmirlər. Halbuki nitq insanın əqli fəaliyyətinin formalaşmasında bilavasitə iştirak edir və onun əsas şərtidir. Şagirdlər mükəmməl nitqə yiyələnməklə ətraf aləmdə baş verən hadisə və əşyalar haqqında müəyyən biliklər əldə edirlər.

İbtidai siniflərdə ədəbi tələffüz təliminin əsas tərkib hissəsi olan orfoepiya təliminin başlıca məqsədi şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarını ədəbi dil normaları əsasında inkişaf etdirmək və nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına nail olmaqdır.

Metodlar

Məqalədə müşahidə, müsahibə, nəzəri-təhlil, induksiya və deduksiya kimi empirik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Təhsil prosesi dedikdə, sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin məcmusu nəzərdə tutulur. Elmi əsaslarla qurulan təlim təhsilverici, inkişafetdirici və tərbiyəedici funksiyaları yerinə yetirir. Tədris prosesində şagirdlərə dərin bilik, zəruri bacarıq və vərdişlər aşılamaqla onların ümumi inkişafı təmin edilir. Bunun üçün hər şeydən əvvəl biliklərin verilmə vasitələri müəyyənləşdirilməlidir. A. Rəhimov haqlı olaraq qeyd edir ki, bu vasitələr üç qrupa bölünür. Birincisi, tədris materialının məzmunu, ikincisi, məzmunu uyğun seçilən əyani və texniki vəsaitlər, didaktik materiallar, üçüncüsü isə məzmunu uyğun seçilən priyom və metodlardır (Xatırladaq ki, biliklərin verilməsində priyom və metodlar da vasitə rolunu oynaya bilər) (Rəhimov, 2015, s. 11).

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi tələffüz və cümlə qurmaq vərdişləri üzrə iş apararkən müəllim hansı metod və priyomlardan istifadə edəcəyini dəqiq bilməlidir. Pedaqoji təcrübə göstərir ki, siniflərdə şagirdlərin əksəriyyətinin masasında orfoqrafiya və orfoepiya ilə bağlı müxtəlif tipli lüğətlərə rast gəlinir ki, bu da təqdirəlayiq haldır.

Təbii ki, ədəbi tələffüzə nail olmadan kiçik yaşlı məktəblilərin şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının digər sahələrdə yüksək səviyyədə inkişafı mümkün deyil. Məktəblərdə ədəbi tələffüzlə bağlı işlər I sinifdən başlayaraq müntəzəm şəkildə aparılmalı və bu proses bütün siniflərdə davam etdirilməlidir.

Ədəbi tələffüz şagirdlərin lüğət ehtiyatının genişləndirilməsi məsələsində əsaslı yer tutur. Şagird sözün mənasını anladığı kimi, onu düzgün tələffüz etməyi də bacarmalıdır. Müşahidələr göstərir ki, bəzi sözlər çətin tələffüz olunduğundan şagirdlərin fəal lüğət fonduna daxil olmur.

Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, səslərin qarışdırılması, bəzən səslərin və hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmunu, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl edilməməsi nitqin aydınlığına xələl gətirən əsas səbəblərdəndir. Buradan belə nəticəyə gəlik ki, dil öz varlığını nitqdə, nitq isə öz mənbəyini dildə tapır. Deməli, nitqin yaradıcısı dildir: dil olmasa, nitq mövcud ola bilməz.

Sözsüz ki, hər hansı bir dili öyrənərkən, ilk növbədə, şifahi nitqə üstünlük verilməlidir. Dilçi alim R. Hümətova qeyd edir: “İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dilin özü bütöv bir sistemdir. Bu sistemi yaradan, onu bir küll halına gətirən dilin ayrı-ayrı vahidləridir. Dilin ən kiçik və ən mənasız vahidi sədsirsə, ən mənalı vahidi cümlədir” (Hümətova, 2023, s. 9).

Dil və oxu dərslərinin əlaqəli tədrisində ədəbi tələffüz vərdişlərinin aşılması üç istiqamətdə aparılır:

1. Şagird öyrəndiyi tələffüz qaydaları əsasında danışır, müəllim isə şagirdlərdə ifadəli oxu bacarığını tam şəkildə fəallaşdırır.

2. Düzgün tələffüz əsasında şivə və gündəlik nitq prosesində yaranan qüsurlar təhlil edilir.

3. Şagirdlər oxuya verilən tələblərlə tanış edilir və düzgünlük, şüurluluq, ifadəlilik, optimal sürət kimi keyfiyyətlərin qorunub saxlanmasına nail olunur.

I sinifdən etibarən şagirdin sözü hecaya ayıra bilməsi, hər hecada olan səslərin yerini düzgün və ardıcıl olaraq müəyyən etməsi, sözlərdəki səslərin yerini dəyişdirmədən tələffüz etməsi onun düzgün yazmasına əsas yaradır. Həmçinin sözün hecaya ayrılması üzrə vərdişlərin yaradılması da şagirdlərin sözləri sətirdən-sətrə düzgün keçirməsində mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, tətbiqi dilçilikdə *ədəbi tələffüzlə* yanaşı, *orfoepik tələffüz* termini də işlədilir. Azərbaycan dili orfoepiyasının tətbiqi tarixi o qədər də qədim deyil. Keçən əsrin ortalarından başlayaraq bu sahədə araşdırmalar aparılmış və orfoepik məsələlərə müəyyən dərəcədə yer verilmişdir. Dilçi alimlər Ə. Dəmirçizadə, A. Qurbanov, M.Şirəliyev, Ə.Əfəndizadə və N. Abdullayevin apardığı tədqiqatlar orfoepik normaların müəyyənləşdirilməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

N. Cəfərova və M. Qasımova qeyd edir: “Oxunun düzgünlüyü *artikulyasiyanın dəqiqliyindən* də asılıdır. Bu səbəbdən bəzən ayrı-ayrı səslərin artikulyasiyası üzərində iş aparmaq faydalı olur. Müəllim oxu zamanı şagirdlərin müəyyən sözləri yazıldığı kimi oxumalarına yol verməməlidir. Bunun üçün müəllim şagirdlərə orfoepik tələffüz nümunəsi verməli və yeri gəldikcə müəyyən orfoepik qaydalarla tanış etməlidir” (Cəfərova, Qasımova, 2023, s. 177).

Nəticələr

İbtidai siniflərdə fənnləri bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə tədris etmək məqsəduyğun sayılmır. Azərbaycan dilində nitq inkişafına üstünlük verildiyinə görə oxu ilə Azərbaycan dili fənni arasında inteqrasiya yaradılır.

ABŞ-nin Atlanta Universitetinin alimləri uşaqlara daha çox bədii ədəbiyyat oxumağı məsləhət görürlər. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bədii ədəbiyyatın mütaliəsi insanın beyin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Tədqiqatçılar 21 nəfər könüllüyə hər gün Robert Harrisin real hadisələrdən bəhs olunan “Pompey” romanından 30 səhifə oxumağı təklif ediblər. Araşdırmalar zamanı könüllülərin baş beyin yarımkürəsinin sol hissəsində aktivləşmə baş verdiyi və bunun sonrakı dövrlərdə də davam etdiyi müəyyən edilib.

Bu gün ibtidai sinif şagirdlərində mütaliəyə maraq oyatmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədris prosesində müəllim hər hansı mətni oxuduqdan sonra şagirdlərə hekayə xəritəsi və

ya plan qurmağı tapşırır. Sınıfın 70%-i bu tapşırığın öhdəsindən gəlsə də, qalan uşaqlarda şüurlu oxu lazımı səviyyədə formalaşmır.

Məhz I sinifdən başlayaraq kiçikyaşlı məktəblilərdə müəllim nitq inkişafının istiqamətlərini – ədəbi tələffüz, lüğət üzrə iş və düzgün cümlə qurmaq bacarıqlarını vərdiş etdirməlidir. Bədii qiraət zamanı şagirdlərin lüğətinə yeni sözlər daxil olur və onlar ədəbi tələffüz qaydalarına uyğun danışaraq rəbitəli nitqlərinin formalaşmasına imkan yaradırlar. Rəbitəli nitq dedikdə, şagirdlərin bilik və yaş səviyyələrinə uyğun olaraq xarici aləmi düzgün qavramaları, onu qrammatik və üslubi cəhətdən savadlı ifadə etmələri nəzərdə tutulur (Nəbiyeva və b., 2015, s. 482).

Məqalədə həm ibtidai siniflər üçün nəzərdə tutulan Azərbaycan dili dərsliklərindən, həm də müəllimlər üçün metodik vəsaitlərdən istifadə olunmuşdur. I sinif Azərbaycan dili dərsliyi üçün yazılmış “Müəllim üçün metodik vəsait”in giriş hissəsində nitq haqqında belə qeyd olunur: “Dil və nitq. Dil insanlar arasında ünsiyyətə xidmət edən fonetik, leksik, qrammatik vasitələr sistemidir. O, fikir, hiss ifadə etmək üçün əsas alətdir və təfəkkürlə sıx bağlıdır; belə ki, dil təfəkkürsüz, təfəkkür isə dilsiz mövcud deyil. Bu baxımdan nitq bacarıqlarından istifadəni idraki prosesdən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Dil və nitq bir-biri ilə sıx bağlıdır: dil lazımdır ki, nitq aydın olsun və öz sosial funksiyasını yerinə yetirsin; nitq isə lazımdır ki, dil reallaşsın. İnsanın dilə nə dərəcədə yiyələndiyini onun nitqi vasitəsilə müəyyənləşdirmək olur” (Nurullayeva və b., 2020, s. 3). Bütün bu deyilənlərin təməli məhz ibtidai siniflərdən başlayaraq qoyulur.

Müzakirə

Şifahi və yazılı nitq arasında fərq nədən ibarətdir?

Şagirdlərin şifahi nitqində lüğət ehtiyatının artırılması yazılı nitqin leksik zənginliyinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Şifahi nitqdə düzgün cümlə qurmaq vərdişlərinin formalaşması isə yazıda üslub səhvlərinin qarşısını alır. Həmçinin savadlı, yazılı nitqin bir sıra xüsusiyyətləri şifahi nitqə də təsir göstərir.

Bəzi cəhətlərinə görə şifahi və yazılı nitq bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Müəllim bu fərqi bilmədən nitq inkişafı üzrə işi düzgün qura bilməz. Şifahi nitq iki və daha çox şəxs arasında müəyyən şəraitdə qarşılıqlı ünsiyyət prosesi kimi həyata keçirilir və dialoji xarakter daşıyır. Yazılı nitqin kimə aid olduğunu müəyyən etmək isə çox zaman çətin olur. Leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən cilalanmış nitq isə yazılı nitq sayılır.

Şifahi nitq yazılı nitqi, yazılı nitq isə öz növbəsində şifahi nitqi təkmilləşdirir. Nitqin düzgünlüyündən yalnız o zaman danışmaq olar ki, o, dil normalarını pozmasın. İstiqlal şairi X. Rza Ulutürk qeyd edir ki, “bəşəri insan bədii təfəkkürlə formalaşır” (Səfərəliyeva, 2014, s. 5). Yeni nəslin təfəkkür tərbiyəsi isə ilk növbədə ailədən, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrindən və ibtidai siniflərdən başlanır.

Şagirdlər ana dilini öyrənməklə onun səs sistemi, lüğət ehtiyatı, ədəbi tələffüz normaları və üslubi-qrammatik xüsusiyyətləri ilə yaxından tanış olur, elmi, bədii, publisistik və digər üslublarda olan mətnlərlə məlumatlanırlar. Belə ki, hər bir ibtidai sinif şagirdi müxtəlif forma və məzmunlu bədii əsərləri rəvan və şüurlu oxumağa, həm yazılı, həm də şifahi şəkildə ünsiyyət qurmağa qadir olmalıdır. Dil həmçinin hər hansı bir məlumatı mənimsətmək üçün başlıca vasitədir. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, bütün təlim-tərbiyə işlərinin müvəffəqiyyəti ibtidai sinif şagirdinin ana dilini öyrənməsindən asılıdır. Bu baxımdan ibtidai siniflərdə ana dili üzrə proqram materialını və fənnin metodikasını bilmək müəllim üçün xüsusilə vacibdir. Ana dili şagirdin söz ehtiyatını yeni söz və ifadələrlə zənginləşdirir, nitqini daha dolğun qurmaq üçün imkan yaradır.

II sinif Azərbaycan dili dərslində tapşırıq Ç-də yazılır:

Verilmiş sözləri nümunəyə uyğun olaraq cümlələrdə işlət.

Tapşırıq Ç:

Sədaqət, etibar, zaman, mübariz

Nümunə:

1. Sədaqət artıq ikinci sinfi bitirir.

2. Dostluqda sədaqət gərəkdir (Nurullayeva və b., 2020, s. 92).

Bu tapşırıqda müəllim üç əsas məqama diqqət yetirməlidir.

1. Dil qaydası: *sədaqət, etibar, zaman* sözlərinin ad bildirən sözlər olduğunu şagirdlərə izah etməlidir.

2. Sual vermək: Şagirdlərdən *mübariz* sözünə sual vermələrini tələb etməlidir (Bu söz *necə?* sualına cavab verdiyi üçün xüsusi isim kimi işlənə bilsə də, sifət vəzifəsində çıxış edir).

3. Mənanı anlamaq: Əgər şagird bu sözlərin mənasını başa düşərsə, cümlə qurmaq onlarda heç bir çətinlik yaratmayacaq.

İbtidai sinif şagirdləri üçün tələffüz mədəniyyətinə yiyələnmək praktik baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buradan aydın görünür ki, orfoepik normalara yiyələnməklə şagirdlər fikirlərini aydın şəkildə ifadə edir və şivə ilə bağlı tələffüz səhvlərinə yol vermirlər. Ədəbi normalar nitqə aydınlıq, rəvanlıq, canlılıq gətirir, eyni zamanda onun emosional təsirini gücləndirir. Düzgün tələffüz isə qarşı tərəfin diqqətini fikrin ifadə vasitələrindən çox məzmununa yönəldir və nitqin daha tez qavranılmasına şərait yaradır. Lakin şagirdlərdə bu keyfiyyət, yəni tələffüz normalarına uyğun oxu və danışmaq bacarığı birdən-birə formalaşmır. Soltan Hüseynoğlu haqlı olaraq qeyd edir ki, “söz şagirdə təsir etmək üçün müəllimin ixtiyarında olan güclü vasitədir. Müəllimin sözdən bacarıqla istifadə etməsi, öz nitqini, səsini ustalıqla idarə etməsi onu bir pedaqoq kimi səciyyələndirən mühüm keyfiyyətdir” (Hüseynoğlu, 2020, s. 8).

Nitqin ən kiçik vahidi səs, ən böyük vahidi isə cümlədir. Cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı dedikdə, nitqdə söz sırasını qorumaq, sözləri mənaca əlaqələndirmək, bir sözdən

asılı olan digər sözü tapmaq, sözlər arasında tabelilik əlaqəsini gözləmək və köməkçi nitq hissələrindən nitqdə düzgün istifadə etmək nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə aşağıdakı iş növlərindən istifadə olunur:

1. Sual-cavab üsulu.
2. Buraxılmış sözləri yerinə qoymaqla cümlələri tamamlamaq.
3. Söz birləşmələri tərtib edib onları cümlələrdə işlətmək.
4. Sadə cümlələrdən mürəkkəb cümlələr tərtib etmək.
5. Mətnəndən seçilmiş ifadə və sözləri yeni mətnə istifadə etmək.
6. Müəllimin təqdim etdiyi sxem əsasında cümlələr qurmaq.

Sual-cavablarla iş növü Azərbaycan dili dərsinin sütunlarından birini təşkil edir. Suallara cavab vermək həm konkret mövzuya aid biliklərə yiyələnmək, həm də cümlə qurmaq bacarığı tələb edir. A. Bəliyev qeyd edir ki, “cümlə üzvlərinə düzgün sintaktik sual vermək, cavabların elmi dəqiqliyinə diqqət ayırmaq və üslubi məqamlardan yerində istifadə etmək bacarığı formalaşdırmaq dil dərslərinin ən faydalı elementlərindəndir” (Bəliyev, H., Bəliyev, A., 2014, s. 277).

Buraxılmış sözləri yerinə qoymaqla cümlələri tamamlamaq

İbtidai sinif müəllimi nitq hissələrini və cümlə üzvlərini tədris edərkən şagirdləri bu tip çalışmalar üzərində işlədərək yüksək nəticə əldə edə bilər. Nümunə olaraq bir ismi müxtəlif cümlələrdə, müxtəlif hallarda, bir feili isə müxtəlif cümlələrdə, müxtəlif zamanlarda işlətmək kimi tapşırıqlar vermək olar. III sinif Azərbaycan dili dərslərində verilmiş tapşırıqlara nəzər salaq.

Tapşırıq C:

“Yelləncək” sözünü uyğun şəkildə dəyişərək nöqtələrin yerinə yazıb köçürün.

1. Uşaqlar növbə ilə ... yellənirdilər.
2. Hamı onun düzəltdiyi ... tamaşa edirdi.
3. Arzu ... yığıldı.
4. Bu ... atam asmışdı.
5. Qırıq ... üstündə oturmaq təhlükəlidir (İsmayılov və b., 2022, s. 13).

Bu tapşırıq şagirdlərdə, ilk növbədə, həm ismin hallarını, həm də cümlə qurmaq vərdişini daha mükəmməl mənimsəmələri üçün şərait yaradır.

Tapşırıq B:

İsmlərə çoxluq bildirən şəkildə artırıb yazın. Şəkilçilərin yazılışına diqqət edin.

Qaz, gül, ilan, qardaş, həyat, şəhər (İsmayılov və b., 2022, s. 21).

Məktəbdə aparılan ana dili məşğələləri elə qurulmalıdır ki, şagirdlərdə düzgün ədəbi tələffüz qaydalarına yiyələnmək bacarığı formalaşsın.

Tapşırıq D:

Nöqtələrin yerinə uyğun gələn sayları müəyyən edin.

Yeddi, xeyli, altı, otuz, üç, minlərlə, doqquz

1. Dünyada ... materik var.
2. Bir saatin yarısı ... dəqiqədir.
3. Göy qurşağının ... rəngi var.
4. ...noyabr vətənimizdə “Bayraq Günü” kimi qeyd edilir.
5. Bayram tədbirinə ... adam gəlmişdi.
6. Bir fəsildə ... ay var.
7. Əsgər vətən uğrunda ... mübarizə aparırdı (İsmayılov, Nurullayeva, 2022, s. 31).

Cümlə qurmaq vərdişi söz birləşmələri tərtib etmək və onları cümlələrdə işlətməkdən ibarətdir. İbtidai siniflərdə sadə cümlələrdən mürəkkəb cümlələr yaratmaq bacarığı şagirdlərdə cümlə qurmaq vərdişini formalaşdırır, eyni zamanda sadə və mürəkkəb cümlələri bir-birindən fərqləndirməyi öyrədir.

Nəticə

Dərslərdə orfoepik qaydalar və cümlə qurmaq vərdişləri üzrə çalışmalar elə verilməlidir ki, şagirdlər həddindən artıq yüklənməsin, eyni zamanda ardıcılıq və sistemlilik təmin olunsun. Bu gün Azərbaycan dilinin praktik olaraq öyrədilməsi yalnız onun bir fənn kimi tədrisinin zəruriliyini ortaya qoymur, həm də bu prosesin daha səmərəli təşkili üçün əlavə araşdırma aparılmasını zəruri edir.

Ədəbiyyat

1. Bəliyev, H., Bəliyev, A. (2014). *Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. “Qismət”.
2. Cəfərova, N., Qasımova, M. (2023). *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*.
3. Hüseynoğlu, S. (2019). *İfadəli oxunun əsasları*.
4. Hümətova, R. (2023). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*.
5. İsmayılov, R., Nurullayeva, Ü., Zahidova, Ş., Bayramova, İ., Xanahiyeva, A., Cəlilova, K. (2022). *Azərbaycan dili III sinif (I–II hissə)*.
6. Nəbiyeva, Ş., Abdullayeva, G., Kərimova, A. (2015). *İbtidai siniflərdə Ana dilinin tədrisi metodikası fənnindən mühazirələr*.
7. Nurullayeva, Ü., Bayramova, İ., Zahidova, Ş., Allahverdiyeva, N., Xanahiyeva, A. (2020). *Ümumtəhsil məktəblərinin I sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslərin metodik vəsaiti*.
8. Nurullayeva, Ü., Bayramova, İ., Xanahiyeva, A., Məhyəddinova, K. (2020). *Ümumtəhsil məktəblərinin II sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslər. II hissə*.
9. Rəhimov, A. (2015). *Ana dilinin tədrisi metodikası*.
10. Səfəraliyeva, F. (2014). *Uşaq folkloru və şagirdlərin bədii təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi*.

Mirzə Ələkbər Sabir və müasirləri ədəbi müzakirələr kontekstində

Ulduz Qəhrəmanova ¹

XÜLASƏ

Mirzə Ələkbər Sabir 1906–1910-cu illəri əhatə edən yaradıcılığı dövründə müasiri Məhəmməd Əşrəfiyə istinad etmiş, şeirlərindəki misralardan sitat gətirərək onu yad etmişdir. “İrşad” qəzetinin maddi çətinliklər səbəbindən bağlanmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyi vaxt Sabir qəzetə həsr olunmuş xüsusi bir məqalə yazmış, bu yazıda türk şairinin vida ruhunda qələmə aldığı şeiri qəzetin düşdiyi ağır durumu ilə əlaqələndirmişdir. Həmin şeirdən sonra Sabir dostu Abbas Səhhətin “Ey vətən, getmə ki, əldən gedəriz” əsərinə də müraciət etmişdir. Sabir 1910-cu ildə qəzəl janrında yazdığı “Qurulubdur yenə meydani-həyahayi-süxən” adlı taziyanəsində də Məhəmməd Əşrəfini yad etmişdir. Ə. Cəfərzadənin qeyd etdiyi kimi, “Gop-gop” şeiri ciddi üslubda yazılmış, dini ruh daşıyan bir əsərdir. Altı bənddən ibarət olan bu şeir eyni süjet xətti üzərində qurulmuşdur. Sabirin eyni adlı “Gop-gop” şeiri isə həmin əsərin nəzminə yazılmış eyni formalı, lakin kəskin məzmunlu bir təhzil (satirik cavab) xarakteri daşıyır. M. Ə. Sabir “Qızdırmalı” imzası ilə tanınan M. H. Zeynalova da “Madam ki, Hamiyani-zülmət” adlı satirası ilə cavab vermişdir. Bu satira ilk dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 13-cü sayında imzasız dərc olunmuşdur. Əsər dördüncü nəşrdən başqa Sabirin bütün nəşrlərinə daxil edilmiş, üçüncü nəşrdə isə “...Qafilanə xab et!” adı ilə verilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

Mirzə Ələkbər Sabir və müasirləri, nəzirələr, “Molla Nəsrəddin”

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 10.11.2025

Qəbul edilib: 02.02.2026

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan <https://orcid.org/0009-0003-4418-9319> | ulduzkahraman1@gmail.com

Mirza Alakbar Sabir and His Contemporaries in the Context of Literary Discussions

*Ulduz Gahramanova*¹

ABSTRACT

Between 1906 and 1910, Mirza Alakbar Sabir referred to and quoted his contemporary, Mohammad Ashrafi, in his works. When the newspaper *Irshad* faced the danger of closure due to financial difficulties, Sabir wrote a special article for the paper, associating the verses written by the Turkish poet in the spirit of farewell with the newspaper's difficult situation. After Ashrafi's poem, he also referred to his friend Abbas Sahhat's poem "O homeland, do not go, lest we perish". Sabir remembered Mohammad Ashrafi again in his elegy written in the ghazal genre in 1910, titled "The arena of eloquent discourse is built again". As A. Jafarzadeh noted, the poem "Gop-gop" is a serious, religiously inspired work. Consisting of six stanzas, it is written along an almost identical narrative line. Sabir's poem was composed as a sharp parody (satirical response) to "Gop-gop". M. A. Sabir also responded to M. H. Zeynalov, known by the pen name "Gizdirmali," with his satire "Since he is enveloped in darkness". This satire was first published anonymously in issue No. 13 of the "Molla Nasreddin" journal. Except for the fourth edition, the work was included in all editions of Sabir's writings. In the third edition, it appeared under the title "...Sleep in heedlessness...".

KEYWORDS

Mirza Alakbar Sabir and contemporaries, naziras, "Molla Nasreddin"

ARTICLE HISTORY

Received: 10.11.2025

Accepted: 02.02.2026

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0003-4418-9319> | ulduzkahraman1@gmail.com

Giriş

Mirzə Ələkbər Sabir haqqında yazılan xatirələrdən aydın olur ki, o, dövründə baş verən ədəbi proseslərdə fəal iştirak etmiş, cəmiyyətin müxtəlif problemləri ilə bağlı mətbuatda mütəmadi olaraq ədəbi müzakirələr və polemikalar aparmış, qələmə aldığı əsərləri ilə bu müzakirələrə istiqamət vermişdir. Dil və tərcümə məsələlərinə həsr olunan həmin müzakirələrdə Sabirlə yanaşı onun qələm yoldaşları – XX əsr realist-satirik şeirinin inkişafında mühüm rol oynamış *mollanəsrəddinçilər* də müxtəlif mətbu orqanlarda, xüsusilə “Molla Nəsrəddin” jurnalında fəal iştirak etmişlər.

Metodlar

Məqalədə qarşıya qoyulan məqsədlərin reallaşdırılması praktik materialın təhlilinə əsaslanır. Bu məqsədlə Mirzə Ələkbər Sabirin dövrün mətbu orqanları ilə ədəbi əlaqələri araşdırılmış, onunla müasiri olan sənətkarların yaradıcılığı təhlil edilmişdir. Həmin sənətkarların əsərləri Sabirin yaradıcılığı ilə müqayisə olunaraq onun novatorluq xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Tədqiqat zamanı müqayisəli və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Nəticələr

– Mirzə Ələkbər Sabir Məhəmməd Əşrəfini yaradıcılığı müddətində iki dəfə – 1906 və 1910-cu illərdə yad etmişdir.

– Sabirin bu şeirini “Gop-gop” şeirinə nəzirə kimi qiymətləndirmək doğru olmaz. Bu nə nəzirənin, nə şeirin, nə də Sabirin ideyasının düzgün anlaşılmasına xidmət edərdi. Əsər, əslində, “Gop-gop” şeirinin nəzminə, onun təxminən eyni formasında yazılmış kəskin satirik cavabdır.

– M. Ə. Sabir “Qızdırmalı” imzası ilə tanınan M. H. Zeynalova “Madam ki, Hamiyani-zülmət” adlı satirası ilə cavab vermişdir.

– “Dəli şair” imzası ilə çap edilmiş “Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı” adlı (Sabirin nəzirəsidir) şeir “Füyuzat” jurnalında qeyd olunduğu kimi, “bir osmanlı” qəzetindən götürülmüşdür.

Müzakirə

– “Dəlilər mühübbü” imzası ilə çap olunmuş bir şeirdə “Dəli şair”in fikirlərinin təkrar olunması faktı təsdiq edilmişdir.

– M. Ə. Sabir Məhəmmədzadənin bir şeirinə cavab xarakterli “İki cavablara bir cavab” adlı əsəridir ki, bu fakt elmi mənbələrdə öz təsdiqini tapmışdır.

– Sabirin “Qoyma, gəldi!” (“Xandostu, amandı, qoyma, gəldi!”) adlı satirasının “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunmuş “Dəmdəki” imzası ilə “Bakıdan” başlıqlı kiçik bir felyetona əsasən meydana gəlmiş fikri mənbələrdə təsdiq edilmişdir.

– M. Ə. Sabir “İstiqlal bizimdir” (“Yetər, canım, çəkil get, etmə çox təbxiri-hürriyyət”) adlı satirasını naməlum bir şairin fikirləri ilə razılaşmayaraq qələmə almışdır. Bu əsər ilk dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1909-cu il 15 mart tarixli 11-ci sayında “Əbunəsr Şeybani” imzası ilə dərc olunmuşdur. Həmin satira sonradan Sabirin bütün nəşrlərinə daxil edilmiş və ədəbi tənqid üzrə geniş müzakirə mövzusunə çevrilmişdir.

Ədəbi müzakirələrin fəal iştirakçılarından biri də Əliqulu Qəmküsar olmuşdur. Mirzə Ələkbər Sabirin adı ilə bilavasitə bağlı olan belə ədəbi müzakirələrdən biri “Günəş” qəzetinin səhifələrində yer almışdır. “Gəncədən bizə yazıyorlar” başlıqlı imzasız məktubda qeyd olunurdu: “Gəncə Nəşri-maarif cəmiyyəti Mirzə Məhəmməd Axundovun “Röyam”nan əsərini basdırıb nəşrə başladı” (“Günəş”, 1910); (Sabir, 2004, s. 425).

Bu müxbir məktubu Sabirin diqqətindən yayınmamış, iki gün sonra onun qəzetdə ayrıca bir təziyanə ilə çıxış etməsinə səbəb olmuşdur. Yaxın dostu və məsləkdaşı Əliqulu Qəmküsarla ədəbi mübahisənin başlanğıcına çevrilmiş həmin təziyanədə xalq şairi belə deyirdi:

*“Osmanlıcadan tərcümə türkə” – bunu bilməm,
Gerçək yazıyor gəncəli, yainki hənəkdir,
Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə, amma
“Osmanlıcadan tərcümə türkə” nə deməkdir?!*

(Sabir, 2004, s. 425)

Bu epigramdan məlum olur ki, şair bir türk vətəndaşı kimi Əliqulu Qəmküsarın Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə tərcümə təşəbbüsünə etiraz etmişdir. Onun fikrincə, Türkiyə və Azərbaycan türkləri arasında ortaq bir türk dili mövcuddur və “türkcədən türkcəyə tərcümə” ifadəsi millətin parçalanmasına siyasi işarədir ki, bu da ürəyi millət eşqi, milli birlik ideyası ilə döyünən şairi olduqca narahat edirdi.

Sabirin “Molla Nəsrəddin” jurnalında 1911-ci il 18 yanvar tarixli 3-cü sayında “(...)” imzası ilə çap olunan “Millətin halı pərişan ola” adlı satirası sonradan şair Əliqulu Qəmküsarın 1959-cu ildə “Azərnəşr” tərəfindən çap olunmuş “Seçilmiş əsərləri”nə daxil

edilmişdir (Sabir, 2004, s. 239). Bu şeirin Əliqulu Qəmküsara deyil, məhz M. Ə. Sabirə məxsus olduğu aşağıdakı dəlillərlə təsdiqlənir:

I. “(...)” imzası 1910–1911-ci illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalında yalnız Sabir tərəfindən işlədilən gizli imza idi. Bu imza ilə dərc olunmuş 24 satıra “Hophopnamə”nin Abbas Səhhət tərəfindən hazırlanmış ilk nəşrlərindən başlayaraq Sabir külliyyatının bütün sonrakı nəşrlərinə daxil edilmişdir. Əliqulu Qəmküsarın isə bu imza ilə çap olunmuş hər hansı bir əsəri ədəbiyyat aləminə məlum deyil (Sabir, 2004, s. 239).

II. Sabir 1911-ci ilin mart ayında xəstəliyinin şiddətlənməsi səbəbindən “Molla Nəsrəddin”dən ayrıldığı zaman həmin imza ilə jurnalın səhifələrini tərk etmişdir (Sabir, 2004, s. 239).

Əliqulu Qəmküsar Sabirin vəfatından sonra satirik şair kimi fəaliyyətini fəal şəkildə davam etdirir. O, bir müddət “Molla Nəsrəddin” jurnalında redaktorluq edir. Əgər bu imza Əliqulu Qəmküsara məxsus olsaydı, jurnalın səhifələrindən tamamilə çıxmazdı. Nəhayət, əsərin dili və üslubu ilə xalq şairinin satirik ifadə tərzindəki sıx əlaqə bu şeirin məhz Sabir qələminə məxsus olduğunu bir daha təsdiq edir.

Mənbələrə əsasən demək olar ki, Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığı dövründə Məhəmməd Əşrəfini iki dəfə yad etmişdir:

1. 1906-cı il – “İrşad” qəzeti maddi çətinliklər səbəbindən bağlanmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyi zaman Sabir qəzetə dəstək məqsədilə xüsusi bir məqalə yazıb türk şairinin yaradıcılığından sitatlar gətirmişdir. Əşrəfin vida ruhunda yazdığı şeir Sabir üçün “İrşad”ın düşdüyü ağır vəziyyəti və ümumilikdə vətənin çətin durumunu ifadə etmək üçün bir vasitə olmuşdur. O, məqalədə Əşrəfin şeirindən sonra dostu A. Səhhətin “Ey vətən, getmə ki, əldən gedəriz” şeirindən də nümunələr gətirmişdir.

2. 1910-cu il – Sabir Əşrəfini qəzəl janrında yazdığı “Qurulubdur yenə meydani-həyahayi-süxən” adlı taziyanəsində də yad etmişdir.

M. Ə. Sabirin nəzirə yazdığı müasirlərindən biri də “Gop-gop” imzalı şair olmuşdur. Belə ki, C. Məmmədquluzadənin “Niyə mən dərindən qaçdım” adlı felyetonu Sabirin “Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad” və “Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan” misraları ilə başlayan şeirləri “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1906-cı il 19, 26 may və 16 iyun tarixli 7, 8 və 11-ci saylarında dərc olunmuşdur. Bundan sonra “Həyat” qəzetinin 1906-cı il 25 avqust tarixli 190-cü nömrəsində “Gop-gop” imzası ilə həmin əsərlərə həm nəsr, həm də nəzm ilə cavab verilmişdir” (Sabir, 2004, s. 334).

“Molla Nəsrəddin” jurnalında Sabirin şeirindən əvvəl “Həyat”ın “Gop-gop”una cavab” adlı bir felyeton çap olunmuşdur. M. Ə. Sabirin müasirlərinə yazdığı nəzirələr arasında “Qızdırmalı” imzası ilə tanınan M. H. Zeynallı ilə də bir yaradıcılıq bağlılığı mövcud olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sabirin Rəcəizadə Mahmud Əkrəmin yaradıcılığına yazdığı nəzirələrdən biri onun məşhur “Yad et!” şeirinə cavab olaraq qələmə aldığı əsərdir. Bu şeir

1907-ci il 2 iyul tarixində “Füyuzat” jurnalının 27-ci nömrəsində çap olunduqdan bir neçə gün sonra “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1907-ci ildə çıxan 20 avqust tarixli 31-ci nömrəsində Sabirin nəzirəsi çap olunmuşdur” (Sabir, 2004, s. 333–334).

M. Ə. Sabirin “Vəqta ki, qopur bir evdə matəm” adlı həmin satirası ilk dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1907-ci il 20 avqust tarixli 31-ci nömrəsində imzasız çap olunmuş və sonrakı bütün nəşrlərə daxil edilmişdir.

Müqayisə göstərir ki, Rəcəizadə Mahmud Əkrəmin şeiri fərdi hisslərin tərənnümünə, Sabirin şeiri isə ictimai-satirik ideyaların təbliğinə həsr olunmuşdur. Rəcəizadə romantik üslubda yazdığı halda, Sabir realist mövqə tutaraq şeirlərində tərənnümə deyil, ifşaya üstünlük verir.

Rəcəizadə Mahmud Əkrəmin “Yad et!” şeirinə Sabirdən təxminən bir il sonra, 1908-ci ildə bir sıra şairlər də nəzirələr yazmışlar. Onlardan Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Məşədi Həbib Zeynalov da “Qızdırmalı” imzası ilə “Aqılanə yad et” adlı bənzətmə yazmış və “Hophop”a təqdim etmişdir. Ə. Cəfər göstərir ki, bu şeiri Sabir üçün bənzətmə, Rəcəizadə üçün isə təhzil kimi qiymətləndirmək mümkündür.

M. Ə. Sabir “Qızdırmalı” imzası ilə tanınan M. H. Zeynalova “Madam ki, Hamiyani-zülmət” adlı satirası ilə cavab vermişdir. Bu satira ilk dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1908-ci il 30 mart tarixli 13-cü sayında imzasız çap olunmuş və dördüncü nəşrdən başqa bütün nəşrlərə daxil edilmişdir. Üçüncü nəşrdə isə “...Qafilanə xab et!” adı ilə verilmişdir.

M. Ə. Sabir “Madam ki, Hamiyani-zülmət” adlı təhzilində “Qızdırmalı”ya cavabında özünə xas müdrikliklə bildirir ki, heç vaxt cəmiyyət rəzil qüvvələrdən mübarizəsiz yolla xilas olub xoş günə çıxa bilməyəcək. Hər iki təhzil arasındakı fərqi göstərərəkən qeyd etmək lazımdır ki, Sabir fikirləri ilə müasirindən (“Qızdırmalı”dan) daha üstün mövqedə dayanmışdır. Sabirin şeiri zahirən nəzirəni xatırlatsa da, mahiyyətcə daha çox təhzildir.

Əkrəm Cəfər “Sabirin yaradıcılığında təhzil, nəzirə və bənzətmələr” adlı məqaləsində göstərmişdir ki, Sabir müasiri olan “Dəli şair” imzalı şairə də nəzirə yazmışdır. O, bu nəzirəni başlıqsız çap etdirmiş, Abbas Səhhət isə sonradan ona “Füyuzat” jurnalında “Dəli şair imzalı” adlı uzun bir başlıq əlavə etmişdir (Şərif, 1963, s. 25).

*Səmadan bir mələk heyrətlə der: insanlar, insanlar!
Nədir bu ruyi-ərzi qaphıyır al qanlar, insanlar!*

Araşdırma: “M. Ə. Sabir “Dəli şair” imzalı sənətkarın şeirinə “Səradən bir dəli şeytan deyər: insanlar, insanlar!” adlı satirasını nəzirə yazmışdır. Şairin bu satirası “Füyuzat” jurnalının 1906-cı il 1 noyabr tarixli 1-ci sayında “Dəli şair” imzası ilə dərc edilmiş “Heyrət, yaxud bir mələyin insanlara xitabı” adlı nəzirədir. “Füyuzat”dakı bu şeir belə başlanır” (“Hophopnamə”, 2004, s. 345).

*Şəhidi-tiğınız ixvanınızdan almasın fəryad,
Əcəb, kimdir şu xunalud olan bicanlar, insanlar!*
(“Hophopnamə”, 2004, s. 345)

M. Ə. Sabir isə bu şeirə aşağıdakı kimi nəzirə yazmışdır:

*Səradən bir dəli şeytan deyər: insanlar, insanlar!
Nədir dünyanın dutmuş elmlər, irfanlar, insanlar!?*

Sabirin bu nəzirəsi qəzəl janrında yazılmışdır. “Dəli şair”in romantik qəhrəmanı olan Mələk səmadan baxıb yerdəki qanları heyrətlə insanlara xatırladır və bu dərdlərin çarəsini Allaha sığınmaqda görür. Sabirin qəhrəmanı isə səmadan deyil, səradən (yerdən) insanlara xitab edən dəli şeytandır. Şair bu şeytanın simasında tərəqqinin, elm, maarif və mədəniyyətin, ümumiyyətlə, yeniliyin qarşısını almağa çalışan satirik qəhrəmanın tipik surətini yaratmışdır.

Göründüyü kimi, hər iki şair zəmanədən narazıdır. Biri haqsız yerə axıdılan qanlardan, edilən zulmlərdən şikayət edərək insanları sülhə səsləyir, digəri isə siniflərə bölünmüş cəmiyyətdə yoxsulların yanında dayanaraq onları öz hüquqlarını tələb etməyə çağırır.

Müqayisə zamanı aydın olur ki, Sabirin şeiri “Dəli şair”in şeirinə nəinki nəzirə, hətta adi təhzil belə deyildir. “Dəli şair” səmadan xəbər verir, Sabir isə yerdən danışır. “Dəli şair” göydəki mələklərin dilindən xitab edir, Sabir isə yerdəki şeytanların dili ilə danışır. “Dəli şair” öldürəni və öləni bir gözlə görür, Sabir isə insanları əhli-istibdad, yəni istismarçılar və millət (əməkçi xalq) olaraq iki sinfə bölür. “Dəli şair” ibrət, heyrət və hikmət anlayışlarından bəhs etdiyi halda, Sabir fitnəçiləri, cəfəngiyyat yayanları satira atəşinə tutur.

M. Ə. Sabir klassik şairlərlə yanaşı, öz dövründə fəaliyyət göstərən müasir sənət adamlarının yaradıcılığında da təsirlənərək nəzirələr yazmışdır. Bu sənətkarlardan biri “Məhəmməd zadə” imzası ilə tanınan şair idi. Sabirin bu təsirlənmə xarakteri klassik ənənədən fərqlənərək münəqişə formasını almışdır. O, müasirlərinin yanlış mülahizələrini tənqid etməklə öz baxışlarını oxucuya çatdırmağa çalışırdı. Belə ədəbi mübahisələrin məqsədi şəxsiyyəti deyil, müasir şairin yaradıcılığında müşahidə olunan nöqsanları göstərmək idi.

M. Ə. Sabirin “Lovğalaşib o görməmiş, çox da belə fırladama!” satirasının ideyası arxayınçılıq mövzusu ilə bağlıdır. Sabirin bu əsəri müəllifi tanınmayan bir şeirə qarşı yazılmışdır. Naməlum şair bu şeirdə arxayınçılığı təbliğ edirdi. Satiranın digər adı “İki cavablara bir cavab” kimi qeyd olunur. Əsər ilk dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1907-ci il 2 oktyabr tarixli 37-ci sayında imzasız çap olunmuşdur. Birinci və ikinci nəşrdə “Tazə həyat” qəzetində “Məhəmməd zadə” imzası ilə çap olunan “Sən deyən oldu, mən deyən nəqəratlı şeirə cavab” adlı əsərə cavab kimi, üçüncü və dördüncü nəşrlərdə “Sən deyən olmayıb hələ” adı ilə, son iki nəşrdə isə sərlövəsiz verilmişdir (Sabir, 2004, s. 360).

“Hophopnamə”nin 1948 və 1954-cü illər nəşrlərində isə Sabirin bu şeiri başlıqsız verilmişdir. Məhəmməd Məhəmmədzadənin şeiri “Tazə həyat” qəzetinin 1907-ci il 29 avqust tarixli 19-cu sayında “Molla Nəsrəddin”də “Cavab” başlığı ilə nəşr edilmişdir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, Sabirin bu şeiri cavab xarakteri daşıyır. Bəlkə də, şair əsərini buna görə “İki cavablara bir cavab” adlandırmışdır. “Hophopnamə”nin həm köhnə, həm də yeni tərtibçiləri Sabirin bir çox əsərlərində olduğu kimi, bu şeirində də şairin sərlövhəsini gizli saxlamışlar. Qarşılaşdırılan hər iki şeir eyni vəzndə, eyni formada və bir-birinə yaxın mövzuda yazılmışdır.

Məhəmmədzadənin şeiri hər cəhətdən zəif səciyyə daşsa da, Sabir üçün öz şeirini yazmaq baxımından bir bəhanə rolunu oynamışdır. O, bu əsəri ilə İran inqilabçılarının sadələşməsini istehza hədəfinə çevirir, onları ayıq-sayıq olmağa səsləyir və Atabəyin öldürülməsi ilə məqsədə çatmağın mümkünsüzlüyünü vurğulayır. Quru formalistlərin bu iki şeirin yalnız zahiri oxşarlıqlarına əsaslanaraq Sabirin əsərini Məhəmmədzadənin şeirinə nəzirə hesab etmələri ciddi yanlışlıqdır. Nəzirə və təhzil nümunələrində olduğu kimi, cavab xarakterli şeirlərdə də əsərin formasına müəyyən qədər riayət olunduğundan Sabir də bəzi formal xüsusiyyətləri saxlamışdır.

Sabir və müasirlərinə yazılmış nəzirlər arasında “Dəmdəki” imzası ilə “Bakıdan” adlı bir felyeton müəllifinin də adı çəkilir. Sabirşünasların fikrincə, Sabirin “Qoyma, gəldi!” (“Xandostu, amandı, qoyma, gəldi!”) adlı satirası “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Dəmdəki” imzası ilə “Bakıdan” başlıqlı qısa bir felyeton əsasında yazılmışdır. Satiranın ideya-məzmun baxımından sıx bağlı olduğu həmin felyetonda belə yazılır: *“Molla əmi, burada bir axund 13 yaşında bir qızı 65 yaşında bir qoca kişiyyə verib. İndi camaat ona lənət oxuyur. Deyirlər ki, “ay axund, cahil uşağı qoca kişiyyə niyə verdin? Deyir ki, mənimlə Məkkə yoldaşı olub, yaxşı adamdır”* (Sabir, 2004, s. 373–374). Felyetonun sonunda qeyd olunur: *“Həmin yetim qızcağazın dilindən bu şeiri yazıb göndərdim ki, çap edəsiniz”* (Sabir, 2004, s. 373–374). Həmin felyetonun ardınca Sabirin “Xandostu, amandı, qoyma, gəldi!” satirası dərc edilmişdir. Həm felyetonun, həm də satiranın dərc olunduğu jurnalın nömrəsi və tarixi eynidir.

*Xandostu, amandı, qoyma gəldi!
Didarı yamandı, qoyma, gəldi!
Vay, vay! Deyəsən bəşər deyil bu!
Bir şəkllə uyan təhər deyil bu!
Allahı sevirsən, ər deyil bu!
Ərdodu, qabandı, qoyma, gəldi!
Didarı yamandı, qoyma, gəldi!*

Sabirşünasların araşdırmalarına əsasən demək olar ki, M. Ə. Sabir “İstiqlal bizimdir” (“Yetər, canım, çəkil get, etmə çox təbxiri-hürriyyət”) adlı satirasını mənbələrdə adı naməlum olan bir şairin fikirləri ilə razılaşmayaraq yazmışdır. Bu satira ilk dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1909-cu il 15 mart tarixli 11-ci sayında “Əbunəsr Şeybani” imzası ilə dərc olunmuş və Sabirin bütün nəşrlərinə daxil edilmişdir.

Nəticə

Göründüyü kimi, Sabirin parlaq inqilabi satiralarını ən çox işıqlandıran “Molla Nəsrəddin” ədəbi mətbu orqanı olmuşdur. Bu jurnal sayəsində müasirləri şairin səsinə səs vermiş, ona sadıq silahdaşlar olmuşlar. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında “Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafında toplanan *mollanəsrəddinçilər* realist ədəbi məktəbin əsasını qoymuşlar. Bu mənada əminliklə demək olar ki, Mirzə Ələkbər Sabirin poeziyası yalnız dövrünün deyil, həm də müasirlərinin ədəbi məktəbinə çevrilmişdir. Şair yaradıcılığının bütün mərhələlərində, o cümlədən müasirlərinin irsindən bəhrələndiyi zaman özünəməxsus orijinal yazı tərzini nümayiş etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Cəfər, Ə. (2012). *Sabirin yaradıcılığında təhzil, nəzirə və bənzətmələr*. M.Ə.Sabir haqqında tədqiqlər. “CBS”.
2. Xəndan, C. (1962). *Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri*. “Azərnəşr”.
3. Xəndan, C. (2010). *Seçilmiş əsərləri*. Üç cildə, III c. “Çaşıoğlu”.
4. Xəndan, C. (1940). *Sabir*. EA AzF.
5. Qəhrəmanova, U. (2024). *Klassik sənətkarlarımız və Sabir yaradıcılığı*. “Elm və təhsil”.
6. Sabir, M. Ə. (2004). *Hophopnamə* (M. Məmmədov, tərt., müqədd. və şərh. müəllifi). I c. “Şərq-Qərb”.
7. Sabir, M. Ə. (2004). *Hophopnamə* (M. Məmmədov, tərt., müqədd. və şərh. müəllifi). II c. “Şərq-Qərb”.
8. Sabir, M. Ə. (2012). *Hophopnamə* (A. Bayramoğlu, tərt., müqədd. və şərh. müəllifi). “Təhsil”.
9. Şərif, Ə. (1962). Sabirin nəzirələri. *Azərbaycan jurnalı*, 5.
10. Şərif, Ə. (1963). *Sabir və Molla Nəsrəddin*. Sabir (məqalələr məcmuəsi). “Az SSR EA”.

Nağillların kiçik yaşlı məktəblilərin nitqinin inkişafına psixoloji təsiri

Gülnarə Əlixanova ¹

XÜLASƏ

Nitq şəxsiyyətin inkişafının ən vacib və mürəkkəb komponentlərindən biridir. İbtidai sinif şagirdlərində nitqin inkişafı onların təhsilində, sosial adaptasiyasında və psixi inkişafında əsas rol oynayır. Bu proses şagirdlərə nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək, qarşılıqlı ünsiyyət qurmaq və öz fikirlərini ətrafdakılara aydın şəkildə ifadə etmək imkanı yaradır. Bu baxımdan uşaqların nitqinin inkişafında nağillər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nağılı dinləyərkən oxucu və dinləyici arasında qarşılıqlı kommunikasiya yaranır, uşağın zehni fəaliyyəti tam şəkildə aktivləşir. Oxuduğu və ya dinlədiyi nağillərdəki obrazlar haqqında təsəvvür formalaşdıran şagird hadisələri izləyərkən yaxşını pisdən, doğrunu yanlışdan ayırmağı öyrənir. Nağillər uşaqların sosial, mədəni və psixoloji inkişafına müsbət təsir göstərən, onların xəyal dünyasına yol açan və hər zaman yaxşı əməllərin qalib gəldiyi hekayələrdir. Məlumdur ki, müxtəlif xalqların nağillərində oxşar motivlərə tez-tez rast gəlinir. Lakin hər xalqın özünəməxsus milli xüsusiyyətləri bu nağillərdə xüsusi yer tutur və bunun sayəsində uşaqlar öz milli-etnik irsləri ilə yaxından tanış olurlar. Deməli, nağillər kiçik yaşlı məktəblilərə milli-mədəni köklərini dərk etməyə və bu dəyərlərə əsaslanaraq həyat yolunu davam etdirməyə imkan verir. Buna görə də uşaqları bu zəruri təcrübədən yararlanmağa təşviq etmək son dərəcə vacibdir. Zaman keçdikcə nağillərin insan həyatının ayrılmaz hissəsi olduğu dövr arxada qalsa da, onlara maraq çox vaxt dəyişmişdir. Çünki nağillər hər dəfə oxunduqda yeni və faydalı fikirlərin kəşf edilməsinə şərait yaradır. Nağil uşaqlarda inam formalaşdırır, onlara mümkünsüzün də mümkün ola biləcəyini göstərir, bir sözlə, dünyaya fərqli prizmadan baxmağa kömək edir.

AÇAR SÖZLƏR

münasibət, nağil qəhrəmanları, təxəyyül, ünsiyyət, nitqin inkişafı

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 27.11.2025

Qəbul edilib: 18.01.2026

¹ Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan <https://orcid.org/0000-0002-5241-0250> | gulnare.alixanova@mail.ru

The Psychological Impact of Fairy Tales on the Speech Development of Younger Schoolchildren

Gulnara Alikhanova ¹

ABSTRACT

Speech is one of the most important and complex components of personality development. The development of speech in primary school students plays a key role in their education, socialization, adaptation and mental development. This process allows students to develop speech skills, establish mutual communication and clearly express their thoughts to others. In this sense, fairy tales are of great importance in the development of speech in children. When listening to a fairy tale, mutual communication occurs between the reader and the listener, the child's mental activity is fully activated. The student, who forms an image of the characters in the fairy tales he reads or listens to, learns to compare good, bad, right and wrong while watching the events. Fairy tales are stories that affect the social, cultural and psychological development of children, open the way to their world of dreams, and good deeds always win. It is known that similar motifs are often found in fairy tales of different peoples, but specific national features specific to the people always come to the fore, thanks to which children become closely acquainted with the national ethnic heritage of their country. So, fairy tales allow young schoolchildren to recognize their national and cultural roots and continue their life path based on their cultural values. Therefore, it is extremely important to encourage children to take advantage of this necessary experience. Over time, the period when fairy tales were an integral part of human life is behind us, but interest in them often does not change. Because every time you read fairy tales, you can discover new and useful ideas. A fairy tale instills confidence in children, proves to them that the impossible is possible, in short, it helps them look at the world from a different perspective.

KEYWORDS

attitude, fairy tale characters, imagination, communication, speech development

ARTICLE HISTORY

Received: 27.11.2025

Accepted: 18.01.2026

¹ Doctor of Philosophy in Psychology, Senior Lecturer, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-5241-0250> | gulnare.alixanova@mail.ru

Giriş

Təhsil müəssisələrinin ibtidai siniflərdəki əsas sosial əhəmiyyətli vəzifələrindən biri şagirdlərdə nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. İnkişaf etmiş nitq uşağa ətrafdakı insanlarla sərbəst ünsiyyət qurmağa imkanı verir ki, bu da ibtidai sinif şagirdinin sosial-aktiv linqvistik şəxsiyyət kimi formalaşması üçün vacibdir. Müasir məktəb düşünən və hiss edən, biliklə kifayətlənməyən, bu biliklərdən həyatda istifadə etməyi bacaran, ünsiyyət qura bilən, daxili mədəniyyətə malik şəxsiyyət hazırlamağı qarşısına məqsəd qoymuşdur (Əliyev, 2012, s. 45–49).

Şəxsiyyətin mədəni səviyyəsini, təfəkkürünü və zəkasını müəyyən edən ən mühüm göstəricilərdən biri nitqdır. Erkən yaş dövrlərində hələ aydın qrammatik tərtibatı olmayan, ayrı-ayrı sözlər şəklində meydana çıxan nitq məktəb fəaliyyəti dövründə tədricən zənginləşir və mürəkkəbləşir.

Yaxşı formalaşmış nitq müasir cəmiyyətdə insan fəaliyyətinin ən vacib vasitələrindən biri hesab olunur. Məktəblilər üçün isə bu, təlim prosesində uğurun mühüm şərtidir. Nitq həm də reallığı dərk etmə üsuludur. Dili yaxşı bilmək və səlis nitqə sahib olmaq təbiət və cəmiyyətdə mürəkkəb əlaqələrin dərk edilməsinə, uşağın yeni ideya və anlayışlarla zənginləşməsinə təsir edir. Nitqi yaxşı inkişaf etmiş uşaqlar adətən daha uğurlu olurlar.

Nitq bir sıra funksiyaları yerinə yetirir:

- təyinatlar – hər bir söz və cümlə müəyyən məzmunla malikdir;
- mesajlar – məlumatın, biliklərin və təcrübənin ötürülməsi;
- ifadələr – intonasiya quruluşu, vurğu, müqayisələrdən istifadə, hisslərin, ehtiyacların və münasibətlərin aşkarlanması;
- təsirlər – tapşırıqların yerinə yetirilməsi, fəaliyyətin təşviqi və baxışların dəyişdirilməsi üçün motivasiya vasitəsidir.

Pedaqoji-psixoloji araşdırılmalara əsasən, nağıllar bir neçə qrupa bölünür:

- sehrli nağıllar – qəhrəmanlar sehr, cadu, əfsun və əfsanəvi köməkçilər vasitəsilə düşmənə qarşı mübarizə aparırlar (məsələn, “Sehrli üzük”, “Şəms və Qəmər”, “Məlikməmməd” və s.);
- tarixi nağıllar – qəhrəman tarixi şəxsiyyət, hökmdar, xalq qəhrəmanı və ya məşhur sənətkar rolunda çıxış edir (məsələn, “İsgəndər və fağır”, “Saleh və Valeh”, “Üç bacı” və s.);
- məişət nağılları – real süjetə daxil olmaqla xalqın ictimai və məişət problemləri ilə sıx bağlıdır (məsələn, “Hacının köpəyi”, “Yeddi qardaş, bir bacı”, “Dərzi şagirdi Əhməd” və s.);
- novellistik nağıllar – sehrli və heyvanlar haqqında nağıllarla müqayisədə, əsasən, ictimai və məişət problemlərinə daha yaxındır (Jinkin, 2000, s. 78–83).

Nağıllar uşaqlara dünyanı görünməz formada tanıdır. Bir çox nağıllarda “xeyir” və “şər” məfhumlarına, həmçinin böyüklərə hörmətə diqqət yetirilir, müxtəlif güclü şəxsiyyət nümunələri təqdim edilir. Beləliklə, nağıllar uşağın özünü dərk etməsinə, yeni bacarıqlara yiyələnməsinə kömək edir, onu sosiallaşma prosesindən keçirir. Nağıllarda qəhrəmanların səbirli davranaraq ağılla mübarizə aparıb qalib gəlməsi məktəblilərdə çox vaxt təfəkkürün fiziki gücdən üstün olduğu fikrini təsdiq edir.

Nağıllar kiçik yaşlı məktəblinin əxlaqi dəyərlərinin formalaşmasında, təxəyyül və nitqinin inkişafında, çətin həyat şərtlərini dərk edərək aradan qaldırılması üçün apardığı mübarizədə əsas rol oynayır, yaxşını pisdən ayırmağı, düzgün davranış qaydalarını, empatiya qurmağı və söz ehtiyatını zənginləşdirməyi öyrədir. Nağıllar həm də ailədə təzad mühiti yaradır, emosional inkişafı təşviq edir və yetkinlik dövründə uşaqlıqla əlaqə saxlamağa imkan verir (Xəlilov, 2007, s. 22–25).

Nağıllar mövzu və quruluşuna görə müxtəlif olur. “Təpəgöz”, “Şalgam”, “Tülkü baba və hacıleylək”, “Dovşan daxması”, “Qoğal”, “Tıq-tıq xanım”, “Keçəl”, “Padşah və dəmirçi”, “Sehrlili üzük”, “Üç bacı”, “Şahzadə və qurbağa”, “Mərđlə namərdin nağılı”, “Keçi və tülkü” və digər nağıllar, adətən, qeyri-adi gücdən, sehrlili motivlərdən bəhs edən ədəbi nümunələrdir. Bu nağıllarda xeyirlə şər arasında daim mübarizə gedir, xeyirxahlıq hər zaman qalib gəlir. Nağıllar eyni zamanda əxlaqi təlim elementi daşıyır. Xalq nağılının “janr xüsusiyyətlərini dərk etmək uşaqlara şəxsi yaradıcılıq üçün sanki tikinti materialı” verir (Rüstəməzadə, 2013, s. 55–59).

İbtidai sinif şagirdlərində nitqin inkişafı onların təhsil həyatında mühüm mərhələ hesab olunur. Unutmayaq ki, hər bir uşaq fərdidir və onun inkişaf tempi fərqli ola bilər. Əsas məsələ uşaqlar üçün dəstəkləyici və stimullaşdırıcı mühitin yaradılması, onların bu proses üçün zəruri resurslarla təmin edilməsidir. Nağıllar uzun illər boyu nəsil-dən-nəslə ötürülən əvəzsiz həyat təcrübəsidir. Bu ədəbi nümunələr təkcə uşaqlar üçün deyil, böyüklər üçün də faydalıdır. Çünki böyüdükcə bizi əhatə edən möcüzələri və sehrləri unuduruq. Nağıllar isə bu dəyərləri daim bizə xatırladır.

Məqalənin əsas mövzusu nağılların kiçik yaşlı məktəblilərin nitq inkişafına psixoloji təsirinin əhəmiyyətini araşdırmaqdır.

Məqalənin aktuallığı nağılların kiçik yaşlı məktəblilərin nitq inkişafına psixoloji təsirinin pedaqoji prosesdə düzgün tətbiqinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və bu mövzunu müasir pedaqoji psixologiyanın elmi-nəzəri tələbləri səviyyəsində təhlil etməkdən ibarətdir.

Məqalənin məqsədi nağılların kiçik yaşlı məktəblilərin nitq inkişafına psixoloji təsirinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi probleminin təhlili yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Məqalənin elmi əhəmiyyəti və yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu tədqiqatın nəticələrindən mövzu ilə maraqlanan tədqiqatçılar, ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrantları, eləcə də psixoloq və pedaqoqlar elmi və praktik fəaliyyətlərində faydalana bilərlər.

Metodlar

Psixoloqlar vurğulayırlar ki, fantaziya və təxəyyül şəxsi təcrübə əsasında formalaşır və uşaqlara bu bacarığı müxtəlif yollarla göstərmək vacibdir. Məktəbdə marağın, yaradıcı təfəkkürün, fantaziyanın və qarşılıqlı nitqin inkişafına yönəlmiş işlərin yekunu kimi kiçik yaşlı məktəblilərlə “Nağıllar ölkəsinə səyahət” adlı tədbirin təşkili məqsədəuyğundur.

Kiçik yaşlı məktəblilərin iştirakı ilə nağılların səhnələşdirilməsi oyun şəklində keçirilməlidir. Nağılların səhnələşdirilməsi şagirdlərin təfəkkürünün və nitq bacarıqlarının inkişafına əməli köməklik göstərir. Səhnələşdirilmənin əsasını uşaqların xatırladıqları, sevdikləri heyvanlar haqqında nağıllar da təşkil edə bilər. Sınıfədkənar tədbirlərdə şagirdlərə bu nağılları kiçik tamaşa şəklində təqdim etmək təklif olunur. Eyni zamanda nağılların səhnələşdirilməsi istiqamətində şagirdlərlə birlikdə müxtəlif təşkilati işlərin bölgüsünün həyata keçirilməsi onlarda özünəinam və özünəgüvənin artmasına təkan verir (Balan və İvanov, 2009, s. 34–39).

Xalq nağılları ilə tanışlıq və onların səhnələşdirilməsi uşaqların dünyagörüşünün genişlənməsinə, dil biliklərinin təkmilləşməsinə və uşağın nitq qabiliyyətinin inkişafına xidmət edir. Bundan əlavə, nağılların səhnələşdirilməsi uşağın təfəkkürünü fəallaşdırır, ən əsası isə onun şifahi nitqini inkişaf etdirir.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən, ibtidai sinif şagirdlərinin şifahi nitqini və anlama-qavrama qabiliyyətini inkişaf etdirən, dostluğu, xeyirxahlıq və ədaləti formalaşdıran nağıllar dərşdənkənar tədbirlər planına uyğun formada aparıla bilər.

1. Azərbaycan xalq və müəllif nağıllarının səhnələşdirilməsi.

– “Cırtan”, “Göyçək Fatma”, “Turp”, “Dovşan daxması”, “Tülkü həccə gedir”, “Yetim İbrahim və sövdəgər”, “Yoxsul qoca və vəzirin nağılı”, “Ovcu Məstan”, “Bacı-qardaş və div”, “Boz sərçənin nağılı”, “İradə” və s.

2. Müxtəlif xalqlara məxsus uşaq nağıllarının səhnələşdirilməsi.

– K. İ. Çukovski “Milçək-Tsokotuxa”, G. K. Andersen “Düyməcik”, S. Marşak “Pişik evi”, A. S. Puşkin “Ölü şahzadə və yeddi cəngavərin nağılı”, ərəb xalq nağılı “Dilənçi və xəsis”, vyetnam xalq nağılı “Dovşana ad verilir” və s.

Seçilmiş nağıl üzərində iş mətnin ifadəli oxunuşundan və müzakirə mərhələlərindən ibarətdir. Səsli oxu üçün nağıl hazırlayarkən aşağıdakı məqamlara diqqət yetirmək vacibdir:

- oxunuşun aydın və başadüşülən olması;
- tələsmədən oxumaqla tənəffüs və diksiyaya riayət etməklə məntiqi vurğulara, psixoloji məna daşıyan pauzalara əməl etmək;
- dinləyicilərdə mütaliyəyə marağı inkişaf etdirmək.

İlkin oxu mərhələsi uşaqlara sonrakı oxulara nisbətən daha güclü təsir edir. Eyni zamanda kiçik yaşlı şagirdlər nağıl oxuyarkən həmişə öz müəllimlərini təqlid etməyə meyilli olurlar (Əfəndiyev, 2008, s. 109–115).

Nitq vəziyyətinə uyğun olaraq praktiki problemləri həll edən şifahi nitqin inkişafı üzrə sinifdənkənar işlər şagirdlərdə idrak ehtiyaclarının inkişafına kömək edir, nitq bacarıqlarının mənimsənilməsi üçün müsbət motivasiya formalaşdırır, biliklərin şüurlu qavranılmasını təmin edir. Eyni zamanda şagirdlər nitq imkanlarını genişləndirir, yeni qrammatik formaları və sintaktik konstruksiyaları başa düşməyi və tətbiq etməyi öyrənir, lüğətlərini zənginləşdirir, həm monoloq, həm də dialoq nitqini inkişaf etdirirlər.

Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatlarda ibtidai sinif şagirdlərində nitq inkişafının əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

Fonetik eşitmə təhlili: uşaqlar səsləri ayırd edir və təhlil edirlər. Bu, oxu bacarıqlarının inkişafı, düzgün tələffüz və yazı üçün vacibdir.

Lüğət: lüğət aktiv şəkildə genişlənir, yeni sözlər və onların mənaları öyrənilir.

Qrammatik bacarıqların təkmilləşdirilməsi: ibtidai sinif şagirdləri yeniyetmələrə nisbətən daha mürəkkəb qrammatik konstruksiyaları mənimsəyir və onları nitqlərində tətbiq edirlər.

Ünsiyyət bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi: uşaqlar öz fikirlərini və hisslərini daha aydın və mürəkkəb formalarda ifadə etməyi öyrənirlər.

Artikulyasiya bacarıqlarının inkişafı: səsləri və sözləri düzgün tələffüz etmək bacarığı təkmilləşir (Fotekova, 2006, s. 11–16).

Nağıllarda uşaqlar üçün vacib olan anlayışlar məcazi şəkildə təqdim olunduğundan onlar daha asan mənimsənilir və yadda qalır. Nağıl uşağı həyatda qarşılaşa biləcəyi çətin vəziyyətlərə hazırlayır, gündəlik problemlərin həlli yollarını göstərir. Kiçik yaşlı məktəblilər tanış olduqları nağıllar vasitəsilə yaxşı və pis, cəsarət və qorxaqlıq, dostluq və xəyanət haqqında ilkin təsəvvürlər əldə edirlər. Bu baxımdan doğru yol göstərən, əxlaqi və sosial dəyərlər aşılayan nağıllar daha güclü tərbiyəvi təsirə malikdir.

Nağılların kiçik yaşlı məktəblilərin inkişafına psixoloji təsiri aşağıdakıları əhatə edir:

- mənəvi dəyərlərin öyrədilməsi: nağıllar uşaqlarda əxlaqi prinsiplər formalaşdıraraq səbir, dostluq, dürüstlük və digər müsbət keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edir;
- xeyirlə şərin qarşılaşması: sadə nağılların köməyi ilə uşaqlar doğrunu yanlışdan ayırmağı bacarır, yaxşılığın hər zaman qalib gəldiyini dərk edirlər;
- davranış nümunələrinin formalaşması: nağıllar müxtəlif həyat situasiyalarında düzgün davranış nümayiş etdirir, uşaqlarda əxlaqi prinsiplərə inam yaradır.

Şəxsi inkişaf baxımından:

- təsəvvür və fantaziyanın inkişafı: nağıllar simvollar və metaforalar aləmini açır, uşağa gündəlik həyatın hüdudlarından kənara çıxmağa və yeni dünyalar kəşf etməyə sövq edir;
- nitqin və tərbiyənin inkişafı: nağıl mütaliəsi uşağın söz ehtiyatını zənginləşdirir, ardıcıl nitq və məntiqli düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir;

- empatiyanın inkişafı: yeni personajlarla qarşılaşdıqda uşaqlar hissələrini anlamağı və empatiya qurmağı öyrənirlər.

Sosial və emosional təsir baxımından:

- emosional gərginliyin azaldılması: yatmadan əvvəl nağıl oxumaq, sakit və rahat bir atmosfer yaratmaq uşağın istirahətinə kömək edir;

- ailə münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi: nağıllar ünsiyyət üçün ümumi mövzular yaradır, valideyn və uşaqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanı və güclü ailə münasibətlərini təşviq edir;

- yetkin həyata hazırlıq: nağıllar uşağa yeni davranış qaydalarını mənimsəməyə, çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapmağa və insani münasibətlərin mürəkkəbliyini dərk etməyə kömək edir (Rüstənzadə, 2013, s. 11–17).

Beləliklə, kiçik yaşlı məktəblilərdə nitqin və lüğətin inkişafı, ana dilinin zənginliklərinə yiyələnmə şəxsiyyətin formalaşmasının və milli-mədəni dəyərlərin mənimsənilməsinin əsas göstəricilərindən hesab olunur. O, uşağın əqli, əxlaqi və estetik inkişafı ilə sıx bağlı olub, ibtidai sinif təliminin prioritet məsələlərindən hesab olunur.

Dil uşaqlar tərəfindən ünsiyyət zamanı və nitq fəaliyyəti prosesində mənimsənilir. Ancaq bu, kifayət deyil: kortəbii şəkildə formalaşan nitq çox zaman primitiv və qeyri-dəqiq olur. Nağıllar xarakteri formalaşdırır, ruhu tərbiyə edir, təxəyyül və fantaziyanı inkişaf etdirir. Nağıl vasitəsilə tərbiyə uşağda yalnız mənfi emosiyalara səbəb olan darıxdırıcı nəsihətlər olmadan bir uşaqla yaxın və etibarlı münasibət qurmaq üçün əla fürsətdir. Nağıl mənəvi-əxlaqi dəyərlərin əyləncəli tədrisidir (Podborskiy, 2015, s. 15–18).

Praktik psixologiyada uşaqların davranışına müsbət təsir göstərən nağıl terapiyası metoddan geniş istifadə olunur. Terapevtik nağıllar müəyyən bir problemi həll etməyə, uşaqlarda müşahidə edilən mənfi davranışların korreksiyasına kömək edir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, uşaqlar üçün nağıl yolu ilə tərbiyə daha təsirlidir. Bu sahədə valideynləri maarifləndirmək məqsədilə onlar üçün “Uşaqların nitqinin inkişafında nağılların rolu” mövzusunda məsləhət saatları keçirmək məqsədəuyğundur.

Nəticələr

Kiçik yaşlı məktəbliləri dərs və ya sinifdən kənar fəaliyyətlərə cəlb etməklə nitq mədəniyyətinin və şifahi nitqin inkişafı üçün əlverişli pedaqoji-psixoloji mühit yaratmaq mümkündür. Belə mühit uşaqlarda gözəllik duyğusunu, kollektivçilik, dostluq və məsuliyyət hissələrini aşılayır, eyni zamanda onların zehni, təxəyyülünü və nitqini formalaşdırır.

Xalq nağılları və şifahi xalq yaradıcılığının elementləri olan tapmacalar, atalar sözləri, məsəllər, yanılmaclar, sayma və uşaq qafiyələri uşaqların təxəyyülünü və nitqini inkişaf etdirmək üçün zəngin material verir və onların öz nitqlərinə nəzarət etmək bacarığını gücləndirir.

Bu gün bəzi valideynlər uşaqları mənfi emosiyalardan qorumaq məqsədilə onlara qorulu nağıllar oxumur və ya onları hadisələrin uydurma olduğuna inandırmağa çalışırlar. Hər hansı bir nağıl seçilərkən məktəblinin yaş xüsusiyyətləri və həssaslığı diqqətə alınmalıdır. Nağılların müxtəlif süjetləri sayəsində uşaq həm real, həm də fantastik vəziyyət yaşayır, müxtəlif hisslər keçirir. Nağılı oxuyarkən duyğuların bütün spektrini yaşayan uşaq gündəlik həyatda onlarla qarşılaşdıqda problemin öhdəsindən asanlıqla gələ bilir. Bu proses isə uşaqlarda emosional zəkanın inkişafına müsbət təsir göstərir.

Nağılların psixoterapevtik təsiri bununla məhdudlaşmır. Həm böyüklər, həm də uşaqlar üçün nağıl oxumaq ailədə səmimi münasibətlərin yaranmasına və qorunmasına kömək edir. Bununla da valideynlər övladlarının maraq və meyillərini müəyyənləşdirir, uşaq isə sevgi, özünəinam və dəstək hissi ilə yaşayır.

Belə qənaətə gəlmək olar ki, nağıl həyatımızın vacib bir elementidir. O, ilk növbədə uşaqlar üçün dünyanı dərk etməyə, hadisələri müsbət və mənfi tərəfdən müəyyən etməyə, onların mahiyyətini anlamağa kömək edən vasitədir. Nağıllar uşaqılıq xatirələrini canlandırır və valideyn-uşaq emosional yaxınlığını gücləndirir. Nağıllar hər bir fərdin ahəngdar inkişafına, ailə münasibətlərinin möhkəmlənməsinə və bütövlükdə xalqın mənəvi birliyinin qorunmasına mühüm töhfə verir.

Müzakirə

Kiçik yaşlı oxucunun ilk tanış olduğu kitablar çox vaxt şəkilli nağıl kitabları olur. Azərbaycanda nağıllar əsrlər boyu şifahi formada nəsil-dən-nəslə ötürülmüş, XX əsrin əvvəllərindən etibarən isə yazıya köçürülməyə başlanmışdır. Avropa nağıl mədəniyyətində olduğu kimi, Azərbaycan nağılları da özünəməxsus milli və nəsihətverici xarakter daşıyır.

Nağıl janrının tədqiqatçıları sırasında fin alimi A. Aarne, amerikan alimi S. Tompson, rus tədqiqatçılarından A. N. Afanasyev, V. Y. Propp, Y. M. Meletinski, F. V. Radlov, türk tədqiqatçılarından N. Boratav, S. Sakaoglu, Ü. Günay və başqalarının adlarını çəkmək olar. Azərbaycan alimlərindən M. H. Təhmasib, N. Seyidov, F. Bayat, Ə. Əsgər, O. Əliyev, R. Xəlilov, Ş. Albalyev, İ. Rüstəmzadə, V. İsgəndərzadə nağılların toplanması və elmi şəkildə araşdırılmasında xüsusi xidmətləri olan tədqiqatçılardandır.

Fransız nağılçısı Şarl Perro, danimarkalı Hans Kristian Andersen, alman yazıçıları Qrimm qardaşları, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri A. Şaiq, S. Rəhimov, Ə. Vəliyev, Ə. Abbasov, M. Rzaquluzadə, M. Seyidzadə və başqaları xalq nağılları əsasında şeir, poema, hekayə və pyeslər yazmışlar. Bu sahədə H. Əlizadə, H. Araslı, M. Təhmasib, Ə. Axundov, N. Seyidov kimi alimlərin tədqiqatları da diqqətəlayiqdir (Kravçenko, 2013, s. 202–208).

Azərbaycan ədəbiyyatında XII əsrdən başlayaraq klassiklərin yaradıcılığında uşaqların psixoloji inkişafına yönəlmiş bədii nümunələrə rast gəlinir. N. Gəncəvinin “Zalım padşah və qoca”, “Meyvə satanla tülkünün nağılı”, M. Seyidzadənin “Nərgiz”, “Ceyran”, “Şah və

xidmətçi”, “Səbayel gözəli” mənzum nağılları, A. Şaiqin “Sehrli üzük”, “Zalım padşah və əkinçi”, “Sultan Səncər və qarı” mənzum nağılları, S. S. Axundovun “Qorxulu nağıllar” və digər əsərləri həm mövzu baxımından, həm də ibrətamiz cəhətdən uşaqlar üçün dəyərli nümunələrdir.

Şarl Perro öz nağıllarında xalq ruhunu qorumuş, antik ənənəbazlığa qarşı çıxmışdır. O, nağıllarda tərbiyəvi, ibrətamiz və didaktik fikirləri xüsusilə vurğulamışdır.

T. Mahmud nağıllarında müasir cəmiyyət üçün faydalı fərd yetişdirməyə xidmət edən ideyaları təbliğ etmişdir.

S. Vurğun qeyd edirdi: “Uşaq humanistdir. Onun ruhu ən xeyirxah hisslər yuvasıdır. Yazacağımız əsərlər yalnız xeyirxah və gözəl hissləri tərənnüm etməlidir”.

L. N. Tolstoy isə yazırdı: “Nağıl bir xalqın əzəmətli mənəvi mədəniyyətidir, onu biz az-az toplayırıq və nağıl vasitəsilə xalqın min illik tarixi bizə açılır”.

B. Seyidoğlunun da nağıllarla bağlı özünəməxsus fikirləri mövcuddur. Müəllifə görə, “Nağıllar xalqın ortaq malı olaraq meydana gəlib və şifahi ənənədə yaşaya-yaşaya, nəsildən-nəslə ötürülərək bu günümüzdə qədər gəlib çatıb”.

V. Y. Propp, M. M. Meletinski, Y. S. Novik, P. Q. Boqatirova, S. Y. Neklyudov, N. A. Kriniçkaya kimi tədqiqatçılar sehrli nağıl qəhrəmanlarının təsnifatı istiqamətində mühüm elmi əsərlər qələmə almışlar. Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatlarda sehrli nağılların təsnif edilməsi, ənənəvi cəhətlərinin müqayisəli şəkildə tədqiqi, tərbiyəvi və psixoloji süjet yaratma xüsusiyyətləri hər zaman əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur.

Nəticə

Nağıl uşağın həyatında mühüm rol oynayır. Uşaqlar müxtəlif nağılların timsalında xeyirlə şəri ayırmağı, sadə və qısa hekayələr sayəsində müxtəlif həyat şəraitlərində necə davranmağı, həyatda baş verən çətinliklərdən qorxmamağı öyrənirlər. Nağıl ətrafımızdakı dünyanın bir növ modelidir. Uşaqlara oxuduğumuz nağıllar onların psixikasına təsir edir, onlarda müəyyən xarakter xüsusiyyətlərinin formalaşmasına, müxtəlif situasiyalarda məqsədyönlü davranış tərzini nümayiş etdirməyə kömək edir.

Uşaqların müəyyən bir nağılın məzmununu və mənasını düzgün qavramaları üçün onun oxunmasından sonra müzakirə edilməsi xüsusilə vacibdir. Uşağa nağıl haqqında anlayış formalaşdırmaq, onun verdiyi mesajları, öyrətdiyi davranış qaydalarını və hadisələrə münasibətini ifadə etmək imkanı yaradılmalıdır. Bu yolla o, düşünməyi öyrənir, yaddaşını, diqqət və təxəyyülünü inkişaf etdirir.

Uşaqlara nağıl oxumağın digər mühüm bir tərəfi bu məşğuliyyətin uşaq və valideynlər üçün əyləncəyə çevrilməsidir. Uşaqların lazımi davranış nümunələrini öyrənmək, qayğı və müsbət emosiyalar almaq üçün valideynləri ilə ünsiyyət qurması, onlarla birlikdə vaxt keçirməsi vacibdir. Gününün böyük bir hissəsini işdə keçirən, övladı ilə ünsiyyət qurmaq

imkanı olmayan valideynlər üçün nağıl itirilmiş vaxtın yenidən qazanılması və övladını daha yaxından tanıma imkanındır.

Ona görə də nağıl oxumaq təkcə uşaqlar üçün deyil, həm də böyüklər üçün faydalıdır. Çünki insan yaşa dolduqca onu əhatə edən möcüzələri və həyatın seyrini unudur. Nağıllar isə bu dəyərləri daim bizə xatırladır və uşaqlığımızı qaytarır. Azərbaycan xalq nağılları öz obrazlılığı, süjet zənginliyi, təsviri, sadəliyi, səmimilliyi, rəngarəngliyi ilə uşaqlarda xoş təəssüratlar yaradır, onların mənəvi-estetik tərbiyəsinə və milli kimliyinin formalaşmasına töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Andreyeva, G. (2012). *Sotsial'naya psixologiya* (Uchebnik dlya vysshikh uchebnykh zavedeniy). "Aspekt Press".
2. Balan, E., Ivanov, N. (2009). Rol inscenirovaniya i drammatizatsii v literaturnom obrazovanii shkol'nikov. *Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik*, 3(60).
3. Əfəndiyev, P. (2008). *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı*.
4. Əliyev, İ. (2012). *İbtidai təhsilin pedaqogikası*. Naxçıvan Özəl Universiteti. Dizayn və Poliqrafiya Mərkəzi
5. Fotekova, T. (2006). *Testovaya metodika express-diyagnostiki ustnoy rechi mladsikh shkol'nikov*. "Aryrs-Press".
6. Xəlilov, V. (2007). *İbtidai siniflərdə inkişafetdirici texnologiyalardan istifadənin başlıca prinsipləri*. "Mütərcim".
7. Kravchenko, A. (2013). *Psixologiya i pedagogika* (Uchebnik). "INFRA-M".
8. Rüstəzadə, İ. (2013). *Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi*. "Elm və təhsil".
9. Podborskiy, Yu. (2015). Pedagogicheskiye metody i priemy razvitiya ustnoy rechi mladsikh shkol'nikov v protsesse razlichnykh vidov rechevoy deyatel'nosti. *Kontsept*, 7.
10. Zhinkin, N. (2000). *Psixologicheskiye osnovy razvitiya rechi*. "Prosveshchenie".

Mir Cəlalin publisistikasının başlıca mövzuları

*Şakir Cəfərov*¹

XÜLASƏ

Əvvəlcə şeir, daha sonralar isə oçerk və hekayələri ilə tanınan Mir Cəlal çox keçmədən istedadlı və orijinal yaradıcılıq üslubuna malik yazıçı kimi şöhrət qazanmışdır. Səməd Vurğun, Süleyman Rəhimov, Süleyman Rüstəm, Mehdi Hüseyn kimi tanınmış söz ustaları ilə eyni dövrdə yaşayan ədib yazı üslubu ilə həmkarlarından fərqlənərək Azərbaycan ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirmişdir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra nailiyyətləri Mir Cəlalin adı ilə bağlıdır desək, yanılmırıq. O, yaradıcılıq fəaliyyəti dövründə görkəmli nasir kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində layiqli yer tutmuşdur. “Bir gəncin manifesti” əsəri ilə belə Mir Cəlal klassik sənətkarlar sırasında öz mövqeyini qoruyub saxlamışdır. Onun yaradıcılıq dünyası ilə tanış olarkən bu qənaətə gəlmək olur ki, yazıçının həyatı, milli folklor, xalq təfəkkürü, milli-mənəvi dəyərlərin klassik ənənələrə uyğun inkişafı və bu istiqamətdə yaranan problemlər düşündürmüşdür. Necə ki Sabiri oxuyanda şeirin, Mirzə Cəlili oxuyanda satira və yumorun gücü duyulursa, Mir Cəlalin hekayələrini oxuyanda da oxucu eyni hissləri yaşayır. Hekayələri ilə yanaşı, romanları da yazıçının yaradıcılığında mühüm yer tutur. Onun ilk irihəcmli əsəri olan “Dirilən adam” romanı 1935-ci ildə ayrıca kitab şəklində nəşr edilmişdir. Vaxtilə akademik Məmməd Arif ədib haqqında belə yazmışdır: “Mir Cəlal “Dirilən adam”la diqqətli bir realist yazıçı olduğunu göstərmişdir”.

AÇAR SÖZLƏR

yaradıcılıq üslubu, görkəmli nasir, nəsr dili, realist yazıçı

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 18.10.2025

Qəbul edilib: 23.01.2026

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, doktorant, Bakı Dövlət Universiteti. Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-2454-9794> | shakird.jafarov50@gmail.com

The Main Themes of Mir Jalal's Journalism

*Shakir Jafarov*¹

ABSTRACT

First known for his poetry, and later for his essays and stories, Mir Jalal soon gained fame as a talented and original writer. Living at the same time as such well-known masters of the word as Samad Vurghun, Suleyman Rahimov, Suleyman Rustam, Mehdi Huseyn, the writer distinguished himself from his colleagues with his writing style and brought a new breath to Azerbaijani literature. We would not be mistaken if we say that a number of achievements of 20th century Azerbaijani literature are associated with the name of Mir Jalal. He took a worthy place in the history of Azerbaijani literature as an outstanding prose writer during his creative activity. Only with the work "Manifesto of a Young Man" did Mir Jalal maintain his position among classical artists. When getting acquainted with his creative world, it can be concluded that the issues that made the writer think were vital, national folklore, folk thinking, the development of national-moral values in accordance with classical traditions, and the problems arising in this direction. Just as one feels the power of poetry when reading Sabir, and the power of satire and humor when reading Mirza Jalil, the reader experiences the same feelings when reading Mir Jalal's stories. Along with his stories, his novels also occupy an important place in the writer's creativity. His first large-scale work, the novel "The Resurrected Man", was published as a separate book in 1935. Academician Mammad Arif once wrote about the writer: "With "The Resurrected Man", Mir Jalal showed himself to be a careful realist writer."

KEYWORDS

creative style, prominent prose writer, prose language, realist writer

ARTICLE HISTORY

Received: 18.10.2025

Accepted: 23.01.2026

¹ Doctor of Philosophy in Philology, PhD student, Baku State University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0003-2454-9794> | shakird.jafarov50@gmail.com

Giriş

Məqalədə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri, yazıçı, ədəbiyyatşünas Mir Cəlalin bədii yaradıcılığı və həyat yolu tədqiqata cəlb olunmuşdur. Onun yetişdirdiyi tələbələrin bir çoxu görkəmli alimlər, tanınmış elm xadimləri, həmçinin müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən və cəmiyyətdə nüfuzlu mövqeyə malik şəxslər kimi formalaşmışdır. Xalq şairi Nəriman Həsənzadə, AMEA-nın müxbir üzvü Təhsin Mütəllibov, professorlar Firudin Hüseynov, Xalid Əlimirzəyev və digər elm xadimləri onun yetirmələridir.

Mir Cəlalin ədəbi və pedaqoji fəaliyyəti çoxşaxəli olmuşdur. Onun yaradıcılığında məktəblilərə həsr olunan məqalələr xüsusilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, “Məktəb və məktəblilər günü” (1963) adlı məqaləsində müəllif yeni dərslərin başlaması münasibətilə məktəbliləri təbrik etmiş, onlara xoş arzularını və məhəbbətini ifadə etmişdir. Mir Cəlalin publisistikasında gənclər və məktəblilərlə bağlı mövzuların xüsusi yer alması onun müəllimlik fəaliyyətindən irəli gəlir. Əvvəlcə Gədəbəy kənd məktəbində, sonra isə uzun illər Bakı Dövlət Universitetində müəllim işləyən yazıçı yeni dövr ədəbiyyatşünaslarının yetişməsində və gənc kadrların inkişafında mühüm xidmətlər göstərmişdir.

Ədib müəllimlik sənətini həmişə uca tutmuş, bu sənətə olan dərin hörmətini məqalələrində tez-tez ifadə etmişdir: “Cavanlıqda mən kənd müəllimi olmuşam. Düzdür, indi mənim adıma ədib, professor, alim deyirlər, amma mən müəllim adı ilə həmişə fəxr etmişəm və indi də edirəm. Mədəni cəmiyyətin, mədəni ailənin, mədəni vətəndaşın çox minnətdar olduğu zümrə müəllimlərdir” (“Azərbaycan müəllimi”, 1960).

Mir Cəlalin publisistik fəaliyyətinin bütün dövrlərində cəmiyyəti narahat edən təhsil problemləri mövzusunda məqalələr yazmış, keçirilən müəllim qurultaylarında çıxış etmiş və onların sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Ədib ona əziz olan Bakı Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyi münasibətilə yazdığı məqalədə xalqın tərəqqisini universitetin, yəni təhsilin inkişafı ilə əlaqələndirmişdir.

Mir Cəlalin publisistikası həm mövzu seçimi, həm də bədii üslub baxımından diqqəti cəlb edir. Bəzi məqalələrin quruluşu publisistik yazıdan daha çox kiçik bir hekayəni xatırladır. Hekayələrinə xas olan yumor və novellaçılıq elementləri məqalələrinə də yol tapmışdır (“Publisistika”, 2018).

Metodlar

Tədqiqat işinin aparılması zamanı müqayisəli-tarixi, təhlil, təsviri və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Ədibin əsərləri və publisistik yazıları mətn-analitik yanaşma əsasında araşdırılmış, mövzuya dair elmi ədəbiyyat və mənbələrdən istifadə edilmişdir.

Nəticələr

Məqalədə yazıçının hekayə janrında yazdığı əsərləri geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Hekayələrini oxuduqca müəllim peşəsinin ən səciyyəvi xüsusiyyətləri göz önündə canlanır. “Əsl müəllim necə olmalıdır?” – sualına isə yazıçının həyatından və əsərlərindən çıxış edərək cavab tapmaq mümkündür: “Müəllim, şagird həyatının formalaşmasında əsas rol oynayan şəxsdir”. Mir Cəlal müəllim obrazını daha çox hekayə janrında təsvir etmiş, onu xüsusi çəkisi və orijinallığı ilə oxucunun diqqətinə çatdırmışdır.

Mir Cəlalın yaradıcılığında yer tutan hekayələr maraqlı süjet xəttinə malikdir. Müəllif bu əsərlərdə dərin mənalara toxunmuş, dəyərli ideyalarla çıxış etmişdir. “Xoşbəxtlik haqqında”, “Beş almışam”, “Şəfqətdən qalxanlar”, “Uşağın taleyi”, “Mənim utancaq tələbəm”, “Yamanlığa yaxşılıq”, “Biri var idi, ikisi yox”, “Sevinc haqqında”, “Günah kimdədir?” və digər hekayələri bu qəbildəndir. Yazıçının “İnsanlığ fəlsəfəsi” (1961) kitabında toplanmış hekayələri böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Xüsusilə “Vidən əzabı” hekayəsində pedaqoji problemlərə toxunmuş, təhsil sistemindəki qüsurların yaratdığı fəsadları göstərmişdir (Mir Cəlal, 2008).

Yazıçının “Yanlış barmaqlar”, “Mirzə”, “Vidən əzabı” hekayələrindən fərqli olaraq, “Kimya tələsir” hekayəsi müsbət qəhrəmanı ilə yadda qalır. O, savadlı, yenilikçi və şagirdlərinin sevgisini qazanan müəllimdir. Bir sözlə, Mir Cəlalın hekayələrinin əksəriyyətində müəllim obrazı özünəməxsusluğu ilə seçilir və hekayələrində toxunduğu məsələlər bu gün də aktuallığını qorumaqdadır.

Mir Cəlalın məqalələrinin dili onun yazıçı peşəkarlığına və güclü təsvir bacarığına əsaslanır. Publisistika bədii ədəbiyyatdan fərqli olaraq oxucuya mətbuat vasitəsilə daha tez gəlib çatır və gündəlik həyatın aktual mövzularını müzakirəyə çıxarır. Mir Cəlalın publisistik məqalələrinin yüksək bədii dil keyfiyyəti oxucuya çatdırılan mövzunu daha əhatəli təsvir edir və oxu prosesinə xüsusi zövq qatır: “Axşam vaxtı göydən təyyarə ilə, dənizdən gəmi ilə Bakıya yaxınlaşanlar yarımadaının sahillərində daş umuzları ilə göylərə yüksələn, qədəmləri ilə suyun dərinliklərində duran ecazkar bir nəhəngin qol-qanad açdığını, onun arxasından isə yamaca minlər, yüz minlərlə ulduz səpildiyini görürlər. Göydən yerə nur ələnmişdir!” (Mir Cəlal, 1960).

Mir Cəlal mədəniyyət xadimlərinin yubileyləri və anım günləri ilə bağlı məqalələr yazmış, onları ithaflarla xatirələrdə əbədləşdirmişdir. Onun Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Fətəli Axundov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Maksim Qorki, Cəfər Cabbarlı, Həzi Aslanov, Məmməd Səid Ordubadi, Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn, Süleyman Rüstəm, Lev Tolstoy, Anton Çexov, Bülbül, Adil İsgəndərov və digər görkəmli şəxsiyyətlərə ithaf etdiyi məqalələri ədibin həm ölkənin mədəniyyət həyatındakı fəal iştirakından xəbər verir, həm də XX əsr Azərbaycan mədəniyyət tarixinə işıq salır.

Yazıçı 1948-ci ildə böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin vəfatı ilə əlaqədar “Ürəklər fatehi” adlı məqaləsini çap etdirir. Məqalədə xalqın dahi bəstəkara olan məhəbbəti, Üzeyir Hacıbəyli sənətinin əzəməti, əbədiliyi böyük ustalıqla izhar edilir.

Mir Cəlalin yaradıcılığı bədii əsərlər, elmi əsərlər və mətbuat fəaliyyəti ilə əhatə olunmuşdur. Ədibin roman və hekayələrində Azərbaycan xalqının tarixi, düşüncə tərz, adət-ənənəsi, gündəlik həyatı və məişəti dolğun şəkildə təsvir olunmuşdur. Elmi əsərləri isə ədəbiyyat tarixinin geniş salnaməsi hesab oluna bilər; burada Füzulidən Səməd Vurğuna qədər ədəbiyyat tarixinin müfəssəl təsvirini görmək mümkündür.

Belə çoxcəhətlik Mir Cəlalin mətbuat fəaliyyətinə də aid edilir. Ədibin məqalələri yalnız həyat və yaradıcılığı haqqında deyil, eyni zamanda XX əsr tariximizin 50 ildən artıq bir dövrünü – ədəbi prosesləri, ictimai-siyasi mühiti, tarixi hadisələri və cəmiyyətin inkişaf yolunu geniş şəkildə əks etdirir.

Müzakirə

Mir Cəlalin bədii və elmi əsərlərində, eləcə də publisistik və ədəbi-tənqidi məqalələrində sadəlik, xəlqilik, səmimiyyət, həqiqət, dürüstlük və əməksevərlik təbliğ olunur. Ailə, təhsil və humanizm onun üçün ən ali dəyərlər hesab edilir. Yazıçı yaradıcılığının bütün istiqamətlərində, o cümlədən məqalələrində Mirzə Fətəli Axundovu, Cəlil Məmmədquluzadəni, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi, Mirzə Ələkbər Sabiri, Səməd Vurğunu oxuculara nümunəvi şəxsiyyətlər kimi təqdim etmişdir.

Tədqiqat işindən məlum olur ki, Mir Cəlal həm də Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Füzuli haqqında ən qiymətli məqalələrin müəllifidir. Onun “Nizaminin müsbət obrazları”, “Əsrlərdən gələn dostluq səsi”, “Məhəbbət və sənət”, “İnsanlığ fəlsəfəsi”, “Füzulinin bir alleqoriyası” məqalələri və fundamental “Füzuli sənətkarlığı” monoqrafiyası bu mövzuda yazılan dəyərli əsərlərdəndir.

Mir Cəlal XIX-XX əsrin əvvəlləri ədəbiyyatını böyük səbr və təmkinlə tədqiq edərək mühüm nəticələrə gəlmiş tədqiqatçıdır. Onun digər tənqidi və publisistik yazıları arasında “Nəriman Nərimanovun yaradıcılığı haqqında”, “Anamın kitabı”nda vətənpərvərlik”, “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığı”, “Cəlil Məmmədquluzadənin sənətkarlıq xüsusiyyətləri”, “M. Ə. Sabirin yaradıcılığında bədii sənətkarlıq”, “Kiçik hekayənin böyük ustası”, “Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında xəlqilik” və digər bu kimi məqalələri diqqət çəkir. Həmçinin “Cəlil Məmmədquluzadə realizmi haqqında” kitabı, 1946-cı ildə yazdığı “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905–1917)” doktorluq dissertasiyası və Firudin Hüseynovla birlikdə yazdığı “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” dərsliyi onun bu sahədəki fəaliyyətini tam aydınlığı ilə işıqlandırır (“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”, 2018).

Mir Cəlalin müasir ədəbiyyat nümunələri barədə yazdığı çoxsaylı məqalələri onun cari ədəbi proseslə yaxından məşğul olduğunu aydın göstərir. Şübhəsiz, yazıçı həm Azərbaycan

ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığının görkəmli simalarından, həm də milli bədii fikrin aparıcı nümayəndələrindən biridir. Bunu ona görə xatırladıyıq ki, o, digər yazıçıların yaradıcılığından bəhs edərkən müəyyən qədər öz yaradıcılıq təcrübəsindən çıxış edir, bu yaradıcılığa müsbət təsir göstərən amilləri müəyyənləşdirir və onları bədii sənətkarlığın əsas cəhəti kimi dəyərləndirirdi. Beləliklə, Mir Cəlal bədii yaradıcılıqla elmi yaradıcılığı ustalıqla əlaqələndirən tədqiqatçı idi.

Ədəbiyyatşünas alim kimi həyat həqiqətlərinə xüsusi önəm verməsi əsərlərində tez-tez nəzərə çarpır. O, böyük rus yazıçısı Qoqolun yaradıcılığına həsr etdiyi “Böyük realist” məqaləsində yazırdı: “Qoqolun dərin məzmunlu əsəri humanizm və patriotizm pafosu ilə doludur. Qoqolda sənət üçün ən zəruri olan fərdiləşdirmə və ümumiləşdirmə qüdrəti çox böyükdür. Onun həm əsas, həm epizodik tiplərindən hər birinin xüsusi bioqrafiyası, siması və taleyi vardır. Böyük ədib tiplərin həm daxili – mənəvi aləmini, həm də zahiri əlamətlərini elə diqqət və dürüstlüklə əks etdirir, həyat və münasibətlərin məhz xarakter cəhətlərini elə ayıq gözlə seçir, adi baxışda seçilə bilməyən, gözdən qaçan təfəsilatı elə məharətlə tutur, elə qabarıq, əyani bir şəkildə göstərir ki, oxucu bu tipləri şəxsən gördüyünə inanır”. Bu nümunələr göstərir ki, tənqidçi kimi bədii yaradıcılığın daxili məzmununu, həyat həqiqəti ilə bədii həqiqət arasındakı əlaqəni yüksək professionallıqla ortaya qoyurdu. Eyni yanaşmanı M.F.Axundova həsr etdiyi “Yeni realist ədəbiyyatımızın banisi” məqaləsində də göstərmişdir. “M. F. Axundov ümumən ədəbiyyatda olduğu kimi, bədii nəsrdə də həyat həqiqətlərinin qızgın tərəfdarı idi. Onun hekayəsində uydurma, süni bir səhnəyə rast gəlmək olmaz. Əsrin əsasına qoyulan məfkurə xəlqidir, mütərəqqidir. Hadisənin cərəyanı təbii, surətlər canlı, təsvir real və tipikdir” (Mir Cəlal, 2013).

Mir Cəlalin Ə. Haqverdiyevə həsr olunmuş “Böyük ədib” məqaləsində oxuyuruq: “Haqverdiyevin hekayəyə gətirdiyi ən mühüm şey həyat həqiqətidir. Haqverdiyev həqiqətin gözüne dik baxan, həyatı hadisələri cəsarətlə qələmə alan, özünün və xalqının nöqsanlarına ayıq baxan, tənqiddən qorxmayan yazıçılardandır” (Mir Cəlal, 2013).

Bu nümunələr sübut edir ki, Mir Cəlal ədəbi tənqiddə və ədəbiyyatşünaslıqda realizmin tərəfdarı və geniş erudisiyaya malik tədqiqatçı idi. Onun klassik irsə münasibəti obyektiv və prinsiplial xarakter daşıyırdı.

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünasları bütün dövrlərdə Nizami Gəncəvi yaradıcılığına müraciət etmiş, bu böyük və klassik irsin bir çox xüsusiyyətlərini araşdırmışlar. Yazıçının Nizamiyə həsr etdiyi məqalələri bu gün də öz elmi əhəmiyyətini qorumaqdadır. Onun 1939-cu ildə qələmə aldığı “Nizaminin müsbət surətləri haqqında” və 1947-ci ildə yazdığı “Əsrlərdən gələn dostluq səsi” məqalələri ədibin bir ədəbiyyatşünas kimi yaradıcılığının mühüm cəhətlərini öyrənməyə imkan verir. Bu məqalələr onun Şərq ədəbiyyatı və poetikasına dərinləndirən bələd olduğunu nümayiş etdirir. Bunun təsdiqi üçün ədibin Nizamini Firdovsi ilə müqayisə etməsinə diqqət yetirmək kifayətdir. O yazırdı: “Şahnamə”də Bəhram dörd böyük şah nəslindən olan əlliyə qədər adamın sərgüzeşti

əsasında yazılmışdır. Nizami isə “Yeddi gözəl” əsərini ancaq Bəhrama həsr etmişdir”. Yaxud: “Əgər Firdovsidə Bəhram İran tarixi, milli xüsusiyyət çərçivəsində verilmişdirsə, Nizamidə bu obraz ən çox ümumi, bəşəri bir sima olmuşdur”.

Nümunələr əsasında belə nəticəyə gələ bilərəm ki, Mir Cəlal bir tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi ədəbi faktlara daha çox üstünlük verirdi. O, məsələləri təhlil edərkən bədii əsərlərdəki faktlara, konkret nümunələrə əsaslanır və bədii yaradıcılıqda olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində də realist mövqeyini qoruyurdu. Digər tərəfdən, yuxarıda verilən müqayisələr də Mir Cəlalın ümumiləşməyə doğru gedən və ümumiləşən obrazları yaratmaq istəyən yazıçılara daha çox üstünlük verdiyindən xəbər verir. Bu mənada Nizaminin Bəhram obrazındaki bəşəriyyətin daha qabarıq formada təqdim edilməsi heç də təsadüfi deyildir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Mir Cəlal müasir yazıçılara da bu meyarla yanaşır, sənətin əsas prinsiplərindən biri kimi ona üstünlük verirdi. Məsələn, o, Xalq şairi S.Vurğun haqqında yazmışdır: “Vurğun şeirində xarakter xüsusiyyətlərdən biri də, yeri gələndə, qüvvətli, ümumiləşdirici fikirlər, mülahizələr yeritməkdir”.

Mir Cəlal “Klassik nəsrimiz haqqında” məqaləsində də bu nəsrin bir çox nümayəndələri və nümunələrinə toxunmuşdur ki, təhlil zamanı çıxarılan nəticələr müasir ədəbiyyatşünaslıq üçün də aktuallıq kəsb edir. Məqalədə İ. Qutqaşınlı, A. Bakıxanov, M. F. Axundov kimi yazıçıların əsərlərindən bəhs olunur, onların ədəbi əhəmiyyəti vurğulanır. “Rəşid bəy və Səadət xanım” hekayəsi barədə deyilən aşağıdakı mülahizə yalnız bu əsərin və Qutqaşınlı yaradıcılığının xarakterini deyil, bütövlükdə dövrün ədəbi mühitini xarakterizə edir: “Bu hekayədə diqqəti cəlb edən cəhət Avropa romantik stili ilə Şərqi nağıl və əfsanələrinə məxsus olan bakirliyin, spesifikanın, nəzarət qaydaları təsvirinin qəribə birliyi”. Məqalədə eyni zamanda klassik nəsrimizin sənətkarlıq məziyyətləri də müəyyən qədər təhlil edilmişdir.

Nəticə

Mir Cəlal zəngin yaradıcılıq təcrübəsi və möhkəm ədəbi ənənəsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində layiqli mövqə qazanmış sənətkarlardandır. Ədib yeni tarixi şəraitdə də bu ənənəni davam etdirərək milli koloritə, milli-ictimai keyfiyyətlərə, saf mənəvi-əxlaqi dəyərlərə malik xarakterlər yaratmağa nail olmuşdur. Bunun da əsas səbəbi müəllifin həmin şəxslərin həyatına, psixologiyasına, ruhuna dərinləndirən bələd olması, məsələyə həssaslıqla yanaşmasından irəli gəlmişdir.

Mir Cəlal aktual mövzular seçərək həyatın müxtəlif sahələrinə müraciət etmiş, fərqli yaş, peşə və ictimai mövqedə olan insanların obrazlarını yaratmış, onların nəcib məqsədlərini, təşəbbüslərini, arzu və əməllərini təsvir etməyə çalışmışdır. O, insanların sevinci ilə yanaşı, onların kədərini də səmimiyyətlə qələmə almış, əsərlərində bu kədərin səciyyəsi və yaranma səbəblərini araşdırmağa çalışmışdır.

Beləliklə, Mir Cəlalın bədii yaradıcılığı qüvvətli ifadəsi və hadisələrin zəngin təsviri ilə fərqlənir. Onun bir çox əsərləri hərarətli və mənalı təsvir dili, ideya-bədii məziyyətləri ilə

seçildiyindən, bu əsərləri həyəcansız oxumaq, orada təsvir olunan hadisə və insanlara laqeyd qalmaq mümkün deyil.

Ədəbiyyat

1. *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı* (dərslük). (2018). IV nəşr. “Elm və təhsil”.
2. Mir Cəlal, Hüseynov, F. (2018). *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı*. “Elm və təhsil”.
3. Mir Cəlal. (2013). *Seçilmiş əsərləri. Hekayələr*. I cild. “Adiloğlu”.
4. Mir Cəlal. (2013). *Seçilmiş əsərləri. Hekayələr*. II cild. “Adiloğlu”.
5. Mir Cəlal. (2013). *Seçilmiş əsərləri. Hekayələr*. III cild. “Adiloğlu”.
6. Mir Cəlal. (2013). *Seçilmiş əsərləri. Hekayələr*. IV cild. “Adiloğlu”.
7. Mir Cəlal. (2013). *Seçilmiş əsərləri. Felyetonlar, şeirlər, oçerklər, tərcümələr, xatirələr*. V cild. “Adiloğlu”.
8. Mir Cəlal. (2018). *Ədəbi tənqid* (1931–1974).
9. Mir Cəlal. (2018). *Füzuli sənətkarlığı: monoqrafiya*. “Çaşıoğlu”.
10. Mir Cəlal. (2017). *M. Ə. Sabirin sənət dünyası*. “Elm və təhsil”.
11. *Publisistika* (1926–1977). (2018).

Əsas nitq hissələrinin tədrisində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi

*Svetlana Balakışiyeva*¹

XÜLASƏ

Ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı siniflərində tədris edilən Azərbaycan dili fənni digər fənlərlə müqayisədə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ana dilini yetərinə bilməyən şagird digər fənləri də mükəmməl səviyyədə mənimsəyə bilməz. Azərbaycan dili fənni proqramında əsas nitq hissələrinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, morfolojiya bölməsinə daxil olan və dilin əsas dayaqlarını təşkil edən əsas nitq hissələrinin fəal-interaktiv metodlarla təşkili müasir dərslərdə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Tədqiqat işinin məqsədi orta məktəb Azərbaycan dili fənni proqramında əsas nitq hissələrinə dair mübahisəli və mühüm morfoloji anlayışların müasir təlim üsulları vasitəsilə effektiv tədrisini araşdırmaq, mövcud elmi və metodik mənbələri təhlil etmək, həmçinin bu mövzuların kurikulum əsaslı müasir və ənənəvi dərslər modelləri arasındakı fərqli cəhətlərini müqayisə edərək əsaslandırılmış nəticələr əldə etməkdir.

AÇAR SÖZLƏR

interaktiv metod, əsas nitq hissələri, tədris, debat, 5E modeli

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 25.10.2025

Qəbul edilib: 23.01.2026

¹ Müəllim, Mingəçevir Dövlət Universiteti. Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-4886-8856> | svetlana.nasibli@mdu.edu.az

Application of Interactive Learning Methods in Teaching the Main Parts of Speech

*Svetlana Balakishiyeva*¹

ABSTRACT

The Azerbaijani language subject taught in the upper grades of secondary schools is of particular importance compared to other subjects. A student who does not know the state language well enough cannot master other subjects at a perfect level. Special attention is paid to the teaching of the main parts of speech in the Azerbaijani language subject program. Thus, the organization of the main parts of speech, which are included in the morphology section and constitute the main pillars of the language, with active-interactive methods serves to improve the quality of teaching in modern lessons. The purpose of the research work is to investigate the effective teaching of controversial and important morphological concepts regarding the main parts of speech in the secondary school Azerbaijani language subject program through modern teaching methods, to analyze existing scientific and methodological sources, and to obtain substantiated results by comparing the different aspects of these topics between curriculum-based modern lessons and traditional lesson models.

KEYWORDS

interactive method, main parts of speech, teaching, debate, 5E model

ARTICLE HISTORY

Received: 25.10.2025

Accepted: 23.01.2026

¹ Teacher, Mingachevir State University, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-4886-8856> | svetlana.nasibli@mdu.edu.az

Giriş

Azərbaycan dili fənni ümumtəhsil məktəblərinin tədris planında aparıcı mövqe tutur. Fənn proqramında nitq hissələrinin tədrisinə xüsusi yer verilir. Çünki morfolojiya bölməsinə aid olan və dilimizin sütunlarını təşkil edən əsas nitq hissələrinin fəal-interaktiv metodlarla təşkili müasir dərslərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Nitq hissələri ilə bağlı hər bir məfhumun düzgün və elmi tədrisi morfolojiya təlimində qarşıda duran konkret didaktik vəzifələrdən biridir (H. Bəliyev, A. Bəliyev, 2014).

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri

Tədqiqat işinin məqsədi məktəb proqramı üzrə Azərbaycan dili fənnində əsas nitq hissələri ilə bağlı mübahisəli və mühüm morfoloji məfhumların müasir təlim üsulları vasitəsilə effektiv şəkildə tədrisini araşdırmaq, bununla bağlı mənbələrə nəzər yetirmək və həmin mövzuların kurikulum sistemli müasir dərslə əsasən dərsin fərqli cəhətlərini müqayisə edib doğru nəticə çıxarmaqdır. Tədqiqat işində əsas məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr ön plana çəkilir:

- İsim, sifət və sayın tədrisində fəal/interaktiv təlim üsullarından istifadənin əhəmiyyətini araşdırmaq;
- Azərbaycan dili dərslərində əsas nitq hissələrinin tədrisində yeni interaktiv təlim metodlarının tədris keyfiyyətinə təsir edən amilləri müəyyən etmək;
- Dilimizin əsas kateqoriyası hesab edilən feilin tədrisində ortaya çıxan problemlərin nəzəri təhlilini yeni təlim metodları kontekstində araşdıraraq diqqətə çatdırmaq;
- Tədqiqat mövzularının mahiyyətini pedaqoji baxımdan təhsilçilər, dil-ədəbiyyat müəllimləri və tədqiqatçılar üçün aydın və əlçatan şəkildə təqdim etmək.

Respublikanın müxtəlif ali məktəblərinin filologiya fakültələrində tədris olunan “Müasir Azərbaycan dili” digər tədris fənləri içərisində əsas yerlərdən birini tutur. Dilin əsas (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf) və köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nida) nitq hissələrindən bəhs edən morfolojiya şöbəsi “qrammatika” adlı elm sahəsinin tədqiqat obyektinə daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ali məktəb dərslərində nida köməkçi nitq hissəsi deyil, xüsusi nitq hissəsi kateqoriyasına aid edilir.

Dilimizin aktiv lüğət tərkibinə daxil olan bir çox sözlər həm leksik, həm də qrammatik mənaya malikdir. Bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq demək olar ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə qrammatik quruluşu vəhdət təşkil edir və bir-birini qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirir.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun şagird və tələbələr tərəfindən düzgün öyrənilməsinə asanlaşdırmaq üçün nitq hissələri üzrə morfoloji əlamətlərin dəqiq və lakonik şəkildə müəyyənləşdirilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Kazimov, 2010).

Metodlar

“Əsas nitq hissələrinin tədrisində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi” mövzusunun tədqiqində müqayisə, müşahidə və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir. Araşdırma zamanı orta məktəbin Azərbaycan dili fənn dərsləkləri (müxtəlif siniflər üzrə), fənn proqramları, əsas nitq hissələri üzrə ali məktəb vəsaitləri, kurikulum sənədləri, fəal təlim üsullarına dair metodik vəsaitlər, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası vəsaitləri və digər mənbələrlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dili fənni üzrə orta məktəb dərsləkləri, müəllimlərin metodik vəsaitləri və elmi tədqiqatlar əsasında əsas nəzəri fikirlər araşdırılır və mövzunun təhlil xüsusiyyətləri öyrənilir. Ümumilikdə, bu tədqiqat işi müasir Azərbaycan dili dərslərində fəal təlim üsullarının tətbiqini əsaslandırır, tədrisdə mövcud olan metodik problemlərin həlli yollarını və təqdim olunan təkliflərin aktuallığını diqqətə çatdırır.

Tədqiqatın nəticələrindən praktik baxımdan ali məktəblərin filologiya fakültələrində “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” və “Müasir Azərbaycan dili” fənlərinin tədrisi zamanı əlavə mənbə və elmi məlumat kimi faydalanmaq mümkündür.

Tədqiqat işinin aktuallığı və əhəmiyyəti (dərs nümunələri ilə)

İnkişaf etmiş Qərbi dövlətlərinin təhsil sistemində qəbul olunmuş aktiv və interaktiv təlim metodlarından respublikamızın təhsil müəssisələrində də əsaslı və məqsədyönlü şəkildə istifadə edilir. Bu metodlar şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təlim prosesində humanistləşdirmə, humanitarlaşdırma və demokratikləşdirmə prinsipləri həyata keçirilmədən şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması mümkün deyil.

Təlimin humanistləşdirilməsi prinsipi sosial, bəşəri və mədəni ideyalara xidmət edir. Məlum olduğu kimi, islahatın əsas mahiyyətini təhsilin humanistləşdirilməsi, humanitarlaşdırılması, demokratikləşdirilməsi, diferensiallaşdırılması və inteqrasiyası kimi prinsiplər təşkil edir. Bu prinsiplər isə milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan dünyəvi təhsil sisteminin yaradılmasını, təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılması üçün onun təlim-tərbiyə prosesinin bərabərhüquqlu subyektinə çevrilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoyur.

Yeni təlim texnologiyalarında şagirdlərin intellektual və mənəvi inkişafı ön plana çəkilir. Təlimdə bu texnologiyaların tətbiqi şagirdlərin öz fikirlərini aydın, məntiqi ardıcılıqla ifadə etmələrinə şərait yaradır. Bu metodlar həmçinin şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafını təmin etməklə, onlarda yüksək ünsiyyət mədəniyyəti formalaşdırır.

Yeni təlim texnologiyalarının üstün cəhətlərini professor Ə. Ə. Ağayev belə göstərir: “...dərs tam fəallıq şəraitində keçir, tək-cə müəllim deyil, şagirdlər də yaradıcılıq axtarışında olurlar, müstəqil düşüncə tərzini formalaşdır, təşəbbüskarlıq, yeniliyə meyillilik güclənir” (Yeni təlim texnologiyaları, 2022, s. 3).

Təlim prosesini aktivləşdirərək düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, yaradıcılığı stimullaşdırmaq və öyrənməyə maraq yaratmaq məqsədilə müəllim müəyyən metod və maraqlı təlim üsullarından, həmçinin texnikalardan istifadə etməklə şagirdi təlimə cəlb etməlidir. Şagird təlimin fəal iştirakçısı olmaq üçün hazırlanmalıdır. Müəllim şagirdə dünyanı dərk etməkdə və qazandığı bilikləri real həyatda tətbiq etməkdə yardım göstərməlidir. Yeni texnologiyalar tədris strategiyasının yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirildiyindən, onlar nəzərdə tutulmuş təlim məqsədlərinə nail olmaqda əsas baza rolunu oynayır.

Yeni texnologiyalar bir sıra xüsusiyyətləri ilə ənənəvi təlim metodlarından fərqlənir: şagirdlərin tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilmələri, müəllim tərəfindən problemlə şəraitin yaradılması, biliklərin şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilməsi və s. Qeyd edilən xüsusiyyətlər bəzi ənənəvi təlim metodlarında da olmuşdur, lakin yeni təlim metodları bütövlükdə göstərilən xüsusiyyətlərə əsaslanır (Yeni təlim texnologiyaları, 2022, s. 3).

Yeni təlim texnologiyaları haqqında geniş araşdırma aparmaq və onun üstün cəhətləri haqqında yazmaq olar, lakin məqsəd konkret olaraq “Əsas nitq hissələrinin tədrisində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi” mövzusu üzrə müasir təlim texnologiyalarının necə tətbiq edilməsi və hansı aktiv üsullardan daha çox faydalanması barədə tədqiqat aparmaqdır.

İnteraktiv təlim metodlarının təsnifatına bir çox fəal metod və təlim üsulları daxildir: Akvarium, qərarlar ağacı, əqli hücum, rollu oyunlar, vəziyyət üzrə praktikum, diskussiya, yazılı debatlar, qar topası, anlayışın çıxarılması üsulu, kub strategiyası, modelləşdirmə, auksion, debatlar, İnsert metodu, BİBÖ cədvəli, Klaster (şaxələndirmə), Ziqzaq modeli, Dəyirmi masa, T-sxəmlər, Venn diaqramı, 5E modeli və s. Metodlardan bir neçəsinin əsas nitq hissələrinin tədrisində istifadə məqsədi və tətbiqi qaydalarını araşdırmaq.

5-ci sinif Azərbaycan dili dərslərində nəzərdə tutulmuş “Sifətin dərəcələri” mövzusu üzrə dil qaydasını şagirdlərə mənimsətmək, onların zehni fəallığını formalaşdırmaq üçün *anlayışın çıxarılması* üsulundan istifadə etmək məqsədəuyğundur (İsmayılov, Cəfərova, 2016, s. 129). Onu da qeyd etmək ki, şagirdlər sifətin dərəcələri haqqında artıq aşağı siniflərdən sadə qaydaları mənimsəyirlər. Bu səbəbdən 5-ci sinifdə mövzunun tədrisində fəal təlim texnologiyalarından biri olan *anlayışın çıxarılması* üsulunun tətbiqi yeni fikir formalaşdırmaq və əvvəlki bilikləri xatırlatmaq baxımından öyrənənlər üçün maraqlı olacaqdır.

Təklif olunan bu təlim üsulu biliklərin daha dərinlən mənimsənilməsinə təmin edir. Bu üsul oyun-tapmaca formasında keçirildikdə şagirdlərdə daha yüksək fəallıq vardır və onların həm məntiqi, həm də tənqidi təfəkkürü inkişaf edir. Nümunə:

Addım 1. Yeni anlayışların müstəqil olaraq çıxarılması.

Lövhdə 3 müxtəlif rəngli dairəvi karton asılır. Müəllim gizlənilmiş anlayışların altında onlara aid 2 və ya 3 yönəldici söz (anlayışların xüsusiyyətləri) yazır. Məsələn: “Bomboş”

sözünü “boş” sözü ilə müqayisə edin və -ımtıl, -ımtraq, -sov şəkilçilərinə harada rast gəldiyinizi qeyd edin və s.

Müəllim: “Bu kartonların arxa tərəfində üç anlayış yazılıb. Siz bu sözləri tapmalısınız. Sizə kömək etmək üçün mən hər bir anlayışa məxsus olan bir xüsusiyyət yazıram”. Anlayışlar müvəqqəti olaraq ya nömrələnir, ya da öyrənilən anlayış “bəli” və ya “xeyr” sözləri ilə adlandırılır.

Addım 2. Şagirdlərdə ilk fərziyyələrin yaranması.

Müəllim: “Bu xüsusiyyətlərin əsasında siz gizlətdiyim sözləri tapa bilərsinizmi? Sizdə hər hansı fərziyyələr yarırdımı?”

Müəllim dərslərin bu hissəsində dərslərdəki “İsmailiyyə” mətninə müraciət edərək sifətin dərəcələrinə aid bəzi faktları əsas gətirə bilər (İsmayılov və b., 2016, s. 127). Qeyd edək ki, dil qaydaları dərslərdə verilmiş mətnlərə istinadən mənimsədildikdə daha yadda qalan olur.

6-cı sinif Azərbaycan dili dərslərində nəzərdə tutulmuş “Say və onun mənaca növləri” mövzusu üzrə qaydaları şagirdlərə mənimsətmək üçün *auksion təlim* üsulundan istifadəni dərslə tətbiq edək (İsmayılov, Cəfərova, 2013, s. 48).

Dərslərin tipi üzrə alqoritm aşağıdakı şəkildə qurulmalıdır:

1. Fənn müəllimi öyrənilən “Say və onun mənaca növləri” mövzusunun adını təqdim edir.

2. Şagirdlər auksionun keçirilmə qaydaları haqqında təlimatlandırılır:

- öyrənilən əsas mövzusunun xüsusiyyətləri ardıcıl şəkildə adlandırılır;
- hamı növbə ilə mövzu haqqında aşağı siniflərdə öyrəndiklərini söyləyir, hər bir fikirdən sonra 2 sayılır. Bu zaman başqa iştirakçı təklif verə bilər;
- nəhayət, sonuncu təklif qalib sayılır (sonuncu cavab verən qazanır);
- mövzu üzrə qeyd edilən fikirlər təkrarlanmamalıdır. Bunun üçün hamı bir-birini diqqətlə dinləməlidir.

Yuxarıdakı alqoritm əsasında şagirdlər aşağıdakı nəticələrə nail olurlar:

1. “Say və onun mənaca növləri” mövzusu üzrə əsas qaydanın xüsusiyyətlərini öyrənir.
2. Mövzu üzrə bilik və anlamı müəyyənləşdirir.
3. Say mövzusunun əvvəlki bilikləri aktuallaşdırır.
4. Özünüqiymətləndirmə prosesini inkişaf etdirir.
5. Dinləmə mədəniyyətini formalaşdırır və inkişaf etdirir.

7-ci sinif Azərbaycan dili dərslərində nəzərdə tutulmuş “Feili sifət” mövzusu üzrə dil qaydasını şagirdlərə mənimsətmək üçün *Venn diaqramı* təlim üsulundan istifadə məqsəduşğundur (İsmayılov, Rüstəмова, 2021, s. 67).

Bildiyimiz kimi, bu təlim üsulu diaqramı kəşifən iki və ya daha artıq çevrə üzərində qurulur. Venn diaqramı vasitəsilə feili sifət, sifət, ismin oxşar və fərqli cəhətlərini təqdim etmək olar. Sinif qruplarına bölünür, mövzuya aid mətn paylanılır. Müəllim qruplara dərslərdəki mətn və dil qaydası ilə tanış olub, onlara təqdim olunan ağ kağızlar üzərində

Venn diaqramı qurmalarını tapşırır. Bu zaman fənn müəllimi diaqramı yazı lövhəsində qurur və qeyd edir ki, əvvəlki siniflərdə bu mövzuya aid öyrəndikləri bilikləri diaqramı işləyərkən müqayisəli olaraq tətbiq etsinlər. Diaqramın kənar hissələrində (çevrələrin) fərqli, üst-üstə düşən hissədə isə oxşar cəhətlər yazılır. Qruplarda iş tamamlandıqdan sonra hər qrup öz işini mövzu əsasında təqdim edir. Dərsin sonunda müəllim fikirləri ümumiləşdirərək lövhədə qurulmuş Venn diaqramında qeydlər aparır və son nəticəni söyləyir.

Venn diaqramından həm öyrədici, həm inkişafetdirici, həm də ümumiləşdirici dərslərdə istifadə etmək olar (Abbasov, Cavadov, 2019, s. 96). Bu interaktiv təlim üsulundan istifadə zamanı dərslərdə aşağıdakı nəticələr reallaşır:

1. Feili sifətin, sifətin və ismin müqayisəsi, onların oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənəndirilməsi.
2. Mövzu üzrə əvvəlki və yeni biliklərin yadda saxlanılması.
3. Dərsin gedişində təhlil prosesinin inkişafı.
4. Özünüqiymətləndirmə prosesinin inkişafı.

Nəticədə şagirdlər feili sifət, sifət və isim haqqında ümumi qaydanı, onların ortaq və fərqli suallarını, şəkilçilərini bir daha mənimsəmiş olacaq, həmçinin növbəti siniflərdə onları bir-birindən düzgün formada fərqləndirməyi bacaracaqlar.

7-ci sinifdə tədris edilən “Qayıdış növü” mövzusu üzrə *5E modelinin* tətbiqinə diqqət yetirək (İsmayılov, Rüstəmov, 2021, s. 22). Qeyd etmək lazımdır ki, 5E modeli öyrənənlərin mövcud bilik və bacarıqlarından fəal şəkildə istifadə etməsinə şərait yaradan, onların marağını artıran və gözləntilərə cavab verən yeni tədris modelidir. Adından da görüldüyü kimi, 5E model prosesi beş mərhələdən ibarətdir (Mehmet, 2015, s. 29–50).

1) *Giriş*: Bu prosədə əvvəlki biliklərin qiymətləndirilməsi, marağın stimullaşdırılması və hazırlığın müəyyən edilməsi kimi fəaliyyətlər daxildir. Müəllim heç vaxt konsepsiya və ya prinsipləri şagirdlərə hazır şəkildə çatdırmır, onları suallar vasitəsilə xatırlatmağa çalışır. 5E modelinin giriş bölməsi əvvəlki biliklərə çıxışı təmin edir, marağı stimullaşdırır, tələbələrə “niyə?” sualını verməyə təşviq edir, onları həvəsləndirir və diqqətlərini cəlb edir. Müəllim mövzu üzrə 5E modelini tətbiq edərkən şagirdlərə dərslərdəki “Giriş” mərhələsində Qabilin “Səhv düşəndə yerimiz” şeirini oxumağı tapşırır, daha sonra aşağıdakı suallarla onlara müraciət edir: *Şeirdə göy rənglə verilmiş cümlələrdə hərəkətin obyektini və subyektini təyin edin. Uyğun şəkilçilər əlavə etməklə feilləri qayıdış növdə işlədin* (İsmayılov, Rüstəmov, 2021, s. 21).

2) *Kəşf etmə*: Şagirdə problemlə situasiya təqdim olunur və onun həlli gözlənilir. Bu, öyrənən üçün ən aktiv mərhələdir. 5E modelinin kəşf etmə mərhələsində şagirdlər birlikdə işləyir, problemlə vəziyyətdə birgə qərarlar qəbul edir, suallar verir, ideyalar təklif edirlər. Problemlə vəziyyət yaratmaq üçün öyrənənlərə bu sualı ünvanlamaq olar: *Cümlələrdə altından xətt çəkilmiş feillərin hansı növə aid olduğunu müəyyən edin*.

3) *İzah*: Şagirdlər problemin tərtib edilmə qaydasını, onun həlli yollarını, həll üsullarını və məlumatı necə qavradıqlarını nümayiş etdirirlər. Öyrənən bu prosesi təkbaşına həll edə bilməyəcəyi halda müəllim ona köməklik göstərir.

5E modelinin izahat mərhələsində şagirdlərdən əldə edilən nəticələr sorğulanır, sinifdə müzakirələr aparılır, çoxsaylı suallar yaranır və yeni təriflər araşdırılır.

4) *Dərinləşdirmə*: Şagirdlər yeni problemlə vəziyyətlə qarşılaşdıqda anlayışlarla əlaqəli alt anlayışlar üçün yeni formullar əldə edirlər. Bu mərhələdə şagirdlərin konseptual qavrayışı möhkəmləndirilir, onların mövzunu yeni təcrübələr vasitəsilə daha dərinə və geniş şəkildə anlama qabiliyyəti inkişaf etdirilir. Ehtiyac olarsa, fənn müəllimi bu mərhələdə müvafiq mövzuya uyğun yeni tapşırıqlar və ya istiqamətverici sual-cavab formaları tətbiq edə bilər.

5) *Qiymətləndirmə*: 5E modelinin yekun mərhələsi olan qiymətləndirmə prosesi şagird və müəllim tərəfindən birgə həyata keçirilir. Bu, proses yönümlü qiymətləndirmədir. Prosesin sonunda öyrənəndən modelin ilk dörd mərhələsini əhatə edən hesabat tələb olunur. Qiymətləndirmə mərhələsinə özünüqiymətləndirmə, müəllimin müşahidəsi, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, portfolio və rubrika daxildir.

Azərbaycan dili müəllimi istənilən əsas nitq hissəsinin tədrisində vacib metodlardan olan *BİBÖ cədvəlindən* istifadə edə bilər (Yeni təlim texnologiyaları, 2022, s. 50). Dərsə “*beyin həmləsi*” strategiyası ilə başlayan müəllim şagirdləri cütlərə ayırdandan sonra sinifə sual verə bilər. Cütlər sual ətrafında fikir mübadiləsi aparır, bildiklərini kağız üzərində qeyd edirlər. Bu vaxt müəllim BİBÖ cədvəlini ya yazı taxtasında tərtib edir, ya da elektron lövhədə nümayiş etdirir. Cütlər verilən suala dair müəllimlə öz fikirlərini bölüşürlər. Ümumi razılıq əsasında əldə olunan fikirlər lövhədəki cədvəldə “Biz nəyi bilirik?” sualı altında yazılır. Sonra müəllim yeni sualla şagirdlərə müraciət edir. Şagirdlər növbəti dəfə fikir mübadiləsi aparır və hər qrupun fikri cədvəldə müvafiq bölmədə əks etdirilir.

Növbəti mərhələdə müəllim dərslərdəki mətni şagirdlərə təqdim edir. Mətni oxuduqca şagirdlər “Öyrəndiklərimiz” sualına cavab axtarır və nəticələrini cədvəldə qeyd edirlər. Oxu prosesi başa çatdıqdan sonra qruplar yeni öyrəndikləri bilgiləri BİBÖ cədvəlinə əlavə edirlər.

Sonra müəllim şagirdlərdən soruşur: “*Əvvəlcə sual vermədiyiniz hansı yeni informasiyaya rast gəldiniz?*” Cavabsız qalmış sualların cavablarının haradan və necə tapıla biləcəyi barədə fikir mübadiləsi aparılır. Müəllim şagirdlərin cavablarını ümumiləşdirir, öz fikrini söyləyir və dərsi yekunlaşdırır.

Qeyd etmək ki, ənənəvi üsullardan fərqli olaraq, interaktiv yanaşmalar şagird-müəllim və şagird-şagird arasında effektiv kommunikasiya yaradır. Əsas nitq hissələrinin tədrisində interaktiv metodların tətbiqi şagirdlərin fəallığını artırır və dərsə marağı gücləndirir.

Nəticələr

- interaktiv təlim metodları şagirdlərin nitq hissələrini daha dərindən və əyləncəli şəkildə mənimsəməsini təmin edir;
- əsas nitq hissələrinin tədrisində interaktiv yanaşmalar şagirdlərin fəallığını və dərse marağını artırır;
- interaktiv metodlar vasitəsilə öyrənilən biliklər daha uzunmüddətli yadda qalır;
- Müasir tədris üsulları şagirdlərin düşünmə, danışma və ifadə bacarıqlarını inkişaf etdirir;
- ənənəvi üsullardan fərqli olaraq, interaktiv yanaşmalar şagird-müəllim və şagird-şagird münasibətlərində effektiv kommunikasiya yaradır;
- əsas nitq hissələrinin tədrisində interaktiv metodların tətbiqi dərsin keyfiyyətini və səmərəliliyini artırır.

Müzakirə

Müasir dövrdə tədris prosesində interaktiv metodların rolu getdikcə artır. Əsas nitq hissələrinin və digər qrammatik vahidlərin tədrisində bu metodların tətbiqi ənənəvi üsullara nisbətən daha səmərəli nəticələr verir. İnteraktiv yanaşma şagirdlərin yalnız bilikləri yadda saxlamaq deyil, həm də öyrəndiklərini şərh etmək, tətbiq etmək və yeni kontekstlərdə istifadə etmək bacarığını inkişaf etdirir.

Lakin interaktiv metodların tətbiqi zamanı müəyyən çətinliklər də müşahidə oluna bilər. Məsələn, şagirdlərin fəallığının aşağı olması, vaxt məhdudluğu, müəllimlərin bu metodlarla işləmək üçün lazımi təcrübəyə malik olmaması, siniflərdə şagird sayının çoxluğu interaktivliyin effektivliyinə təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, interaktiv metodların planlaşdırılması və icrası daha çox hazırlıq və resurs tələb edir ki, bu da müəllimlərin iş yükünü artırır.

Bununla belə, tədris prosesinə yaradıcı yanaşma göstərildikdə və müəllimlərin peşəkar inkişafına dəstək verildikdə bu çətinliklər aradan qaldırıla bilər. Araşdırmalar göstərir ki, şagirdlərin fikirlərini sərbəst ifadə etməsi, nitq hissələrinin funksional istifadəsini öyrənməsi və dilin strukturunu mənimsəməsi baxımından interaktiv təlim əvəzsiz vasitədir.

Dərsin strukturu, tipləri və variantları ilə bağlı axtarışların aparılması, təkmilləşdirmələrin həyata keçirilməsi, yeni formaların müəyyənləşdirilməsi, əlbəttə, təqdirəlayiqdir. Bir şərtlə ki, uğurlu olanlardan imtina edilməsin. Bu məqamda bir cəhətə diqqət yeritmək vacibdir: yeni dərs tipinin müəyyənləşdirilməsi ilə mövcud dərsin fərqli elementlərlə, priyom və iş üsulları ilə zənginləşdirilməsini qarışdırmaq olmaz. Yeni dərs tipinin yaranması, təkmilləşməsi və onun tədrisi qısa müddətdə reallaşa bilməz. Bu, vaxt tələb edən prosesdir. İllərin sınağından çıxmış dərs tipinin məzmun və quruluşunda dəyişikliklərin baş verməsi isə səriştəli müəllimin fəaliyyətində özünü göstərir.

Hər iki yanaşma üçün ortaq cəhətlər (dərsə verilən tələblər) dəyişməz qalır: təlim materialına əsaslanmaqla həyat üçün vacib olan bacarıqların inkişaf etdirilməsi, emosional təsirin yaradılması, dərsə davamlı marağın təmin edilməsi, dərsə daha adekvat materialların cəlb olunması bu tələblər sırasına daxildir. Təlimin təşkili üçün faydalı, məqsədyönlü forma sayılan dərslərin aradan qaldırılmasına yox, onun daim təkmilləşdirilməsinə, elmdə, həyatda baş verən dəyişikliklərə, yeniliklərə cavab verəcək səviyyəyə yüksəldilməsinə çalışmaq lazımdır (Hüseynoğlu, 2022, s. 57–58).

Müzakirələr göstərir ki, interaktiv metodların nitq hissələrinin tədrisində uğurlu tətbiqi üçün həm müəllim hazırlığı, həm də tədris mühitinin uyğunlaşdırılması vacibdir. Bu yanaşma təcrübəyə əsaslanan öyrənməni təşviq edir və şagirdləri passiv alıcıdan fəal iştirakçıya çevirir.

Təbii ki, yuxarıda qeyd olunan təlim texnologiyalarının müasir dərsə tətbiqi zamanı səs-küy, mövzudan yayınmaq və yayındırmaq, vaxtın uzanması və təkrarlanma kimi bəzi problemlər ortaya çıxa bilər. Onu da vurğulayaq ki, tədris prosesində səs-küy və ya digər kiçik çatışmazlıqlar mümkündür. Əgər bu səs-küy işgüzar mühitə və komanda işinə töhfə verəcəksə, bunu normal hal kimi qəbul etmək olar. Bu kimi problemlərə baxmayaraq, müəllim müasir dərslərin bütün mərhələləri üzrə işi düzgün təşkil etdikdə, dərslərin təlim nəticələri planlaşdırıldığı şəkildə reallaşmış olar.

Orta məktəbdə morfologiya bəhsi ilə əlaqədar əldə olunan bilik və bacarıqlar söz yox ki, ali məktəbdə daha əhatəli və elmi şəkildə izah edilməlidir. Bunun üçün müəllim orta məktəbdən öyrənilənləri müxtəlif vasitələrlə yada salmalıdır (Abdullayeva, Süleymanov, 2014, s. 78).

Nəticə

Nitq hissələrinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadə müasir pedaqoji yanaşmaların tələblərinə cavab verir və şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır. Qrup işi, rollu oyunlar, beyin həmləsi, diskussiya, layihə işi kimi interaktiv təlim üsulları şagirdlərin dərslərin prosesində fəal iştirakını təmin edir, onların düşünmə, analiz etmə və yaradıcı yanaşma bacarıqlarını gücləndirir. Ənənəvi tədris metodlarından fərqli olaraq bu cür yanaşma şagirdin mərkəzdə olduğu, öyrənmənin iştirak və əməkdaşlıq yolu ilə baş verdiyi bir mühit yaradır.

Araşdırma göstərir ki, əsas nitq hissələrinin mənimsənilməsi zamanı interaktiv metodlardan istifadə şagirdlərin mövzuya olan marağını artırır, mövzunu daha dərinləndirən qavramalarına və praktik şəkildə tətbiq etmələrinə şərait yaradır. Beləliklə, interaktiv təlim üsullarının tətbiqi dilin qrammatik strukturunun effektiv şəkildə öyrədilməsi ilə yanaşı, kommunikativ kompetensiyaların formalaşmasına da zəmin yaradır. Bunu da xüsusilə qeyd etməliyik ki, dil qaydaları dərslərdəki müvafiq mətnlərə əsaslanaraq müxtəlif interaktiv metodların tətbiqi ilə öyrənilənlərə təqdim edilməlidir. Mətn üzrə iş prosesi diqqətdən kənar

qalmamalıdır. Yalnız bu halda dərsin tədris keyfiyyəti yüksələcək və səmərəli öyrənmə mühiti formalaşacaq.

İnteraktiv təlim metodlarının əsas nitq hissələrinin tədrisində məqsədyönlü və sistemli şəkildə tətbiqi təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, həmçinin tədris prosesinin daha maraqlı və məhsuldar olmasına xidmət edir. Belə dərslərdə şagirdlər interaktiv metodlar vasitəsilə yalnız nəzəri biliklər əldə etmir, eyni zamanda əməkdaşlıq, tədqiqat, dinləmə və təhlil bacarıqlarını da inkişaf etdirirlər. Bundan əlavə, dərslər daha əyləncəli və yadda qalan olur ki, bu da uzunmüddətli öyrənməyə mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, Ə., Cavadov, İ., İbadova, B., Quliyeva, K., Sultanova, İ., Cavadova, S. (2019). *Kurikulum bələdçisi* (izahlar və tətbiqlər). “Elm və təhsil”.
2. Abdullayeva, G., Süleymanov, Ə. (2014). *Ali və orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin integrativ tədrisi*. “Müəllim”.
3. Baliyev, H., Baliyev, A. (2014). *Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. “Qismət”.
4. Hüseynoğlu, S. (2022). Ədəbiyyat təlimində integrativ dərslər: mahiyyəti və təşkili. *“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı*, 1(271), s. 55–72.
5. İsmayılov, R., Cəfərova, D., Xudiyeva, G., Qasımova, X. (2016). *Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili) fənni üzrə dərslərlik*. “Altun kitab”.
https://www.ederslik.edu.az/player/index3.php?book_id=499#books/499/units/unit-1/page3.xhtml
6. İsmayılov, R., Cəfərova, D., Məmmədova, S. (2013). *Ümumtəhsil müəssisələrinin 6-cı sinifləri üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili) fənni üzrə dərslərlik*. “Altun kitab”.
https://www.ederslik.edu.az/player/index3.php?book_id=535#books/535/units/unit-1/page1.xhtml
7. İsmayılov, R., Rüstəmov, A., Allahverdi, H., Məmmədova, S. (2021). *Ümumtəhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili) fənni üzrə dərslərlik*. “Altun kitab”.
https://www.ederslik.edu.az/player/index3.php?book_id=696#books/696/units/unit-1/page1.xhtml
8. Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya*. “Elm və təhsil”.
9. Mehmet, F. A. (2015). 5E öyrənmə modelinin öyrəncilərin dərslərə yönəlik tutumlarına etkisi: bir meta-analiz çalışması. *Elektronik təhsil bilimleri dergisi*, 4(7), s. 29–50.
10. *Yeni təhsil texnologiyaları* (PDF). (2022).

Seyfəddin Dağlının satirik hekayələri

*Arzu Baxışlı*¹

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Seyfəddin Dağlının yaradıcılığı çoxşaxəli və zəngindir. Onun ədəbi fəaliyyəti Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına və zənginləşməsinə mühüm töhfələr vermişdir. Məqalədə çoxsaylı felyeton, hekayə, novella, miniatür, ballada, komediya və roman müəllifi olan Seyfəddin Dağlının satirik hekayə ustası kimi fəaliyyəti işıqlandırılır. İti qələmi ilə seçilən bu satirik yazıçı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun tənqid və satirasının hədəfi müasir cəmiyyətin sosial-mənəvi çatışmazlıqları olmuşdur. Dərin müşahidə qabiliyyətinə malik olan yazıçı satirik hekayələrində aydın və sadə dil vasitəsilə mənfi tipləri gülüş obyektinə çevirərək onları islah etməyə çalışmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

satira, hekayə, tənqid, hədəf, cəmiyyət

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 03.11.2025

Qəbul edilib: 05.02.2026

¹ Doktorant, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0005-5656-6796> | abaxishli88@gmail.com

Satirical Stories of Seyfaddin Daghli

*Arzu Bakhishli*¹

ABSTRACT

The work of Seyfaddin Daghli, one of the prominent representatives of Azerbaijani literature, is multifaceted and rich. His literary activity has made significant contributions to the development and enrichment of Azerbaijani literature. The article highlights the work of Seyfaddin Daghli, the author of numerous feuilletons, stories, novellas, miniatures, ballads, comedies and novels, as a master of satirical storytelling. This satirical writer, distinguished by his sharp pen, played an important role in the development of Azerbaijani literature. The target of his criticism and satire was the socio-moral shortcomings of modern society. The writer, who had a deep ability to observe, tried to correct negative types by turning them into objects of laughter through clear and simple language in his satirical stories.

KEYWORDS

satire, story, criticism, target, society

ARTICLE HISTORY

Received: 03.11.2025

Accepted: 05.02.2026

¹ Doctoral student, National Museum of Azerbaijani Literature named after Nizami Ganjavi. Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0005-5656-6796> | abaxishli88@gmail.com

Giriş

Seyfəddin Dağlının yaradıcılığında çağdaş dövrün aktual problemləri xüsusi yer tutur. O, əsərlərinin mövzularını müasir həyatdan seçir, cəmiyyətdə mövcud olan çatışmazlıqları qələmə alır, yad ünsürləri ifşa edirdi. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə onun əsərləri geniş oxucu kütləsi tərəfindən sevilir və maraqla oxunurdu. Z. Fərəcova yazıçı haqqında yazırdı: *“Seyfəddin Dağlının ədəbi qəhrəmanlarının hər biri həyatdan götürülüb. Onları tanımaq üçün hər kəsin öz ətrafına diqqətlə baxması yetərlidir”* (Fərəcova, 2021, s. 7).

Yazıçı dövrün tələblərinə uyğunlaşmayan mənfi tipləri məharətlə ifşa edən, müasirliyi və aktuallığı ilə seçilən yığcam, satirik və yumoristik hekayələr qələmə almışdır. Bu hekayələrdə müəllif cəmiyyət üçün zəruri mövzuları ön plana çəkərək onlara vətəndaş mövqeyindən yanaşırdı. Xüsusilə gənc nəslin tərbiyəsi və onun xarakterinin formalaşması yazıcının yaradıcılığında mühüm yer tuturdu.

S. Hüseynova yazır: *“Seyfəddin Dağlının gülüşü ciddi, mənfi qəhrəmanları nifrətəlayiq, müsbət surətləri nümunəvidir. Onun qələmə aldığı hadisələr təbii, münaqişələr həyati, ifadə etdiyi ideyalar işıqlıdır”* (Hüseynova, 2015).

Seyfəddin Dağlının qələmə aldığı surətlər ümumiləşmiş xarakter daşıyır. Çünki bu obrazlar realist yazıcının dərin müşahidələri əsasında formalaşmışdır. Bu barədə F.Xəlilzadə qeyd edirdi: *“Olduqca həssas, dərin yazıçı müşahidəsinə malik olan Seyfəddin Dağlı satirik əsərlərində ilk növbədə firıldaqçılara, hiyləgərlərə, rüşvətخورlara gülürdü, onun tənqid hədəfləri öz müasirləri idi”* (Xəlilzadə, 2006, s. 6).

Sovet hakimiyyətinin sərt təzyiq və məhdudsiyyətlərinin hökm sürdüyü bir dövrdə quruluşun diktəsindən doğan nöqsanlara gülmək, qüsurları dilə gətirmək, ziddiyyətli həyat tərzini təsvir etmək yazıçıdan böyük cəsarət və qətiyyət tələb edirdi. Yazıcının bu cəsarətini yüksək qiymətləndirən Q. Əsgərzadə yazır: *“İnsanlara daim təbəssüm bəxş edən S. Dağlı əsərlərində bir tərəfdən oxucuya müasir həyatımızla bağlı yüksək əxlaqi, insani keyfiyyətləri, xeyirxah əməlləri aşılayır, digər tərəfdən isə cəmiyyətimizdə mövcud olan çatışmazlıqları ifşa edir, yad ünsürləri özünün satirik tərzilə qamçılıyır, bu eybəcər sifətləri, antipodları tənqid və gülüş hədəfinə çevirirdi”* (Əsgərzadə, 2021, s. 18).

Tədqiqatın məqsədi Seyfəddin Dağlının yaradıcılığında hekayə janrının xüsusiyyətlərini araşdırmaq, elmi yeniliyi isə bu hekayələrin əhatə etdiyi problemləri müəyyən etməkdir.

Metodlar

Seyfəddin Dağlının yaradıcılığı dövrün bütün mərhələlərində ədəbi-tənqidi fikrin diqqət mərkəzində olmuş, onun nəsr, dramaturgiyası və jurnalistik fəaliyyəti haqqında çoxsaylı məqalələr yazılmış, müxtəlif elmi mülahizələr irəli sürülmüşdür. Tədqiqatın aparılmasında sistemli təhlil və şərh metodlarından, eləcə də məlumatların toplanması və ümumiləşdirilməsi üsullarından istifadə edilmişdir. Seyfəddin Dağlının satirik hekayələri araşdırılarkən tarixi-müqayisəli metoda da müraciət olunmuşdur.

Tədqiqat prosesində yazıçının həyat gerçəkliyini bədii obrazlar vasitəsilə əks etdirmə xüsusiyyətləri, eləcə də bu məqsədlə istifadə etdiyi bədii priyomlar və təsvir vasitələrinin təhlili əsas diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Nəticələr

Aparılan araşdırmalar və ümumi təhlillər nəticəsində Seyfəddin Dağlının yaradıcılığında mühüm yer tutan hekayələrin məzmunu öyrənilmiş, onların əhatə etdiyi mövzu dairəsi müəyyənləşdirilmişdir. Məqalədə əldə olunan nəticələr Azərbaycan ədəbiyyatının ən yeni dövrünün öyrənilməsi, həmçinin orta ümumtəhsil və ali məktəblər üçün nəzərdə tutulan dərslik və metodik vəsaitlərin hazırlanması prosesində faydalı ola bilər.

Müzakirə

Seyfəddin Dağlı sözün əsl mənasında peşəkar və yüksək sənətkarlıq məharətinə malik ədib idi. A. Əliyevanın qeyd etdiyi kimi: *“O, sözünü elə məqamda, elə tərzdə məharətlə deməyi bacarırdı ki, hətta ondan narazı qalan da ciddi şəkildə öz etirazını bildirməyə çəkinərdi”* (Əliyeva, 2018, s. 15).

Yazıçının ailə-məişət mövzusunda qələmə aldığı kiçik satirik hekayələrdə dövrün aktual məsələlərinə toxunulur. Onların arasında “Sabiqlər” adlı hekayə xüsusilə diqqət cəlb edir. D. Adilova bu barədə yazır: *“Məşhur “Sabiqlər” hekayəsində mənsəbpərəstlik, kreslo düşkünləri və meşşanlıq yazıçının tənqid hədəfidir”* (Adilova, 2021, s. 80–85). Müəllif hekayədə vəzifə sahiblərinin lovgalığını, təkəbbürünü və sadə insanlara qarşı olan münasibətlərini satirik üslubda təsvir edir. Lakin bir məqam diqqətdən yayınmır: həmin şəxslərin hər birinin titulunun qarşısına artıq “sabiq” sözü əlavə edilmişdir. Nazir yoldaşının tabeliyində olan işçilərə kobud davranması, rəis yoldaşının öz üzərində işləməməsi, müdir yoldaşının isə dövlət malına biganə münasibəti onların vəzifədən uzaqlaşdırılmasına səbəb olur. Yazıçı hekayədə “sabiq” sözünün həm təsir gücünü, həm də mahiyyətini xüsusi vurğulayır.

S. Dağlının “Mənim alim tanışım” adlı digər satirik hekayəsində isə ölkəyə və təsərrüfata heç bir xeyir verməyən, ancaq öz mənfəətlərini güdən saxta elm adamları tənqid

edilmişdir. Yazıçı bu tip insanlara məxsus xüsusiyyətləri qəhrəmanın sözləri vasitəsilə oxucuların diqqətinə çatdırmışdır: *“Məsələ qozqrabda deyil, addadır. Puldadır!.. Axı kim nə bilir nədir qozqrab? Yaz, doldur kağızı, müdafiə et, ol elmlər namizədi, al ayda üç min manat: ye, iç, kef elə! Bu da qozqrabın sənə mənfəəti. Yoxsa get özünü kolxozlarda toztorpağa batır ki, ay təsərrüfat belə gəldi, nə bilim, kartof bazası belə getdi. Gündə plovum olandan sonra neynirəm mən bozbaşı, ya kartof-soğanı?”* (Dağlı, 1977). Burada xalqını, millətini deyil, ancaq öz mənafeyini düşünən həris elm adamları tənqid olunur.

Yazıçının “Əlvida, məqalə! Salam şeir!” adlı hekayəsində şeirdən, şeir yazmaqdan heç bir anlayışı olmayan, vəzn, qafiyə haqqında həyatında ilk dəfə eşidən birinin şeir yazmaq sevdasına düşüb özünü gülüş obyektinə çevirməsindən danışılır. Onu bu sevdaya düşürən səbəb isə şeir yazanlara verilən yüksək qonorardır. O, şeirə “məqalə”, misraya “xətt” deyir, şeiri “faktsiz-maktsiz” beş-on dənə yarımçıq xətt adlandırır. Şeiri redaksiyada çap olunmadıqda isə “bəs bu gənc istedadları ədəbiyyatdan uzaqlaşdırmaq deyil də, nədir?!” – deyə gileyləyir.

“Həkim Məsim” hekayədə isə Tibb İnstitutunu bitirməmiş, onun “axırına çatmış” N. kənd xəstəxanasının həkimi Məsimdən danışılır. Onun kəndə işləməyə gəlmə səbəbi, özünün də dediyi kimi, bu biliklə şəhərdə işləyə bilmədiyini üçün özünü gözdən-qulaqdan uzaq bir kəndə təyinat istəməsidir. Həkim Məsimin səsləndirdiyi fikirlər onun peşə bacarığı haqqında təsəvvür yaratmağa kifayət edir: *“Dünyada 2 xəstəlik var: birincisi – qarınağrısı, ikincisi – boğazağrısı... Dünyada 2 dərman var: birincisi – işlətmə, ikincisi – tərlətmə... Biri nahardan qabaq, o biri nahardan sonra... Bunları ki bildin – həkimsən, qardaş! Dünyada iki professor var: əvvəlcisi – mənə diplom verən, ikincisi – mənə buraya göndərən... Hər ikisi sağ olsun!..”* (Dağlı, 1977).

Yazıçı hekayədə həmçinin avam kəndliləri təsvir edərək onların halına acıyır. Hekayənin sonunda bir ümid işığı görünür: məşində kənd həkim məntəqəsinə təyinat almış həkim Məsimi əvəz etmək üçün institutu yeni bitirmiş bir qız təsvir edilir.

“Səlim müəllim” hekayəsi IV sinif şagirdinin dilindən nağıl edilir. Hekayədə savadsız müəllimlərin iç üzü şagirdin dili ilə satirik üslubda təqdim edilir: *“Elə yaxşı müəllim idi ki! Səhər ki sinfə girirdi, daha başqa müəllimlər kimi jurnalı açıb “hazırqayıb” eləməzdi; barmağı ilə uşaqları sayıb sinifkoma deyərdi: “Deməli ki, bu gün beş dənə uşaq yoxdur”. Daha kimlər yoxdur, nə üçün yoxdurlar? – belə şeylərlə işi olmazdı”* (Dağlı, 1977). Hekayənin sonunda Səlim müəllimin işdən çıxarılması və bununla bağlı şagirdlərin təəssüf hissi təsvir edilir: *“Ancaq, di gəl ki, yazığı axıracan dərns deməyə qoymadılar. İlin yarısında məktəbdən çıxardılar. Heç bilmədik də ki, haraya getdi. Qalsaydı, hamımız “əla” qiymətlərlə beşinci sinfə keçərdik. Sən atanın canı, düz demirəmmi?”* (Dağlı, 1977).

Yazıçının “Göyçək oğlan” hekayəsində orta məktəbi bitirmiş, lakin həmin il ali məktəbə qəbul ola bilməmiş, həyatını varlı qız axtarışında keçirərək arvad hesabına yaşamaq istəyən “göyçək” oğlandan bəhs olunur. O, bu məqsədlə zavod direktorunun qızını namizəd

olaraq seçir. Baş verənlər direktorun qəzəbinə səbəb olur və o, işdən çıxarılır. Var-dövlət hərisliyi özündən həm yaşı, həm də boyu 2 dəfə böyük olan, oğlanabənzər kobud bir qadının əri olmasına gətirib çıxarır, sevdiyi qız olsa da, var-dövlətə görə öz sevgisindən imtina edir. Bu seçim tezliklə oğlanın mənən qocalaraq qaraqabaq, dinməz-söyləməz, hirsli-qüssəli bir kişiyyə çevrilməsinə, insanlardan uzaqlaşib günlərlə evdə qapanıb oturmalarına səbəb olur. Hekayənin sonunda isə gəncin öz əməlindən peşman olaraq köhnə paltarlarını – atası evindən arvadı evinə gətirdiyi nimdaş kostyumunu, papaq və çəkmələrini geyinib bayıra qaçması, Bakı–Sumqayıt avtobusuna minib kimsənin onu tanımadığı təzə şəhərə üz tutması, həyatını yenidən qurması və yeni şəhərdə yeni həyata başlaması təsvir olunur.

Z. Salmanova yazır: *“Yazıçı inkişafımıza mane olan pis adətləri, dini qalıqları aradan qaldırmaq üçün onları tənqid edən müxtəlif həyat hadisələrini qələmə almışdır. Müəllifin “Müstəcəb olmadı”, “Mollağa” hekayələri dinin ifşası nöqtəyi-nəzərindən maraqlı əsərlərdir”* (Salmanova, 1970, s. 56–58). Yazıçı bu hekayələrdə yalançı, firıldaqçı mollalardan, onların avam camaatı aldaraq havayı qazanc əldə etmələrindən bəhs edir.

“Müstəcəb olmadı” hekayəsində əvvəllər həbsxana həyatı yaşamış, indi isə əlinə əsa alaraq mollalıq edən molla Şükürdən bəhs olunur. O, başqalarının hesabına yaşamaq üçün müxtəlif cildlərə girməyi bacarır. Şükür bir neçə qəsidə əzbərləyərək avazla oxuyur, bəzi köhnəpərəst avamlar da salavat çevirib gözyaşı axıdırlar. Lakin bu “xoşbəxtlik” uzun sürmür. Onun köhnə məhbus dostu olan oğru Musa Şükürün məskən saldığı kəndə “təşrif buyurur”. Hadisələr elə cərəyan edir ki, tezliklə Molla Şükürün iç üzü açılır və hekayənin sonunda hər ikisi – köhnə firıldaqçı ilə oğru yenidən həbsxanaya düşürlər.

Nəticə

Seyfəddin Dağlı əsərlərində hansı aktual mövzuya müraciət etməsindən asılı olmayaraq eyni məqsədə xidmət etmişdir: ictimai fikrin təsiri ilə insanları mənfi əməllərdən çəkəndirmək, onları faydalı işlərə ruhlandırmaq və məişətdə yeni düşüncə tərzi formalaşdırmaq. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə yazıçının qələmindən çıxan hər bir əsər həm ədəbi ictimaiyyət, həm də oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmış və sevilərək oxunmuşdur.

T. Aynur yazır: *“Seyfəddin Dağlı ömrü boyu sadə, təvazökar olub. İş, peşəsi isə ancaq yazmaq, yaratmaq olub. O, nə hansısa təltifi gözləyib, nə də mükafat barədə düşünüb. Yazıçının ən böyük mükafatı xalqı tərəfindən sevilməyidir”* (Turan, 2023, s. 11).

Keşməkeşli ömrünü xalqının maariflənməsinə həsr edən, kəskin və iti qələmi ilə dövrünün eybəcərliklərini əsərlərində açıq şəkildə ifşa edən Seyfəddin Dağlı əbədi olaraq oxucularının qəlbində yaşayacaqdır. V. Qasimovun da qeyd etdiyi kimi: *“Elə insanlar var onların bu dünyadan köçməsi təkcə doğmaları, yaxınları üçün deyil, həm də cəmiyyət üçün böyük itki hesab edilir. Seyfəddin Dağlı belələrindən idi”* (Qasimov, 2019, s. 7).

Ədəbiyyat

1. Adilova, D. (2021). Seyfəddin Dağlının yaradıcılığına bir nəzər. *“Filologiya və Sənətşünaslıq” jurnalı*, 2.
2. Dağlı, S. (1977). *Aldada bilməzsən*. “Azərnəşr”.
3. Əliyeva, A. (2018). Şirin və duzlu qələm sahibi. *“Mədəniyyət” qəzeti*.
4. Əsgərzadə, Q. (2021). Sözüün hikmətinə dəyər verən sənətkar – Seyfəddin Dağlı. *“525-ci qəzet”*.
5. Fərəcova, Z. (2021). Nə yazıbsa, doğrunu yazıb. *“Azərbaycan” qəzeti*.
6. Hüseynova, S. (2015). *Ədəbiyyatda tarixi və müasir gerçəkliyin bədii inikası problemi* (Seyfəddin Dağlının yaradıcılığı əsasında). Avtoreferat.
7. Xəlilzadə, F. (2006). “Məşəl”dən düşən işıq. *“Azərbaycan” qəzeti*.
8. Qasimov, V. (2019). Seyfəddin Dağlı: şəxsiyyət kimi təkrarsız, yazıçı kimi unudulmaz. *“525-ci qəzet”*.
9. Salmanova, Z. (1970). Satirik hekayələr ustası. *“Ulduz jurnalı”*, 3.
10. Turan, A. (2023). Ustad və cəsarətli sənətkar – Seyfəddin Dağlı. *“Türküstan” qəzeti*.

Elçin Hüseynbəylinin hekayələrində yurd həsrəti və məcburi köç taleyi

Günay Yediyarlı¹

XÜLASƏ

Məqalədə çağdaş Azərbaycan nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən biri olan Elçin Hüseynbəylinin yaradıcılığında yurd həsrəti və qaçqınlıq taleyi bədii-tədqiqat müstəvisində təhlil olunur. Müəllifin “Gözünə gün düşür”, “Küləkli çöl”, “Kəndə gün çıxanda qayıdacağıq” kimi hekayələri əsasında qaçqınlıq probleminin ədəbi təəcəssümü araşdırılır; işğal və məcburi köç səbəbilə yaranan vətən nisgili, kimlik boşluğu və yurd itkisi ilə bağlı mənəvi iztirablar ön plana çəkilir. Məqalədə həmçinin Elçin Hüseynbəyli yaradıcılığında bədii üslub xüsusiyyətləri, onun yazıçı mövqeyində milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq, bəşəri ideallara sədaqət və vətən sevgisi kimi amillər diqqət mərkəzinə gətirilir, qaçqın obrazlarının daxili aləmi, yaddaş və gerçəklik arasında baş verən toqquşmalar, torpaq itkisi ilə paralel gedən mənəvi deqradasiya və nostalji motivlər təhlil edilir. Müəllifin hekayələrdə məcburi köç və yurd həsrəti mövzusunda realist və humanist yanaşması, həmçinin müasir ədəbiyyatda bu mövzunun daşıyıcısı kimi rolu elmi əsaslar və sitatlar əsasında araşdırılır.

AÇAR SÖZLƏR

qaçqınlıq, yurd həsrəti, vətən sevgisi, müasir Azərbaycan hekayəsi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 24.10.2025

Qəbul edilib: 17.01.2026

¹ Doktorant, Xəzər Universiteti, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0007-9084-415X> | gunay.yediyarli.92@mail.ru

Homesickness and the Fate of Forced Migration in Elchin Huseynbeyli's Stories

*Gunay Yediyarli*¹

ABSTRACT

The article analyzes the themes of longing for homeland and the fate of displacement in the works of Elchin Huseynbeyli, a prominent representative of contemporary Azerbaijani prose. Based on his short stories such as “Sunlight in Your Eyes”, “The Windy Steppe”, and “We Will Return When the Sun Rises Over the Village”, the study explores the literary reflection of the refugee problem. Central to the analysis are feelings of homesickness, identity loss, and the spiritual significance of the lost homeland caused by occupation and forced migration. Alongside the author’s stylistic features, the article also highlights his commitment to national and spiritual values, loyalty to universal ideals, and deep love for the homeland. The internal world of refugee characters, the conflict between memory and reality, spiritual degradation accompanying the loss of land, and nostalgic motifs are examined throughout the stories. The research explains with scholarly arguments and citations how Huseynbeyli presents the themes of forced displacement and longing for homeland with a realistic and humanistic approach, establishing his role as a key literary voice on this subject in modern Azerbaijani literature.

KEYWORDS

refugeehood, longing for homeland, love for the homeland, contemporary Azerbaijani story

ARTICLE HISTORY

Received: 24.10.2025

Accepted: 17.01.2026

¹ PhD student, Khazar University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0007-9084-415X> | gunay.yediyarli.92@mail.ru

Giriş

Məqalədə müasir Azərbaycan nəsrinin tanınmış nümayəndələrindən olan Elçin Hüseynbəylinin yaradıcılığında yurd həsrəti və məcburi köçkünlük problemi araşdırılır, hekayələrində bu mövzunun bədii ifadəsi təhlil edilir. Tədqiqat zamanı yazıçının yurd itkisi, vətən həsrəti və bu hadisələrin insan psixologiyasında yaratdığı sarsıntılar fonunda formalaşan bədii obrazlar sistemi diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Xüsusilə “Gözünə gün düşür”, “Küləkli çöl” və “Kəndə gün çıxanda qayıdacağım” kimi hekayələr üzərində təhlil aparılmış, Elçin Hüseynbəylinin məcburi köçkünlük mövzusunə münasibəti, bu problemin fərdi və kollektiv yaddaşda yaratdığı izlər araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

Yazıçı 1990-cı illərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələri yaxından yaşamış və bu dövrün acı reallıqlarını hekayələrində bədii dil vasitəsilə ifadə etməyə çalışmışdır. Onun yaratdığı qəhrəmanlar yalnız bir regionun və ya dövrün nümayəndəsi deyil, eyni zamanda ümidlə yaşayan, yaddaşında qoruyub saxladığı torpağı unutmayan insanların simvoludur. Elçin Hüseynbəylinin hekayələrində həm nostalji duyğular, həm də sosial reallıqlar ahəngdar şəkildə vəhdət təşkil edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi yazıçının hekayələrində yurd həsrəti və qaçqınlıq problemlərinin təqdim motivləri və bu motivlərin hansı ideya-estetik və ictimai-fəlsəfi mənalar daşdığını müəyyənləşdirməkdir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalarda yazıçının üslubu, obrazların daxili aləmi, məkan və zaman anlayışları, həmçinin müasir nəsrdə qaçqınlıq probleminin ifadə formaları təhlil edilmişdir.

Metodlar

Tədqiqatın əsas məqsədi yazıçının qaçqınlıq probleminə münasibətini, bu mövzunu necə ədəbiləşdirdiyini, obrazların psixoloji vəziyyətini və vətən ideyasının mətnlərdəki funksiyasını müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə araşdırmada tarixilik, müasirlik, bədii təhlil, müqayisəli təhlil, sosioloji yanaşma və ədəbi-nəzəri analiz metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müəllifin yaradıcılığı tarixilik metodu vasitəsilə dövrün ictimai-siyasi konteksti fonunda incələnmiş, Qarabağ münaqişəsi və məcburi köç hadisələrinin hekayələrdəki bədii əksinə diqqət yetirilmişdir. Bədii təhlil metodu vasitəsilə Elçin Hüseynbəylinin seçilmiş hekayələrində obrazlar sistemi, məkan və zaman quruluşu, psixoloji dərinlik və emosional çalarlar təhlil edilmişdir. Müqayisəli metod çərçivəsində müəllifin müxtəlif hekayələrində qaçqınlıq və yurd həsrəti motivlərinin təqdimindəki oxşar və fərqli cəhətlər araşdırılmışdır.

Bununla yanaşı, sosioloji yanaşma əsasında hekayələrdəki qaçqın obrazlarının cəmiyyətdəki mövqeyi və sosial münasibətlər sistemindəki rolu aydınlaşdırılmışdır. Ədəbi-nəzəri analiz metodu ilə yazıçının üslub xüsusiyyətləri, ifadə vasitələri və hekayələrin ideya-estetik tutumu elmi aspektdən dəyərləndirilmişdir.

Nəticələr

Elçin Hüseynbəylinin hekayələri çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında məcburi köçkünlük və yurd həsrəti mövzusunun bədii ifadəsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun əsərlərində yurd itkisi təkcə fiziki məkanın itirilməsi deyil, həm də insanın mənəvi dünyasında yaranan boşluğun simvolu kimi təqdim olunur. Yazıçı qaçqın obrazlarının timsalında doğma torpağından didərgin düşən insanların ağrısını, yaddaş və ümid arasında qopmuş psixoloji durumunu ustalıqla əks etdirir.

Əsərlərində vətənə bağlılığı və torpaq sevgisini ön plana çəkən müəllif zorla öz yurd- yuvalarından didərgin salınan insanların yaşadığı iztirabları dərin emosional təsvirlər və realist bədii boyalarla oxucuya çatdırır. O, bu mövzunu həm sosial, həm də psixoloji aspektlərdən işıqlandıraraq real həyat hadisələri ilə vətən anlayışı arasında dərin bədii əlaqə yaradır.

Elçin Hüseynbəylinin hekayələrində yurd həsrəti və qaçqınlıq motivi milli yaddaşın qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu mənada yazıçının hekayələri yalnız bədii-estetik deyil, eyni zamanda tarixi-mədəni yaddaşın ifadəsi kimi ədəbi və ideoloji dəyərə malikdir. Onun yaradıcılığı müasir Azərbaycan ədəbiyyatında qaçqınlıq mövzusunun formalaşmasında aparıcı mövqe tutur və yurd həsrətinin bəşəri mahiyyətini üzə çıxarır.

Müzakirə

Elçin Hüseynbəylinin yaradıcılığında Qarabağ mövzusu xüsusi yer tutur. Bu, yazıçının Cəbrayıl rayonunun Mahmudlu kəndində doğulması və uşaqlığının orada keçməsi ilə əlaqədar idi. Bu səbəbdən onun əsərlərində Qarabağ dərdi, doğma yurddan ayrılığın acısı, itkilərin ağrısı səmimi və içdən gələn hisslərlə əks olunur. Onun yazdıqları birbaşa müharibə mövzusunda deyil, müharibənin insan talelərində buraxdığı izlər, qəlbi yaralı insanların duyğuları haqqındadır. Müəllif müharibənin acısını, vətən həsrətini, doğma torpaqlara qayıtmaq arzusunu emosional şəkildə oxucuya çatdırır.

Elçin Hüseynbəyli əsərlərində düşmən obrazı yaratmır, erməniləri təhqir etmir, lakin onların törətdiyi ədalətsizliyi də unutmadığını oxucuya hiss etdirir.

Hekayələrində Qarabağ məsələsi daha çox müharibənin doğurduğu mənəvi iztirab və insanların yaşadığı kədər fonunda cərəyan edir. O, hadisələrin mərkəzinə döyüş səhnələrini deyil, savaşı arxasında qalan insan talelərini, onların yaşadığı itkiləri və çəkdiyi həsrəti gətirir. Müəllifin bədii dünyasında Qarabağ yalnız coğrafi məkan kimi yox, həm də itirilmiş yurd, əl çatmayan doğmalığ kimi təqdim olunur. Onun hekayələrində vətənə qayıdış arzusu, haqsızlığa qarşı duyulan ağrı və bu nisgildə kök salan ümitsizlik hissləri oxucuya təsirli şəkildə ötürülür.

Yazıcının hekayələrində Qarabağın təbiəti, insanları və müharibənin doğurduğu gerçəkliklər oxucunun gözləri önündə canlanır. Müəllif hadisələri şiddətli döyüşlərlə deyil, bu savaşın insanların həyatına vurduğu dərin izlərlə təqdim edir. Əsir düşənlərin yaşadıkları əzablar, məcburi köçkün həyatı sürənlərin hissləri, həyatında əkdii armud ağacını yada salan qocanın nisgili, öz doğma torpağında can vermək istəyən bir həkimin yurd həsrəti, qurbanını kəsmək imkanı tapmayan bir nənənin göz yaşları bu hekayələrdə səssiz bir fəryad kimi oxucuya çatdırılır.

Qarabağ mövzusunun dərin hisslərlə təqdim edən əsərlərdən biri də “Gözünə gün düşür” hekayəsidir. Bu hekayə müasir Azərbaycan nəsrində Qarabağ mövzusunun bədii yanaşmanın parlaq nümunəsidir. Tənqidçi Vaqif Yusifli bu hekayəni yüksək qiymətləndirərək onu “Qarabağ mövzusunda yazılmış ən gözəl nəsr əsərlərindən biri” kimi dəyərləndirir (Yusifli, 2011, s. 7).

“Gözünə gün düşür” hekayəsi Elçin Hüseynbəylinin Qarabağ mövzusunun həsr etdiyi ən duyğulu və düşündürücü nümunələrindən biridir. Hekayədə günəşin doğması sadəcə təbiət hadisəsi kimi deyil, azadlığın, ümidin və işıqlı sabahın rəmzi kimi təqdim olunur. Ədəbiyyatımızda günəşin çıxması torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi, hürriyyətə qovuşmaq, qaranlıqdan aydınlığa addım kimi dərin məna daşıyan bir simvola çevrilmişdir. Bu motiv hekayəyə həm poetik, həm də milli-mənəvi çalar qatır.

Mədəniyyət Nazirliyinin sifarişi ilə hekayə əsasında “Yol” adlı filmin çəkilməsi, eləcə də bu əsərin bir neçə xarici dilə tərcümə olunması Qarabağla bağlı həqiqətlərin beynəlxalq aləmdə tanıtılması istiqamətində atılmış mühüm addımlardan biri kimi dəyərləndirilə bilər. Vətən həsrətini dərinləndirən yazıçı hadisələrə yalnız emosional baxımdan deyil, eyni zamanda tarixi reallıqları obyektiv qiymətləndirərək yanaşır. Onun yanaşması hissə qapılmadan, düşünülmüş və tarixi kontekstdə əsaslandırılmışdır. Müharibə ilə birbaşa əlaqəsi olmayan, amma insan ruhunu sarsıdan kövrək bir hadisənin təsviri ilə yazıçı oxucunu dərin mənəvi qatlara aparmağı bacarır.

“Gözünə gün düşür” hekayəsi son dövrlərin Azərbaycan nəsrində Qarabağ mövzusunun fərqli və dərin yanaşması ilə seçilən ən uğurlu nümunələrdən biri hesab oluna bilər. Bu kiçik həcmli bədii mətn özündə bütöv bir romanın yükünü daşıyacaq qədər zəngin hadisələr və psixoloji çalarlar ehtiva edir.

Hekayənin dərin bədii-estetik dəyərini nəzərə alaraq, akademik Tofiq Hacıyev haqlı olaraq qeyd edir: “Ancaq təkcə “Gözünə gün düşür” hekayəsi ilə Elçin dünyaya, bəşəri ədəbiyyata çıxma bilərdi” (Hacıyev, 2011, s. 7). Bu fikir yazıcının məhz bu əsərlə Azərbaycan hekayəçiliyini beynəlxalq səviyyəyə daşıya biləcək gücə malik olduğunu göstərir.

Müəllif “insan və müharibə” problemini konkret bir obraz – ölümcül xəstə olan əlli üç yaşlı onkoloq həkimin təmsalında təqdim edir. Hekayənin baş qəhrəmanı son nəfəsini doğulub boya-başa çatdığı yurd yerində vermək arzusuyla yola çıxır və doğma kəndini görmək üçün uzun və təhlükəli bir yol qət edir.

Oxucu bu yol boyunca dağıdılmış evlər, talan olunmuş kəndlər və bir zamanlar həyatla dolu olan məkanların viran qalmış mənzərələri ilə qarşılaşır. Həkim öz həyətlərinə daxil olduqda uşaqlıq illərinin izlərini yalnız çürümüş taxta qalıqlarında tapır. Kəndin susqunluğu hər şeyin yoxluğa bürünməsi içində yaşanan mənəvi boşluğa ifadə edir.

Elçin Hüseynbəylinin “Gözünə gün düşür” hekayəsində doğma yurduna qayıdan bir insanın keçirdiyi daxili sarsıntı və yaşadığı mənəvi boşluq təsirli şəkildə oxucuya çatdırılır. Müəllif müharibənin yaratdığı izzətli konkret obrazlar üzərindən təqdim edir.

“Evi sökənlər, güman ki, zirzəmiyə də girmişdilər. Çantasını yerə qoydu. Xarabalığa dönmüş evə girdi. Bir zamanlar üstündə iməklədiyi, qardaş-bacıları ilə qaçdı-tutdu oynadığı evin döşəməsi də sökülmüşdü. Ara-sıra çürük taxta qırıqları gözə dəyirdi. Evin zirzəmisində olan ləvazimatların heç biri yerində yoxuydu. Ağac üçün çalanı nə ilə qazacağını fikirləşdi. Qonşuya adladı. Onların da həyəti xarabazarlığı xatırladı. Qonşularının da evi gözünün qabağında tikilmişdi. Üz-gözündən tər axan xarratlar, bənnalar elə bil dünən tut ağacının dibində oturub ağızları yana-yana çay içirdilər” (Hüseynbəyli, 2013, s. 118).

Bu təsvirlərdə təkcə bir evin yox, bütöv bir kəndin viran qalması və bu boşluğun insanların həyatında buraxdığı təsir dərin lirizmlə təsvir edilir. Müəllifin yurd həsrətinə, yaddaş və xatirələrin silinməsinə dair ümitsiz müşahidələri hekayənin fəlsəfi-emosional məzmununu formalaşdırır.

Hekayənin sonunda həkim erməni əsgərləri tərəfindən saxlanılır və sərhəd məntəqəsinə aparılır. Orada o, erməni zabitinə öz istəyini bildirir: doğma torpağında ya ölmək, ya da heç olmasa öz qəbrini qazmaq. Zabit tərəddüd etsə də, rüsvət müqabilində onun istəyini yerinə yetirməyə razı olur. Həkim nəhayət atasının uçmuş qəbrini tapır və özünü ora atır. O an keçmişin bütün gözəllikləri – dağlar, uşaqlıq oyunları, məktəb illəri və günəşli xatirələr onun yaddaşında canlanır. Lakin bu gözəllik artıq yoxdur və onun yerində indi yalnız bir boşluq hökm sürür. “Gözlərinin önünə güllü-çiçəkli dağlar, məktəb illəri, quzu otardığı yerlər, çayda balıq tutduğu günlər gəlirdi. Hər şey gözəl idi. Onun yadında daha çox günəş qalmışdı. Bu gözəllik yox olmuşdu, amma bunun nə zaman baş verdiyini xatırlaya bilmirdi. İndi bu gözəlliyin və itkinin yerini acı bir boşluq doldururdu” (Hüseynbəyli, 2013, s. 132–133). Hekayənin son cümləsi – “Ölürkən hiss elədi ki, gözlərinə gün düşür. Gözlərimi ovuşdurdu” – sanki oxucunu düşünməyə, oyatmağa, yaddaşı və vicdanı ilə üzləşməyə çağırır (Hüseynbəyli, 2013, s. 133). Bu ifadə təkcə qəhrəmanın yox, həm də bütöv bir xalqın yaddaşını yeniləməyə səsləyir.

Elçin Hüseynbəylinin Qarabağ mövzusunda yazdığı ilk hekayəsi “Küləkli çöl” 1989-cu ildə qələmə alınmış və 1991-ci ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc olunmuşdur. Hekayədəki qoca obrazı yalnız bir fərdi deyil, doğma torpağından didərgin salınmış, illərlə həsrət və qəzəb içində yaşayan minlərlə insanın simvoludur. Qocanın “Yaşımı çoxdu, dərdimi?” sualı sadə görünsə də, arxasında böyük bir kədərin, faciənin acısını daşıyır

və oxucunu dərin düşüncələrə aparır (Hüseynbəyli, 2013, s. 269). Hekayədə insanın daxilində baş verən mənəvi zəlzələ təbiətin üsyanı ilə üst-üstə düşür, külək torpağı göyə sovuraraq sanki bu ədalətsizliyə tab gətirmədiyini nümayiş etdirir.

“Küləkli çöl” hekayəsində yer alan dialoq qaçqınlıq anlayışını həm mənəvi, həm də fiziki kontekstdə təqdim edir. “– Sizin kənd hardadı ki? – soruşdum. – Uzaqda, – dedi, – əlçatmaz yerdə, o dey o tərəfdə. – Harda? İranda? – sərhədi göstərdim. – Yox, – dedi, – didərginlərdənəm. – Gözlərini dikdi yerə, utandı elə bil” (Hüseynbəyli, 2013, s. 267–268).

Bu dialoqda qaçqınlıq anlayışı təkcə coğrafi yerdəyişmə kimi deyil, eyni zamanda dərin bir mənəvi qopma, kimlik itkisi və sarsılmış insan ləyaqəti kimi təqdim olunur. Qəhrəmanın “didərginlərdənəm” deyərək gözlərini yerə dikməsi, utanması qaçqınlığın sadəcə bir status deyil, həm də içdən yaşanan qüسسə və itki olduğunu vurğulayır.

Burada müəllif qaçqın insanın hissələrini nümayiş etdirmək üçün təmtəraqlı təsvirlərə deyil, lakonik, sadə, amma təsirli dialoqa müraciət edir. “Uzaqda, əlçatmaz yerdə” ifadəsi həm fiziki məsafəni, həm də geriye dönmənin mümkünsüzlüyünü simvolizə edir. Bu, vətəndən qopmuş insanın içində daşdığı daimi həsrət və yadlaşma duyğusunun poetik təzahürüdür. Hekayənin bu hissəsi bir daha sübut edir ki, qaçqınlıq sadəcə yer dəyişmək deyil, eyni zamanda kök salınmış torpaqdan, keçmişdən, kimlikdən qopmaq deməkdir.

Müəllif kəndin həyatını – onun təbiətini, gündəlik qayğılarını, insanların davranışlarını o qədər canlı və incə detallarla təqdim edir ki, oxucu sanki həmin yerlərdə gəzib-dolaşır, uşaqların şənliyini izləyir, böyüklərin söhbətlərinə qulaq asır. Sanki illər əvvəlki həyatın dadı, xatirələrin rayihəsi yazının içindən boylanır. Tənqidçi Vaqif Yusiflinin qeyd etdiyi kimi, “Elçin Hüseynbəylinin nəsrini bir növ ardıcıl kənd nağıllarını xatırladır – müəllifin bədii dünyasına baş vurduqda oxucu onunla birlikdə kəndin havasını duyur, bulaq suyunun dadını hiss edir, quşların nəğməsinə qulaq kəsilir”.

Hekayənin kulminasiya nöqtəsi olan sonluqda qoca obrazı ümumiləşdirilmiş bir simvola – torpağın sahibsiz qalmaqalına inanan xalqın iradəsinə çevrilir. “Elə bilirsən hər şey belə qalacaq. O torpağın yiyəsi gələcək! Gələcək o oğullar! Görərlər!..”, – deyən qoca keçmişin acılarını, bu günün məhrumiyyətlərini və gələcəyə yönəlmiş sarsılmaz ümidi özündə birləşdirir (Hüseynbəyli, 2013, s. 269). Bu sözlər həm bir nəslin harayı, həm də gələcək nəsillərin ümid və vəsiyyəti kimi səslənir. Sözlər yalnız fərdi inamı deyil, bütöv bir xalqın içində yaşayan qayıdış arzusunun, haqqın gec-tez bərpasına olan ümidi əks etdirir.

Burada qaçqınlıq motivi sadəcə məhrumiyyətin deyil, eyni zamanda dirənişin, milli ruhun və ədalətə inamın ifadəsi kimi təqdim olunur. Müəllif bu sonluqla oxucuda həm hüzn, həm də ümid yaradır – torpaqdan qoparılanlar bir gün geri dönəcək, o torpaqlar yenidən öz sahiblərinə qovuşacaq. Hekayənin bu cür sonlanması qaçqınlığın yalnız acı bir taleyə çevrilmədiyini, eyni zamanda milli ruhun sınımadığını göstərən güclü simvolik mesajla tamamlanır.

“Kəndə gün çıxanda qayıdacağıq” hekayəsində Elçin Hüseynbəyli ata və oğul arasında baş verən səmimi bir dialoq vasitəsilə doğma torpaqlardan qovulma ağrısını və bu itkinin insan ruhunda buraxdığı dərin izləri qələmə alır. Müəllif özü də açıq şəkildə etiraf edir ki, məğlubiyyətlə barışmır, vətən həsrəti ilə yaşayan bir insan kimi bu ağrını içində daşıyır. Hekayənin “Hava keçə kimi qara və soyuqdur” cümləsi isə həm real həyatın bozluğunu, həm də insanların ruh halını əks etdirən poetik bir metafor kimi çıxış edir. Müəllif heç bir təhqirə, düşmənə qarşı nifrət ritorikasına yol vermədən yalnız insan talelərini, həsrəti və mənəvi itkiləri təsvir edərək Qarabağ həqiqətlərini dünyaya çatdırmağın alternativ və daha təsirli yolunu göstərir. Bu onun bədii üslubunun fərqliliyi və zərifliyindən irəli gəlir.

Müəllif zaman anlayışını yalnız xronoloji ardıcılıqla deyil, mənəvi vəhdət formasında təqdim edir. Kəndin adı, bulaqların səsi, meşələrin ətri – bütün bunlar sanki yaddaşa yaşayan, unudulmamış və bir gün yenidən qovuşulacaq məkana çevrilir. Müəllif bu təsvirlərdə yalnız nostalji hisslərə deyil, həm də gələcək qayıdırsa inamla yanaşır.

Hekayədə həm keçmişə baxış, həm də gələcəyə inam hissi duyulur. Qəhrəmanın dilindən səslənən “Kəndimizə qayıdanda mütləq anamın qəbrini ora apararıq, atamın yanında basdırmaq üçün” fikri yalnız bir ailənin ayrılıq ağrısını deyil, didərgin xalqın psixoloji və mənəvi parçalanmasını əks etdirir (Hüseynbəyli, 2013, s. 181). Bu ifadədə doğma torpağa bağlılıq, vətən həsrəti və müqəddəs dəyərlərin yad torpaqda unudulmaması istəyi diqqətə çatdırılır. Hekayədə qaçqınlıq həm də ailə bağlarının, mənəvi sabitliyin, vətən anlayışının sarsılması kimi təqdim olunur.

Hekayənin sonunda qəhrəmanın “Görən kəndimizdə hava necədir – öz-özümə düşünürəm. Yəqin gün çıxıb – hava proqnozunu özüm verirəm. Bayırda isə hava yağış qoxuyur... Kimsəsiz məzarlara yağış damır, yəqin...” fikirləri onun daxili təlatümünü, keçmişə qayıtmaq arzusunu və itirilmiş dəyərlərin acısını poetik bir dillə ifadə edir (Hüseynbəyli, 2013, s. 181). Yağış burada həm fiziki hadisə, həm də simvolik mənə daşıyır – o həm torpağın, həm də ruhun göynəmiş yaralarına daman bir göz yaşı kimi təsvir olunur. “Kimsəsiz məzarlara yağış damır” cümləsi ilə müəllif təkcə qəhrəmanın ailəsinə və yurduna aid itkini deyil, bütövlükdə müharibə və qaçqınlıqda unudulan, sahibsiz qalan keçmişi – bir xalqın kollektiv yaddaşını, yarımçıq qalmış tarixini yada salır.

Bu cür sonluq hekayəyə dərin emosional və fəlsəfi mənə qazandırır. Qaçqınlıq təkcə fiziki yox, mənəvi və simvolik məkanın da itkisidir. Doğma kəndin havasını yalnız xəyallarda canlandırmaq məcburiyyətində qalmaq qəhrəmanın daxili boşluğunu və ümitsizliyini daha da gücləndirir. Beləliklə, hekayənin sonluğu həm şəxsi dramın, həm də kollektiv yaddaşın təcəssümünə çevrilir.

Elçin Hüseynbəylinin hekayələri müasir Azərbaycan ədəbiyyatında qaçqınlıq mövzusunun bədii ifadəsinin ən təsirli nümunələrindən sayılır. Onun yaratdığı qəhrəmanlar bir zamanlar doğma yurdlarında yaşayan, lakin indi köçkün həyatına məhkum olan insanlar təkcə bir fərdin deyil, bütöv bir toplumun yaşantılarını əks etdirir. Müəllifin sadə, lakin dərin mənalarla yüklənmiş üslubu vasitəsilə bu hekayələrdə qaçqınlıq fiziki bir köçdən daha çox mənəvi boşluq, kimlik axtarışı, yurd həsrəti və ən əsası, qayıdış ümidi kimi təqdim olunur.

Beləliklə, Elçin Hüseynbəylinin yaradıcılığı həm sənətkarlıq, həm də ictimai-mənəvi baxımdan dəyərli mənbədir. Onun əsərləri bir daha göstərir ki, ədəbiyyat yalnız bir sənət növü deyil, həm də yaddaşı daşıyıcısı, xalqın tarixini və ağrılarını gələcək nəsillərə çatdıran güclü vasitədir.

Nəticə

Aparılan araşdırma nəticəsində aşağıdakı elmi qənaətlərə gəlinmişdir:

1. Elçin Hüseynbəylinin hekayələrində yurd itkisi təkcə fiziki məkanın yoxluğu deyil, həmçinin mənəvi boşluq, kimlik itkisi və keçmişə qayıdış arzusu ilə müşayiət olunur.
2. Müəllif məcburi köçkün obrazlarını təqdim edərkən onların təkcə məcburən yurdunu dəyişən insanlar deyil, həm də psixoloji sarsıntılar yaşayan, daxili ziddiyyətlərlə çarpışan fərdlər olduğunu göstərir.
3. Hekayələrdə yurd həsrəti sadəcə nostalji hiss kimi deyil, həm də milli-mənəvi yaddaşı qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından təqdim olunur.
4. Elçin Hüseynbəylinin dili sadə, lakin təsirlidir; bu üslub hekayələrdəki emosional yüklə birləşərək oxucuda empatiya və həmrəylik hissi yaradır.
5. Yazıcının hekayələri müasir Azərbaycan nəsrində qaçqınlıq və yurd itkisi mövzuna yeni baxış gətirir, mövzuya ədəbi-fəlsəfi məna qazandırır.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev, T. (2011, 2 dekabr). Elçin Hüseynbəyli: Günümüzün nəsr: Birinci məqalə. "525-ci qəzet".
2. Hacıyev, T. (2011, 9 dekabr). Elçin Hüseynbəyli: Günümüzün nəsr: İkinci məqalə. "525-ci qəzet".
3. Hüseynbəyli, E. (2005). *Yovşan qağayılar* (roman və hekayələr). "Adiloğlu".
4. Hüseynbəyli, E. (2010). *Şımallı gəlin* (hekayələr). "525 kitab" seriyası. "Mütərcim".
5. Hüseynbəyli, E. (2011). *Yolayrıcında qaçış*. YYSQ və www.kitabxana.net-Milli Virtual Kitabxananın elektron nəşri.
6. Hüseynbəyli, E. (2013). *Ağ-qara hekayələr*. "Qələm" nəşriyyatı.
7. Hüseynbəyli, E. (2018). *Gözüne gün düşür*. "Yeni poliqrafist".

8. Hüseynbəyli, E. (2024). *Banuçiçəyin rəngli yuxuları* (Azərbaycan türkcəsində və rus dilində). “Qələm” nəşriyyatı.
9. *Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı*. (2016). İki cildə, I cild. “Elm və təhsil”.
10. Yusifli, V. (2011, 16 dekabr). Salam, Elçin Hüseynbəyli! *525-ci qəzet*.

Şərq və Qərb diskursları kontekstində milli kimlik və şərqli yazarın mövqeyi

Aygün Hüseynova¹

XÜLASƏ

Məqalədə Şərq və Qərb anlayışları yalnız coğrafi baxımdan deyil, eyni zamanda mədəni, ideoloji və dünyagörüşü fərqlilikləri kontekstində təhlil olunur. Şərq-Qərb ayrımı sadə bir xəritə bölgüsündən daha çox tarixi proseslərdə formalaşmış, güc münasibətləri və hegemonik diskurslar əsasında qurulmuş simvolik paradıqmadır. Bu ayrımada “istismar edən” və “istismar edilən” münasibəti əsas suallardan biri kimi çıxış edir. Məqalə Edvard Səidin “Orientalizm” əsərinə istinadən Şərqi Qərb tərəfindən təsəvvürü, şərqli subyektin obyektləşdirildiyi, digərləşdirildiyi və kimliksizləşdirildiyi məsələləri araşdırılır. Məqalədə həmçinin milli kimlik və cəmiyyət anlayışları bu paradıqmalar fonunda təhlil edilir. Bir fərdin Qərbdə doğulması onu qərbli, Şərqdə doğulması isə şərqli edirmi? Kimlik coğrafi mənsubiyyətdən daha çox mədəni və psixoloji aidiyyətə formalaşır? Şərqli biri Qərbdə yaşadığı zaman nə dərəcədə şərqli qala bilər və yaxud bu fərq zamanla yox olurmu? Bu suallar Çin əsilli yazar Cunq Çanqın “Vəhşi ququşları” (Wild Swans) romanı əsasında ədəbi prizmadan cavablandırılır. Əsər bir qadının baxış bucağından tarixi və siyasi hadisələrin təqdim edilməsi, eyni zamanda şərqli bir yazarın öz toplumuna məsafədən baxışı baxımından orientalizm müstəvisində maraqlı nümunə kimi dəyərləndirilir. Yaradıcılığında qadın, mədəni keçidlər, siyasi təzyiqlər və fərdi azadlıq kimi mövzular vasitəsilə həm Şərq, həm də Qərb identikləri problematizə olunur. Məqalədə aparılan təhlillər vasitəsilə Şərq-Qərb ayrımının mahiyyəti, kimliklərin sabit və ya dinamik təbiəti, həmçinin mədəni və gender baxış bucaqlarının fərqliliyi araşdırılır. Məqsəd bu paradıqmaların tənqidi ilə yanaşı, onları yenidən düşünmək, kimlik, mədəniyyət və “mərkəz-kənar” münasibətlərini çoxsəslilik müstəvisində anlamağa çalışmaqdır.

AÇAR SÖZLƏR

Şərq-Qərb, orientalizm, xalq, milli kimlik

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 14.11.2025

Qəbul edilib: 05.02.2026

¹ Doktorant, Xəzər Universiteti, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-0947-3800> | a_huseynova91@mail.ru

National Identity and the Position of the Oriental Writer in the Context of Eastern and Western Discourses

*Aygun Huseynova*¹

ABSTRACT

The article analyzes the concepts of East and West not only from a geographical perspective, but also in the context of cultural, ideological and worldview differences. The East-West divide is more than a simple map division, it is a symbolic paradigm formed in historical processes and based on power relations and hegemonic discourses. The relationship between “exploiter” and “exploited” acts as one of the main questions in this divide. Referring to Edward Said’s work “Orientalism”, the article examines how the East is imagined by the West, and the issues of objectification, otherization and de-identification of the Eastern subject. The article also analyzes the concepts of national identity and society against the background of these paradigms. Does being born in the West make an individual a Westerner, and being born in the East makes him an Easterner? Is identity formed by cultural and psychological affiliation rather than geographical affiliation? To what extent can an Easterner remain an Easterner when living in the West, or has this difference been lost over time? These questions are answered from a literary perspective based on the novel “Wild Swans” by the Chinese-born writer Jung Chang. This work is considered an interesting example of Orientalism in terms of presenting historical and political events from a woman’s perspective, as well as an Eastern writer’s perspective on her own society from a distance. In her work, both Eastern and Western identities are problematized through themes such as femininity, cultural transitions, political pressures, and individual freedom. Through the analyses conducted in the article, the essence of the East-West divide, the stable or dynamic nature of identities, as well as the differences in cultural and gender perspectives are examined. The aim is to rethink these paradigms, along with criticizing them, and to try to understand identity, culture, and “center-periphery” relations in a multi-voiced manner.

KEYWORDS

East-West, orientalism, people, national identity

ARTICLE HISTORY

Received: 14.11.2025

Accepted: 05.02.2026

¹ PhD student, Khazar University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-0947-3800> | a_huseynova91@mail.ru

Giriş

Tədqiqat işinin əsas mövzusu Şərq və Qərb cəmiyyətləri arasında mövcud olan tarixi, ictimai, mədəni fərqlərin ədəbi təzahürlərini təhlil etmək və bu fərqlərin insan talelərinə təsirini araşdırmaqdır. Məqalədə həmçinin Cunq Çanqın “Vəhşi ququşları” əsəri əsasında Şərqdə doğulub Qərbdə yaşayan bir sənətkarın milli kimlik, mədəni yaddaş və tarixi ədalət mövzusunda apardığı mübarizə diqqət mərkəzinə gətirilir. Mövzunun aktuallığı müasir dünyada yenidən güclənməkdə olan Şərq-Qərb qarşıdurmasının yalnız siyasi və iqtisadi sahələrdə deyil, eyni zamanda mədəni və ideoloji müstəvilərdə də dərin təsiri ilə əlaqədardır. Yazıcıların, xüsusilə də qadın müəlliflərin öz köklərini araşdıraraq tarixi hadisələri şəxsi baxış bucağından qələmə alması və oxucuya olduğu kimi ötürməsi dövr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Cunq Çanq kimi yazıcılar vasitəsilə həm XX əsr Çin tarixi, həm də fərdi ailə dramı, ideoloji zorakılıq və milli kimlik böhranı açıq şəkildə oxucuya ötürülür. Tədqiqatın məqsədi Qərbdə yaşayan şərqli bir yazarın əsərində milli kimlik və tarix anlayışının formalaşdığını araşdırmaq, eyni zamanda Edvard Səidin “orientalizm” nəzəriyyəsi çərçivəsində bu əsəri tənqidi baxımdan təhlil etməkdir.

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, şərqli bir qadın yazarın öz mədəniyyətinə və tarixinə həsr etdiyi bu əsər vasitəsilə həm ədəbi, həm də sosial-mədəni səviyyədə təhlil aparmaq mümkündür. “Vəhşi ququşları” əsəri yalnız bir ailənin deyil, bütövlükdə Çin xalqının XX əsrdə yaşadığı ağırlı prosesləri – müharibələri, kommunizm dövründəki təqibləri, mədəni inqilabı və insan hüquqlarının pozulmasını sənədli əsaslarla təqdim edir. Tədqiqatın yeniliyi ondan ibarətdir ki, Edvard Səidin “orientalizm” anlayışı Cunq Çanqın əsərinə tətbiq olunur və şərqli yazıcının öz mədəniyyətinə Qərb baxışı prizmasından yanaşması təhlil edilir.

Metodlar

Tədqiqat işində müxtəlif elmi-tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur. Belə ki, XX əsr Çin tarixində baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr (mədəni inqilab, kommunist hərəkatı, vətəndaş müharibəsi, aclıq, repressiyalar və s.) tarixi-tədqiqat metodu vasitəsilə geniş şəkildə təhlilə cəlb edilmişdir. Cunq Çanq ailəsinin timsalında bu hadisələrin sadə insanların həyatına təsirini göstərməklə tarixi prosesləri ətraflı şəkildə analiz etmişdir. Tədqiqatda Çanqın avtobioqrafik əsəri olan “Vəhşi ququşları” əsasında onun özünün, anasının və nənəsinin həyat hekayələri diqqət mərkəzinə gətirilmiş, bioqrafik metod vasitəsilə tarixə fərdi təcrübə prizmasından yanaşılaraq ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Nəticələr

Şərq susqun, özünü ifadə edə bilməyən bir obyekt kimi təqdim olunduğu halda, Qərb onu öz məqsədlərinə uyğun şəkildə formalaşdırıb çərçivəyə salan subyekt mövqeyində çıxış edir. Edvard Səid “Orientalizm” əsərində orientalizmin, əslində, Qərbin Şərq haqqında həqiqətləri yaratdığı diskussiyalarla bəzəyən bir nizam-intizam olduğunu vurğulamışdır. O, Şərqin susqunluğu ilə bərabər Qərbin ona təqdim etdiklərini mənimsədiyini və etirazsız qəbul etdiyini vurğulayır. “Şərq” dedikdə, ağıla ilk olaraq geridəqalmışlıq və cahillik anlayışları gəlir. Bu stereotipləri qırmağın yolu Şərqin öz tarixinə, mədəni zənginliklərinə sahib çıxaraq onları təbliğ etməsi və cəmiyyəti bu bataqlıqdan xilas etməsidir. “Şərq” dedikdə, edam cəzaları və müharibələr deyil, minilliklər boyu formalaşmış mənəvi dəyərlər ön plana çəkilməlidir. Qərbdə şərqli olmaq, Qərb cəmiyyətində özünü həm doğma, həm də yad hiss etmək həyatın hər anında cənnəti və cəhənnəmi dərk edə bilməkdir.

Qərbdə yaşayan, lakin əslən şərqli olan yazıçı Cunq Çanqın “Vəhşi ququşları” romanı günahsız yerə qurban edilən milyonlarla insanın xatirəsinə həsr edilmiş bir salnamədir. Sənətkar bu avtobioqrafik roman vasitəsilə baş verən dəhşətləri, tökülən qanları, axan göz yaşlarını, bir sözlə, xalqın faciəsini əbədiləşdirmiş, bu tarixi həqiqətləri bütün dünyaya çatdırmışdır. Bütün qadağa və məhrumiyətlərə baxmayaraq, Cunq Çanq xalqını unutmamış və bu romanla yanaşı tarixi reallıqları özündə əks etdirən daha iki əsər də qələmə almışdır.

Müzakirə

Şərq və Qərb arasındakı ictimai-sosial fərqlər tarixi mübahisələri də özü ilə bərabər gətirmişdir. Qərb əldə etdiyi iqtisadi, hərbi və texnoloji gücü inkişaf konsepsiyası çərçivəsində birləşdirərək daha çox inkişaf etmişdir. Fridrix Hegel və Stüart Mill kimi qabaqcıl filosofların əsərlərində cəmiyyət sözləşmələri, insan hüquqları ilə bağlı bəyannamələr Şərq xalqlarına nümunə olaraq göstərilə də, təcrübədə Qərb öz bəyannamələrinə əməl etməmişdir. Bunun ən bariz nümunəsini dünya müharibələri və Orta Şərqdəki işğallar zamanı əsirlərə verilən işgəncə və qətliallarda müşahidə etmək mümkündür. XIII əsrdən etibarən qərblilərin Şərqi səfərləri əsasən macərə, din yayma və qənimət əldə etmə məqsədi daşıyırdı (Bhabha, 2012).

XIX əsrdə tədqiqat məqsədilə Asiya qitəsinə edilən səfərlər bir növ dəb halını almışdı. Bu dövrdə Şərqin bütün xüsusiyyətləri Qərbin diqqətini çəkmiş, şərqilərə xas (memarlıqdan dekorasiyaya, rəsmdən musiqiyə) mədəni irs Qərb dünyasında böyük maraq yaratmışdır.

Şərq və Qərb qarşıdurmasını araşdıran mütəfəkkirlərin bu tarixi proseslərə qərəzsiz münasibətləri ilk baxışda maraq doğurur. Yazılarında Şərqin sirli və ekzotik olduğunu diqqət mərkəzinə çəksələr də, bəzən Şərqin timsalında nəzərdə tutduqları məkanla bağlı subyektiv fikirlər söyləmiş, yad və fərqli hesab etdikləri bir mədəniyyəti araşdıraraq özlərinə uyğun olmayan tərəflərini tənqid etmişlər.

Bu mövzuda araşdırma aparən mütəfəkkirlərdən biri də Edvard Səiddir. Yazıcının “Orientalizm” əsəri (1978) Qərbin Yaxın Şərq, Asiya və Şimali Afrika cəmiyyətlərini araşdırılmasında mənbə kimi qəbul edilir. Edvard Səid bu əsərində orientalizmin, əslində, Qərbin Şərq haqqında həqiqətlər yaratdığı diskussiyalarla bəzəyən bir nizam-intizam olduğunu vurğulamışdı. Müəllifin üzərində dayandığı məqam Şərq haqqında verilən bütün məlumatların Qərbin təqdimatı əsasında olmasıdır. Belə ki, orientalizm nəticəsində İslam dini haqqında səhv məlumatların yayılması islamafobiyanın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Məhz Samuel Hantinqtonun “Dünya siyasətinin gələcəkdəki əsas mövzusu Qərb və başqaları arasındakı konflikt və qərblə olmayan sivilizasiyaların Qərb gücünə və dəyərlərinə qarşı gəlmələri olacaqdır” fikri də bu kontekstdə anlaşılmalıdır (Huntington, 1993, s. 37).

“Orientalizm” sözü ingiliscə *orient* (şərq) mənasını daşıyır. Orientalizm incəsənət tarixi, ədəbiyyat və mədəniyyətşünaslıqda Şərq dünyasındakı istiqamətləri təqlid və ya təsvir edir, Şərq cəmiyyətlərini, mədəniyyətlərini, dillərini və xalqlarının öyrənilməsi üçün Qərb mərkəzli tədqiqat sahələrini əhatə edir (Said, 1978, s. 25).

Beləliklə, Şərq xalqlarının tarixi keçmişi və mədəniyyətləri ilə bağlı bütün məlumatları toplayıb təhlil edən alimlərə *orientalistlər* deyilir. Onlar sənət əsərlərində və elmi araşdırmalarda Şərqin mədəni, ictimai və iqtisadi özəlliklərini araşdıraraq Şərqə Qərbin müqayisəsini aparmışlar. Lakin orientalist düşüncə Qərb meyilli olduğu üçün Şərqi daha alçalıcı şəkildə təqdim etmiş, nəticədə Qərb mədəniyyətini Şərqdən üstün göstərən bir düşüncə sistemə çevirmişdir.

Şərq Qərb tərəfindən şüurlu olaraq Qərbin çərçivəsində yenidən formalaşdırılır. Edvard Səidin təhlillərinə görə, Qərb bu cəmiyyəti statik və inkişaf etməmiş kimi qəbul edir, bununla da imperiya gücünə xidmət edən, təsvir olunan və təkrarlana bilən Şərq mədəniyyətinə dair yanlış fikir formalaşdırır. Qərbin təqlin etdiyi fikirlərlə biz də Şərqi Qərb prizmasından ittiham edir, Qərbi isə qüsursuz, utopik bir model kimi təqdim etməklə yanlış nəticələrə yol verir (Doğan, 2017, s. 13).

Şərqin tərifi verərkən Qərbin davamlı olaraq irəli çıxardığı çatışmazlıqlar göz önünə gəlir. “Şərq”in gerilik və cahillik stereotiplərini qırmağın yeganə yolu Şərqin tarixi, mədəni və mənəvi zənginliklərinə sahib çıxaraq onları təbliğ etmək və qorumaqdır. Yalnız bu yolla Şərq cəmiyyətləri özlərini bu yanlış təsəvvürlərin “bataqlığından” xilas edə bilərlər.

Millətə aid bir çox keyfiyyətlər – milli-mənəvi sima, özünəməxsusluq, milli xarakter və emosional psixi amillər şüurun komponentləri kimi çıxış edir. Milli psixologiya, həyat tərz, adət-ənənələr və milli qürur milli şüurda anlayış və kateqoriya şəklində təzahür edir.

Hər bir millətin özünəməxsus adət-ənənələri, düşüncə tərz, həyat biçimi və dünyagörüşü mövcuddur. Milli kimlik millətə xas olan kimlikdir və cəmiyyət onu formalaşdıran fərdlərin bir kimlik adı altında birləşməsi nəticəsində meydana gəlir.

Milli kimlik və milli şüur olmadan bütöv bir cəmiyyət qurmaq mümkün deyil. Bu cür şüur insanlara yaşadıkları dünyada baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmaq imkanı yaradır. Tarixi bilən insanlar hadisələrə tənqidi yanaşmağı bacarırlar. Tarix zamanın işığı, hadisələrin xəzinəsi, həqiqətlərin şahidi və ən yaxşı məsləhətçidir. Tarix dedikdə bütün bəşər övladının kollektiv təcrübəsi nəzərdə tutulur. İnsanın ömür boyu qazandığı təcrübə əsl tarixdir. Bu təcrübələr sayəsində daha düzgün mühakimələr yürütmək və məntiqli qərarlar qəbul etmək mümkündür.

Doğum yeri Şərq olan nə qədər şərqli və ya Qərbdə doğulan nə qədər qərbli vardır? Nə dərəcədə şərqli qalaraq Qərbdə yaşamaq mümkündür? Qərbdə şərqli olaraq yaşamağın mövcud problemlərini tədqiq edən Edvard Səidin ifadəsi ilə desək: “Hər cür maneəyə baxmayaraq, xəyal qurub sorğulamağı davam etdirən bir intellektuala sahibdir insan” (Edvard, 1978, s. 37).

Qərbdə şərqli olaraq doğulmaq Qərb cəmiyyətində özünü həm doğma, həm də yad hiss etmək, həyatlarının hər anında cənnət və cəhənnəmi dərk edə bilməkdir. Edvard Səid demişdir: “İnsan əsil bir köçmən, ya da mühacir olmasa belə, elə imiş kimi düşünür; hər cür maneəyə rəğmən xəyal qurur və sorğulayır, mərkəzdən uzaqlaşmış ucqarlara çəkilir. Bu ucqarlarda isə öyrənilmiş və rahat olandan kənara heç vaxt çıxmayan başların görmədiyi şeyləri görür insan” (Edvard, 1978, s. 39).

Şərqdə doğulub Qərbdə yaşayan və əsərlərində ölkələrini təsvir edən bir çox sənətkarlar arasında Ümmülbanu, Əhməd Ağaoğlu, Qurban Səid, Gülşən Lətifxan, Xalid Hüseyni, Mələlə Yusifzey kimi yazıçıları nümunə göstərə bilərik.

Dünyaca məşhur britaniyalı yazıçı Cunq Çanq da bu sənətkarlardan biridir. Çində doğulub boya-başa çatan yazıçı iyirmi altı yaşında vətənini tərk edib ali təhsil almaq üçün İngiltərəyə yollanır və orada yaşamaq qərarına gəlir. Qərb ölkəsində yaşayan sənətkar öz ölkəsini “Vəhşi ququşları” adlı avtobioqrafik romanında canlandırır. Otuz səkkiz dilə tərcümə edilərək iyirmi milyon nüsxə satılan bu əsər müəllifi bütün dünyaya tanıdır. Anasının dilindən dinlədiyi hekayələr – nənəsinin, anasının həyatı və təcrübələri sənətkara ilham qaynağı olur, Çin tarixini dəqiqliyi ilə araşdırmağa, tarixi prosesləri və gizlədilmiş həqiqətləri tədqiq etməyə həvəs oyadır. Tarixi dövrləri, keçid mərhələlərini dəyərləndirən Cunq Çanq üç qadın nəslinin – nənəsinin, anasının və özünün tərcümeyi-halını yazıya köçürür. Qeyd edək ki, bu vaxta qədər Çin tarixində bir qadın tərəfindən belə bir siyasi mövzuda əsər yazılmamışdır. Müəllif ailələr, evliliklər, vətəndaş müharibələri, inqilablar, bir sözlə, Çinin bir əsrlik tarixini – XX əsr əsərdə bütünlüklə canlandırmışdır. Yazıçı nənəsinin, anasının və özünün yaşadıkları çətinlikləri düşündüyü zaman həyatlarının ağır

dramdan ibarət olduğunu və tarixin girdabında bu dramı ailəsi ilə birlikdə milyonlarla insanın yaşadığını bilirdi (Chang, 1992, s. 27).

Yazıçı öz millətinin, xalqının faciəsini qələmə almağı özünə borc bilir. Günahsız cəzalandırılan, sürgün edilən, qətlə yetirilən milyonlarla insanın xatirələrini yaşatmaq, onların ruhunu əbədləşdirmək, həm də bütün bu yaşananlardan, səhvlərdən nəticə çıxarmağı öyrətmək istəyir. Çünki tarix təkrarlanır. Həqiqətləri, onların müsbət və mənfi tərəflərini dərk edib düzgün və gərəqli nəticə çıxarmaq üçün tarixə nəzər yetirmək lazımdır.

Öz xalqının tarixini, milli şüurunu və mədəniyyətini, xarakterini, adət-ənənələrini yaxşı bilən Cunq Çanq romanda təsvir etdiklərini ürək yangısı ilə canlandırır. Bu əsər günahsız yerə qurban edilən milyonlarla insanın xatirəsinə həsr edilmiş bir əsrlik salnamədir. Müəllif roman vasitəsilə baş verən faciələri, tökülən qanları, axan göz yaşlarını, bir sözlə, öz xalqının faciəsini əbədləşdirmişdir. Əsəri 1991-ci ildə qələmə alan sənətkar həmin vaxtdan etibarən öz ölkəsinə xüsusi icazə ilə, ildə bir dəfə olmaqla 14 günlük daxil ola bilir. Həqiqətlərin təsvir edilməsi hakim dairələri narahat etdiyi üçün Çində əsər qadağan edilmiş və bu qadağa hələ də davam etməkdədir. Yazıçı tarixi həqiqətləri təsvir etməklə xalqına, ümumilikdə bütün insanlığa dərs çıxarmağı, sağlam düşüncə ilə doğru mühakimələr irəli sürməyi təlqin edir.

Cunq Çanqın 2016-cı ildə televiziya proqramında verdiyi müsahibəsində şəxsi fikirlərinə diqqət yetirdikdə bir çox məqamlar ortaya çıxır. Müsahibə zamanı mədəni inqilab dövründə yaşanan hadisələrin canlı şahidi olduğunu, bu hadisələri şəxsən yaşadığını, gördükləri qarşısında dəhşətə gəldiyini və ruhən sarsıldığını bildirir. Bu travmalar yazıçının yaddaşında dərin iz buraxmış və onun həyatının bir parçasına çevrilmişdi. Lakin o, bu ağrılı günlərini “Vəhşi ququşları” adlı əsərində qələmə alaraq ömürlük yaddaşlara həkk etməyi bacarmışdır. Müəllif hesab edir ki, əgər bugünkü gənclər, xüsusilə 14–16 yaş arasında olanlar bu əsəri oxumasalar, həmin dövr haqqında heç bir məlumat əldə edə bilməyəcəklər. Çünki Çində bu mövzuda yazılan əsərlər qadağan olunub. Təəssüf ki, bu gün Çin gəncləri mədəni inqilabın həqiqi mahiyyəti barədə demək olar ki, məlumatlı deyillər. Digər tərəfdən, bəzi şəxslər mədəni inqilabın lehinə danışıqlar belə, onlara qarşı heç bir qadağa tətbiq olunmur. Bu isə obyektiv və açıq informasiya mühitinin olmamasından qaynaqlanır. Yazıçı Çinin gələcəyi ilə bağlı suallara cavab verərkən nikbinliklə yanaşı real narahatlıqlarını da ifadə edir. Onun fikrincə, insanlar demokratiyanın yaxşı bir fikir olduğunu düşünsələr də, keçid dövründə baş verə biləcək çətinliklərdən qorxurlar. Çünki dəyişikliklər bəzən mövcud vəziyyətdən daha ağır nəticələrə yol açır. Müəllif bu qorxuların əsassız olduğunu, əsas problemin isə mədəni inqilabın ictimai səviyyədə müzakirə edilməməsi və Kommunist Partiyasının bu məsələni qəti şəkildə rədd etməli olduğunu düşünür. Sonda o, Mao Zedonqun ölümündən sonra bəzi insanların onun ideologiyasını yenidən canlandırmağa çalışdığını bildirir və bunu böyük bir təhlükə kimi qiymətləndirir (Clausen, 2005, s. 103).

Müəllifin ən böyük arzularından biri kitablarının bir gün Çində azad şəkildə çap olunduğunu görməkdir. Əsərdə müəllifin ailəsinin timsalında Çin xalqının həyat tərzinin olduğu kimi, həm müsbət tərəfləri, həm də çatışmazlıqları ilə təsvirinin şahidi oluruq. Çünq Çanqın nənəsi ehtiyacı olan hər kəsə yardım edən, darda olan düşmən belə olsa, onu qapısından geri çevirməyən mərhəmətli, mehriban, qayğıkeş və humanist bir insan olmuşdur. Öz övladına – Çanqın anasına da bu mərhəməti, humanizmi aşlamış, onu çox gözəl tərbiyə etmişdir. Dəyişən tarixi şərait, siyasi vəziyyət, sosial psixologiya adət-ənənələrdə və milli dəyərlərdə də dəyişmə səbəb olmuşdur. Ananın yetkinlik dövründə (1946) artıq ictimai-siyasi və sosial vəziyyət əvvəlki – nənənin yetkinlik zamanındakı (1924) kimi deyildi. Qadınlar artıq cəmiyyətdə müəyyən statusa malik idi. Onların oxumaq, tibb işçisi və ya müəllim işləmək, təkbaşına yaşamaq səlahiyyətləri var idi. Onları qeyri-qanuni nikahla istəmədikləri şəxslə evləndirmək artıq çox çətin, hətta mümkün deyildi. Ana çox cəsur, qorxusuz, vətənpərvər, çalışqan və humanist bir insan idi. O, gənc yaşlarından vətəninə, xalqına layiqli övlad olmuş, millətinin, insanların həyatını yaxşılaşdırmaq ümidi ilə öz canını təhlükələrə ataraq siyasi proseslərə qoşulmuşdu. “Tək alternativini kommunistlər olduğunu bildirdi və onların qadınların çəkdiyi əziyyətə son verəcəkləri vədləri onu özünə çəkirdi” (Chang, 2003, s. 92).

Ölkədə vəziyyət olduqca ağır idi (1947–1948). İnsanlar aclıq və səfalət içərisində yaşayırdılar. Müəllimlər yoxsulluqdan ən çox əziyyət çəkənlər sırasında idi. Onlar maaşlarının artırılmasını tələb etmiş, lakin buna məhəl qoyan olmamışdı. “Ananın məktəbindən bir müəllim küçədə tapdığı bir əti yedikdən sonra qida zəhərlənməsindən öldü. Ətin iylənmiş olduğunu bildirdi, amma elə ac idi ki, bu qumarı oynamağa qərar vermişdi” (Chang, 2003, s. 97). “Ana Kuomintanqın məmurlarından əlli nəfərə öz həyat yoldaşları ilə birlikdə ziyafət veriləcəyindən xəbər tutmuş və dərhal məktəbə qaçıb tapa bildiyi qədər insan toplamış, hamıya axşam saat beşdə müəyyən etdiyi yerdə toplaşmağı söyləmişdi. Həmin saatda dediyi yerdə yüz qız onu gözləyirdi. Qızlar ziyafətin keçirildiyi məkana girib məmurlardan pul toplamağa başlayır, yığılan pulları isə müəllimlərinə verirlər. İnsanlar küçələrdə aclıqdan ölərkən anam Kuomintanq məmurlarının bu israfçılığını başa düşə bilmirdi – bu da kommunistlərə daha çox bağlanmasına yol açırdı” (Chang, 2003, s. 98).

Ana gənc kommunist olmuş, kommunizmin bütün çətinliklərinə sinə gərmiş, mədəni inqilaba dayana bilmək üçün ağır işgəncələrə qatlaşmış, ailəsi parçalanmış, dəfələrlə həbs edilmiş, meydanlarda təhqirlərə məruz qalmışdır. Milyonlarla insan da bu illəri faciələrlə dolu yaşamışdı (Leese, 2007, s. 679). Ana gəncliyini, həyatının ən gözəl illərini kommunizmə qurban vermiş, sədaqətlə, qətiyyətlə, yorulmadan gecə-gündüz can qoymuş, işini ailəsindən, övladlarından daha dəyərli tutmuş, vətəni, xalqı naminə çalışmışdır. İşlədiyi müddət ərzində çox insanlara kömək etmiş, hətta mədəni inqilab illərində belə insanlara bacardığı qədər yardım əlini uzatmışdır. Böyük ümidlər bəslənilən bu siyasi hakimiyyət insanlarda xəyal qırıqlığı yaratmaqla yanaşı, milyonlarla insanın maddi və mənəvi məhvinə

səbəb oldu. Müəllif özü də gənc yaşda kommunist olmuşdu. Verilən əmrlərdən insana yaraşmayan hərəkətləri – insanları təhqir edib işgəncə vermək, şəhər və böhtanla kimlərə günahlandırmaq kimi yanlış əməllər icra etməmiş, hətta bu hadisələrdən uzaq olmağa çalışmışdır. Ailəsinin başına gətirilən müsibətlər (ata və anasının günahsız olduğunu bildirdi) onun gözlərini yavaş-yavaş açmağa, həqiqətləri görməyə səbəb olmuşdur. Çin kommunizmi onun həqiqi bir ədalətli quruluş olduğunu zənn edib canını, qanını, həyatını ona həsr edən əsl kommunistləri nəinki qorumadı, hətta onları günahsız olduqları halda ən ağır cəzalara məhkum etdi. Biz buna Cənq Çanqın valideynlərinin timsalında şahid olduq.

Müəllifin vətənpərvərlik ruhu, xalqına olan məhəbbəti ailəsindən gələn və ona keçən miras idi. Ailə üzvlərinin hamısı humanist, dürüst və mərhəmətli insanlardır. Çinlilərə xas bütün müsbət keyfiyyətləri bu ailənin timsalında görmək mümkündür. Yazıçı millətinin başına gələn faciələrin səbəblərini, səbəbkarlarını açıq şəkildə ifşa edir. Dəyişən siyasi rejimlərdə – imperatorluq dövrü, vətəndaş müharibələri zamanı, yaponların hakimiyyəti zamanı, kuomintanq dövrü, kommunizm dövrü, xalq cümhuriyyəti dövrü Çin xalqına göstərilən münasibət heç dəyişilmədi. “Öz yurdları olmayan qullar” olaraq onlara ağır işgəncə və zülmələr verilmiş, aclıq, səfalət, yoxsulluq içərisində həyatda qalmaq üçün mübarizə aparmaqla bərabər, həm də siyasi maraqların qurbanına çevrilmişdilər (Chang, 2003, s. 70). Bu qurbanlar yüz nəfər, min nəfər deyil, milyonlardır. Onlar hər şeydən təcrid edilmiş, haqq-hüquq tanımayan hakimiyyət altında idarə edilirdilər. İnsanların böyük bir qismi savadsız olduğundan onları idarə etmək asan idi. Bu səbəbdən heç bir hakimiyyət orqanı xalqı maarifləndirmək istəmir, əksinə, ziyalılar hədəfə çevrilirdilər.

Romanda müəllifin Qərblə bağlı düşüncələri, Qərb ölkəsində təhsil almaq, orada yaşamaq istəyi səbəbsiz deyildi. Cənq Çanq özü də yanlış siyasi ideologiyanın qurbanlarından olmuş, həyatın xoş və sərt üzünü görmüş, çox çətin günlər yaşamışdır. Lakin valideynlərinin başına gətirilən müsibətləri, insanların günahsız yerə qurban edildiyini gördükdə və bütün bunların məhz ilahiləşdirilən insanın əmri ilə həyata keçirildiyini anladıqda ata-anası kimi bütün dünyası başına yığılır. Yazıçı romanda Çində yaşadığı zaman Qərb haqqında təsəvvürlərini belə canlandırır:

“Dostlarımla tez-tez Qərb haqqında danışardıq. O vaxtlar Qərbin möhtəşəm bir yer olduğuna inanmışdım. Mao ilə rejimi tərəfindən Qərb çox pis yer olaraq göstərilirdi. Meyil göstərdiyim hər şey illərdir Qərbin pislikləri olaraq günahlandırılmışdı: gözəl paltarlar, güllər, kitablar, əyləncə, hörmət, nəzakət, mərhəmət, mehribanlıq, azadlıq, zülmətdən və şiddətdən çəkinmək, “sınıf ayrılığı” əvəzinə “eşq, insan həyatına hörmət, peşəkar bacarıq...”. Bəzən özüm özümə, insan necə olar Qərbi arzulamaz? – deyər soruşuram. Yaşadığım həyatın alternativini ilə çox maraqlandığımdan dostlarımla rəsmi nəşrlərdən tapıb çıxardığımız məlumat parçalarını bir-birimizə ötürürdük. Məni Qərbin texnoloji inkişafı və yüksək həyat standartlarından çox siyasi təqiblər, fərdin şəxsi və inanılmaz dərəcədə azadlığı təəccübləndirirdi” (Chang, 2003, s. 463).

Siyasi hakimiyyət insanları bütün dünyadan təcrid etsə də, Cinq Çanq və onun kimi bir çox gənclər xarici dünya ilə maraqlanırlar, ingilis dilini öyrənməklə bir sıra məlumatları oxuya bilir, dünyagörüşlərini inkişaf etdirərək həqiqətləri dərk etməyə çalışırdılar. Cinq Çanq Qərblə maraqlanırlar, ölkəsindən uzağa getmək istəyirdi. Çin hakim orqanlar tərəfindən cəhənnəmə çevrilmişdi, qoyulan qadağalar onu boğurdu. Qərb onun təsəvvüründə cənnət idi. “Bəzi professorların mənə verdiyi lüğətlərin köməyi ilə “Longfellow Walt Whitman” və Amerika tarixini tanıdım. Azadlıq Bəyannaməsinin hamısını əzbərlədim: “Bütün insanların bərabər yaradıldığına inanırıq” və insanların “özlərindən alınmayacaq haqqları” kimi anlayışlar Çində eşidilməmişdi və qarşımda yepyeni üfüqlər açdı” (Chang, 2003, s. 465).

“Qərbə getmək böyük bir iş idi. Çin on ildir qapalı idi, insanlar havasızlıqdan boğulurdu. Mənim bildiyim qədəri ilə doxsan milyon əhalisi olan “Sichuan”da 1949-cu ildən bu tərəfə Qərbdə oxumağa göndərilən ilk şəxs idim və partiya üzvü deyildim, bunu sadəcə peşəkarlığım nəticəsində qazanmışdım. Bu, ölkədə əsən dramatik dəyişim küləklərinin bir başqa işarətidir. İnsanlar ümid və fürsətlərin açıldığını görürdülər”.

“Çini arxamda qoyarkən pəncərədən baxdım və təyyarənin gümüş qanadının qarşısında böyük bir dünya gördüm. Keçmiş həyatıma bir daha baxdıqdan sonra gələcəyimə qayıtdım. Artıq dünyanı qucaqlamağa hazır idim” (Chang, 2003, s. 491). İnsanlara edilən haqsızlıqlar, işgəncələr o qədər ağır olmuşdu ki, qaçıb canlarını qurtarmağa yer axtarırdılar. Onlar üçün məkan fərqi yox idi. Sadəcə insan kimi yaşamaq istəyirdilər. Əsərin sonunda “Son söz” deyilən hissəyə nəzər yetirdikdə bunun şahidi oluruq: “Londona yerləşdim. On ildir arxamda buraxdığım Çini düşünməməyə çalışdım. 1988-ci ildə anam məni görmək üçün İngiltərəyə gəldi. Orada mənə ilk dəfə özünün və nənəmin həyatını danışdı. O, Çenduya gedəndə oturdum və xatirələrə daldım. “Vəhşi ququşları”nı yazmağa qərar verdim. Artıq sevgini, məmnunluğu və dincliyi tapdığım üçün keçmişə xatırlamaq o qədər də iztirab vermirdi” (Chang, 2003, s. 501).

XX əsrdə Çində ağır həyat hökm sürürdü. 1978-ci ildən etibarən vəziyyət nisbətən dəyişilməyə başlamışdı. Artıq 80-ci illərdə ölkə fərqli bir yer olmuş, insanların ruhuna işləmiş qorxu getdikcə azalırdı. Xarici ölkələrlə əlaqə artıq günlük həyatın bir parçası olmuşdur. “1983–1989-cu illər ərzində hər il anamı görməyə getdim və hər səfərində Mao dövründə həyatı ən çox xarakterizə edən şey olan qorxunun kiçilməkdə olduğunu gördüm” (Chang, 2003, s. 512).

Nəticə

Aparılan tədqiqat nəticəsində aşağıdakı elmi qənaətlər əldə edilmişdir:

1. *Şərq və Qərb arasında mədəni-ideoloji qarşıdurmanın ədəbiyyatda əks olunması.* Məqalədə göstərilir ki, bu qarşıdurma təkcə siyasi və iqtisadi deyil, eyni zamanda ədəbi və ideoloji səviyyədə hökm sürür. Qərb tərəfindən təqdim edilən “orientalist” baxışın təsiri altında Şərq çox vaxt yanlış və stereotipik şəkildə təqdim olunmuşdur. Cünq Çanq kimi yazıçıların əsərləri isə bu stereotipləri tənqid edir və Şərqi öz daxili dinamikaları ilə təqdim edirlər.

2. *Milli kimlik və kollektiv yaddaşın fərdi təcrübə prizmasından araşdırılması.* “Vəhşi ququqları” əsərində üç qadının – nənə, ana və yazıçının həyat hekayələri əsasında Çin tarixinin ən ağır dövrləri fərdi və emosional baxış bucağından təqdim olunur. Beləliklə, milli kimlik, mədəni yaddaş və tarixi ədalət anlayışları fərdi talelər üzərindən oxucuya ötürülür.

3. *Orientalizmin tənqidi və şərqli yazıçının öz mədəniyyətini təqdim etmə strategiyası.* Məqalədə Edvard Səidin “Orientalizm” nəzəriyyəsinə əsasən qeyd olunur ki, Qərb uzun müddət Şərqi susqun və passiv obyekt kimi təqdim etmişdir. Lakin Cünq Çanq kimi Qərbdə yaşayan şərqli yazarlar bu baxışı sarsıdır və öz mədəniyyətlərini daxildən təqdim edərək fərqli yaddaş strategiyaları qururlar.

4. *Tarixi travmalar və kollektiv faciələrin ədəbi şəkildə sənədləşdirilməsi.* Əsərdə və məqalədə vurğulanır ki, Cünq Çanq XX əsrdə Çin xalqının yaşadığı kommunizm, vətəndaş müharibəsi və “Mədəni inqilab” kimi faciəvi hadisələri bir ailənin taleyi üzərindən işıqlandırır. Bu, həm sənədli dəyərə malikdir, həm də kollektiv travmanın ötürülməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

5. *Qərbdə yaşayan şərqli yazıçının kimlik dilemması və mədəni yaddaşa töhfəsi.* Məqalədə Cünq Çanqın Qərbdə yaşamasının onun yazı tərzinə və dünyagörüşünə təsiri qeyd olunur. O, qərb auditoriyasına Çinin həqiqətlərini çatdırmaqla yanaşı, bir şərq yazıçısı olaraq milli kimliyini və mədəni yaddaşını qorumağa çalışır. Bu, diaspor yazıçılarının mədəni körpü rolunu oynadığının bariz nümunəsidir.

Ədəbiyyat

1. Bhabha, H. (1996). Culture's in-between. *Questions of cultural identity*.
2. Bhabha, H. (2012). *The location of culture*. Routledge.
3. Chang, J. (2003). *Wild Swans: Three daughters of China*. Simon & Schuster.
4. Chang, J. (1992). *Wild Swans: Three Daughters of China*. Simon & Shuster.
5. Clausen, S. (2005). Chairman Mao, the Chinese Revolution, and the Banality of Evil: Reflections on the State of the Field in Mao Studies. *The Copenhagen Journal of Asian Studies*, 22(1), 100–110.

6. Doğan, M. (2017). *Batıda Doğulu Olmak*. DH yayınları.
7. Huntington, S. P. (1993). *The Clash of Civilizations*. Foreign Affairs, Council on Foreign Relations.
8. Lai, A. T. Y. (2009). *Chinese Women Writers in Diaspora: Jung Chang, Xinran, Hong Ying, Anchee Min, Adeline Yen Mah*. Cambridge Scholars Publishing.
9. Leese, D. (2007). The pitfalls of demonization – Mao: The unknown story and its medial repercussions. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 8(3–4), 677–682.
10. Said, E. (1978). *Orientalism*. Pantheon.
11. Zeydahoğlu, W. (2008). *Beyaz Türk'ün Yüğü: Oryantalizm, Kemalizm ve Türkiye'de Kürtler*. İletişim yayınları.

Cümlə konstruksiyalarının mətnlərdə tədrisinin proqram və elmi-metodik ədəbiyyatda qoyuluşu məsələsi

*Sənan Fərmanlı*¹

XÜLASƏ

Sadə və mürəkkəb cümlələr sintaksisin ən mühüm vahidləridir. Ümumiyyətlə, dil sistemli bir quruluşa malik olub fonem, morfem, söz birləşməsi, cümlə və mətn kimi vahidlərdən təşkil olunur. Bu sistemdə kommunikativ funksiyadan kənar qalan kateqoriya, yəni ünsiyyətdən ayrı bir anlayış mövcud deyil. Dil vahidləri arasında aparıcı mövqeyə malik olan söz birləşməsi və cümlə sintaksisin əsas obyektini təşkil edir. Sintaksisin ikinci əsas predmeti olan cümlə isə mətn istisna olmaqla, dilin ən mənalı və dolğun vahididir. Cümlənin öyrədilməsi dil tədrisinin ən mühüm istiqamətlərindən biri hesab olunur. Məlumdur ki, orta məktəb dərslərlərində bütün tədris prosesi əsasən mətn üzərində qurulur. Bu baxımdan, cümlə haqqında biliklərin öyrədilməsi bir tərəfdən şagirdlərin sintaktik mövzuları daha dərindən mənimsəməsinə, digər tərəfdən isə onların ardıcıl və məntiqi nitq vərdişlərinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Sadə və mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin mətn vasitəsilə öyrədilməsi isə bu məsələnin kurikulumunda və elmi-metodiki ədəbiyyatda sistemli şəkildə tədqiqini və nəzəri əsaslandırılmasını zəruri edir.

AÇAR SÖZLƏR

sistemli quruluş, elmi-metodik ədəbiyyat, cümlə quruculuğu, linqvistik vahid, kommunikativ funksiya

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərib: 17.11.2025

Qəbul edilib: 12.02.2026

¹ Magistrant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0006-0287-060X> | senanfermanli52@gmail.com

The Issue of Teaching Sentence Constructions in Texts in the Program and Scientific-Methodological Literature

*Sanan Farmanli*¹

ABSTRACT

Simple and complex sentences are the most important units of syntax. In general, language has a systematic structure and is composed of units such as phoneme, morpheme, word combination, sentence and text. In this system, there is no category outside the communicative function, that is, a concept separate from communication. The word combination and sentence, which have a leading position among language units, constitute the main object of syntax. The sentence, which is the second main subject of syntax, is the most meaningful and complete unit of language, except for the text. Teaching the sentence is considered one of the most important directions of language teaching. It is known that the entire teaching process in secondary school textbooks is mainly based on the text. From this point of view, teaching knowledge about the sentence, on the one hand, has a significant impact on students' deeper assimilation of syntactic topics, and on the other hand, on the formation of their consistent and logical speech habits. Teaching the structural-semantic features of simple and complex sentences through text necessitates a systematic study and theoretical substantiation of this issue in the curriculum and scientific-methodological literature.

KEYWORDS

systematic structure, scientific-methodological literature, sentence construction, linguistic unit, communicative function

ARTICLE HISTORY

Received: 17.11.2025

Accepted: 12.02.2026

¹ Master student, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0006-0287-060X> | senanfermanli52@gmail.com

Giriş

Mövzunun aktuallığı

Sistemli strukturlardan ibarət olan dil fonem, leksem, morfem, söz birləşməsi, cümlə və mətn kimi linqvistik vahidlərdən təşkil olunur. Bu sistemdə kommunikativ funksiyadan kənar qalan kateqoriya, yəni ünsiyyətdən ayrılmış anlayış mövcud deyil. Araşdırma hədəflərini nəzərə alaraq, mövzunun aktual olduğunu qeyd etmək mümkündür. Dil vahidləri arasında dominant rol oynayan söz birləşməsi və cümlədir ki, bunlar da sintaksisin əsas predmeti sayılır. “Sintaksis nitqin vücudu, kommunikasiyanın strukturu və ünsiyyətin yekun ifadə formasıdır” (Kazımov, 2010, s. 39).

Mövzunun obyektı və predmeti

Mövzunun obyektı cümlə konstruksiyasının mətn əsasında tədrisi, predmeti isə mətndəki cümlə vahidlərinin tədris metod və üsullarının müəyyənləşdirilməsidir. Sintaksisin ikinci predmeti olan cümlə mətn istisna olmaqla dilin ən mənəli və bitkin vahididir. Bəzi dilçilər cümləni dilin özü adlandırırlar: “Dildə cümlənin əhəmiyyəti çox böyükdür. Başqa sözlə desək, cümlə dilin özüdür. Cümlənin əmələ gəlməsində dilin demək olar ki, bütün vahidləri, bütün üsürləri iştirak edir. Çünki cümlə dildə olan və dilçilik elminin müxtəlif sahələrinin tədqiq etdiyi dil faktlarının, müxtəlif dəyişmələrin, rəngarəngliyin yekunudur. Elə bil ki, bunların hamısı nəticə etibarilə cümlə qurmaq üçündür” (Aslanov, 1974, s. 77).

Dilçiliyin digər bölmələrinin də öz səciiyyəvi vahidləri mövcuddur. Hər bir vahid konkret əlamətlər baxımından fərqlənsə də, onları bir-birindən təcrid edilmiş şəkildə öyrənmək mümkün deyil. Belə olan halda nitq yarımçıq qalır və fikir tam şəkildə ifadə edilmir. Bunlar sintaksisin integrativ əsaslarla tədrisinin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsində mühüm rol oynadığını göstərir. “Sintaksis fonetika bölməsi ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, hər bir cümlə sözlərdən, sözlər isə quruluşca səslər vasitəsilə təşkil edilir” (Quliyeva, Soltanova, 2003, s. 42).

“Fonetika ilə sintaksisin qarşılıqlı bağlılığı sintaksisin orfoepiya və orfoqrafiya ilə integrasiyasını və onların integrativ əsasda tədrisini zəruri edir. Bu iki bölmə arasındakı əlaqələrdən biri fonetikanın prosodiya hissəsinin cümlənin intonasiya əlaməti ilə bağlılığıdır” (Dəmirçizadə, 2007).

Mövzunun elmi yeniliyi

Məlumdur ki, hər bir dilin təşəkkülü ilkin olaraq onun şifahi forması vasitəsilə təzahür edir. Şifahi nitq isə intonasiyasız təsəvvür edilə bilməz. Tədqiqat işində cümlə konstruksiyası mətn üzrə struktur-semantik xüsusiyyətlər baxımından geniş şəkildə araşdırılır. Problemin sadə və mürəkkəb cümlələr əsasında sistemli şəkildə tədqiq edilməsi və nitqlə əlaqələndirilməsi tədqiqat işinin elmi yeniliyi kimi qiymətləndirilə bilər. Nitqin (dil) forma cəhətinin müqayisəsində yazı tarixilik baxımından sonrakı hadisə olaraq qeyd edilərsə də, yazının özünü də intonasiyasız dərk etmək yanlış düşüncə ilə nəticələnə bilər.

(Cəfərova, 2021, s. 57). Təbii ki, intonasiyanın ifadə vasitələrinin yazılı nitqdəki ekvivalenti durğu işarələridir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, hər bir cümlənin nitq tərkibində məxsusi kommunikativ təyinatı vardır. Həmin təyinatın kommunikativ funksiyasını reallaşdıran intonasiyadır (Əhmədov, 1964, s. 23). Bu isə fonetik və sintaktik intonasiya anlayışlarının şagirdlərə izahı və onların integrativ əsaslarla tədrisi istiqamətində atılan vacib addımlardan biridir. Ümumiyyətlə, cümlənin akustik quruluşunun müəyyənləşdirilməsində intonasiyanın rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Metodlar

Problemin həlli məqsədilə müvafiq tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Onlardan ən məhsuldar olanı integrativ metoddur. Tədqiqat işinin daha sistemli və mükəmməl tədqiqi üçün müqayisəli metoddan da istifadə edilmişdir. Dilin sintaksisinin integrativ əsaslarla tədrisini reallaşdıran mühüm linqvistik faktorlardan biri də onun leksika ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilən təlim prosesidir. “Nitq (dil) üçün tikinti materialı olan söz, söz birləşməsi və cümlənin təşkilində dominant mövqə tutur” (Adilov, 2020, s. 48). Bu da leksikanın morfolojiya və sintaksislə qarşılıqlı integrativ aspektinin təzahürüdür.

“Söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilən, gerçəkliyin hər hansı bir faktını fonetik tərkib vasitəsilə ifadə edən dil vahididir. Ona görə də söz lüğət tərkibinin əsas vahidi kimi öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqi mənasını əlaqəli nitq daxilində bürüzə verir” (Abbasov, Məmmədov, 2003, s. 12).

Nəticələr

Tədqiqatın nəticələri müvafiq sahədəki tədris fəaliyyətində və elmi tədqiqatlarda tətbiq oluna bilər. Kommunikativ funksional təyinatından asılı olmayaraq hər bir cümlə komponenti söz və sözlərin əlaqəli formasından ibarətdir. Odur ki, sözlər olmadan cümlə mövcud olmadığı kimi, cümlə olmadan da fikir mübadiləsi mümkün deyil.

Müzakirə

Sözlərin bir-biri ilə məna və qrammatik əlaqə yaratmadan ardıcıl düzülməsi cümlə əmələ gətirmir. Sözlərin cümlə şəklini alması (məna və struktur baxımdan) üçün onların morfoloji üsullarla əlaqələnməsi mütləqdir. Yalnız qrammatikanın tələblərinə uyğun olaraq söz öz məna gücünü göstərmiş olur.

“Hər hansı nitq hissəsi müəyyən sintaktik funksiyaya malikdir. Eləcə də istənilən cümlə üzvü konkret nitq hissəsi ilə ifadə olunur. Bu konstruktiv əlamətinə görə də sözün formal cəhəti morfolojiyanın, ifadə etdiyi vəzifə isə sintaksisin predmetinə çevrilir” (Abdullayev, Seyidov, Həsənov, 2007, s. 38). Başqa sözlə desək, ismin hallanması, feillərin təsriflənməsi

və digər struktur elementləri, yəni morfoloji quruluş bu əlaqələr əsasında formalaşır və sintaktik istiqamətin müəyyənəşdirilməsinə xidmət edir.

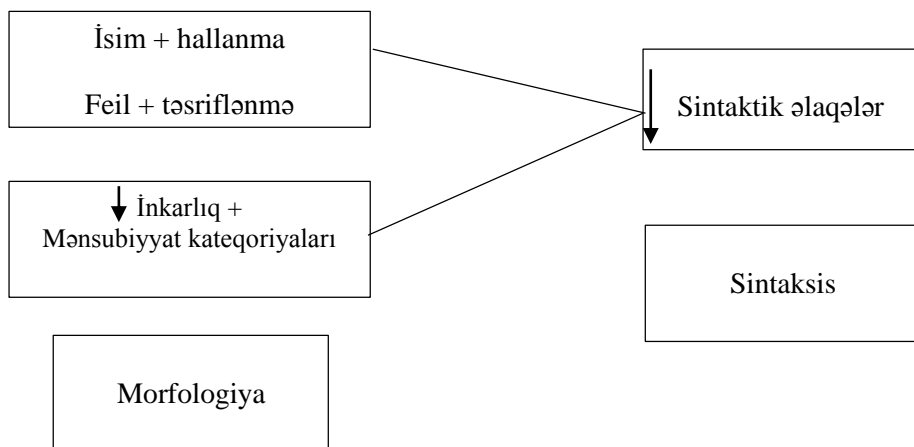
“Son qeydlərdən göründüyü kimi, morfolojiya, sintaksis, nitq hissələri və cümlə üzvləri haqqında deyilənlər uzaq tarixə aid deyil, elə indinin özünə aiddir. Nəzəriyyə üçün iyirmi-otuz, qırx-əlli il müasir deməkdir. Cümlə üzvləri ilə nitq hissələri arasında uyğunluqları və bu uyğunluqlara əsaslanıb onların genetik birliyini inkar etmək çətindir” (Həsənov, 1987, s. 75).

Nəticə

Sintaksisin morfolojiya ilə integrativ əlaqələrini əks etdirən tədris imkanları genişdir. Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əlavə olaraq deyə bilərik ki, morfoloji və sintaktik inteqrasiya eyni zamanda mənsubiyyət və inkarlıq kateqoriyalarının mənimsənilməsi prosesində də təzahür edir. Mənsubiyyət kateqoriyası morfoloji vəzifələrlə yanaşı, söz birləşməsini təşkil edən sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrin təsnifini müəyyənəşdirir. İnkarlıq kateqoriyası isə morfolojiya və sintaksisin integrativ öyrənilməsi imkanlarının komponenti kimi qiymətləndirilir.

Dilin qrammatik quruluşunun iki komponentdən (morfoloji və sintaktik) ibarət olması özü də həmin inteqrasiyanın əsasını təşkil edir.

Morfolojiya və sintaksisin integrativ imkanlarını aşağıdakı sxem vasitəsilə əyaniləşdirmək mümkündür:

Sxem 1. Qrammatik quruluşun inteqrasiyasına dair

Yuxarıda qeyd edilənlərin düzgün həyata keçirilməsi üçün məsələnin müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A., Məmmədov, H. (2003). *İmla mətnləri və işgüzar sənədlər*. “Müəllim”.
2. Abdullayev, Ə., Seyidov, Y., Həsənov, A. (2007). *Müasir Azərbaycan dili*. IV hissə. “Şərq-Qərb”.
3. Aslanov, M. (1974). *İfadə yazı mətnləri*. “Maarif”.
4. Adilov, M. (2020). *Əsərləri VIII*. “Elm və təhsil”.
5. Cəfərova, N. (2021). *Orfoqrafiya və orfoepiya tədrisinin metodik əsasları*. “ADPU-nun mətbəəsi”.
6. Dəmirçizadə, Ə. (2007). *Müasir Azərbaycan dili*. I hissə. “Şərq-Qərb”.
7. Əhmədov, B. (1964). *Sadə cümlənin tədrisi prosesində nitq inkişafı üzrə aparılan işlər*. “ADTPƏN”.
8. Həsənov, M. (1987). *Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər*. “Maarif”.
9. Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili*. “Elm və təhsil”.
10. Quliyeva, A., Soltanov, M. (2003). *Ədəbi əsərlər üzrə inşa və ona hazırlaşmaq yolları (V–XI siniflər üçün vəsait)*. “Sabah”.

Comparing the Effectiveness of Traditional Storybooks and Digital Storytelling Videos in Enhancing Literary Analysis: A Quasi-Experimental Study

Angel Euzie M. Lamboloto^{1,2}, Julianna Joy H. De Jesus^{1,3}, Chonalyn M. Abtina^{1,4}, Yannica O. Mendoza^{1,5}, Romel C. Sarno^{1,6}

Corresponding Author: Angel Euzie M. Lamboloto

ABSTRACT

This study investigates the effectiveness of traditional storybooks and digital storytelling videos in enhancing students' literary analysis skills. The research aims to determine which instructional material better supports comprehension, engagement, and analytical thinking. Using a quasi-experimental design, the study involved three of the biggest schools. A pre-test and post-test were administered to measure the impact of each instructional approach. The findings revealed that digital storytelling videos significantly improved students' literary analysis skills, with a mean score increase of 1.25 ($p = 0.00005$), compared to a 0.43- point increase ($p = 0.04511$) for traditional storybooks. This suggests that the multimedia elements of digital storytelling such as visual and auditory stimuli—enhanced comprehension and engagement more effectively than printed text. However, traditional storybooks still demonstrated benefits, particularly in fostering deep reading and critical thinking. These results highlight the importance of integrating technology into literature instruction while maintaining the value of printed materials. A blended approach may be optimal for developing students' literary skills. The study provides educators with evidence-based insights into selecting instructional materials that best support literary comprehension and analysis.

KEYWORDS

traditional storybooks, digital storytelling videos, literary analysis, education, literature

ARTICLE HISTORY

Received: 19.10.2025

Accepted: 16.01.2026

¹ Polytechnic University of the Philippines – Santa Maria, Bulacan Campus, Philippines

² <https://orcid.org/0009-0007-8344-8108> | euzielamboloto@gmail.com

³ <https://orcid.org/0009-0009-8972-6724>

⁴ <https://orcid.org/0009-0009-0227-6127>

⁵ <https://orcid.org/0009-0009-0227-6127>

⁶ <https://orcid.org/0009-0004-2610-8623>

Ədəbi təhlilin təkmilləşdirilməsində ənənəvi hekayə kitabları və rəqəmsal hekayələrin effektivliyinin müqayisəsi: Kvazi-eksperimental tədqiqat

*Angel Euzi M. Lamboloto^{1,2}, Julianna Joy H. De Jesus^{1,3}, Çonalin M. Abtina^{1,4},
Yannika O. Mendoza^{1,5}, Romel C. Sarno^{1,6}*

Əlaqələndirici müəllif: Angel Euzie M. Lamboloto

XÜLASƏ

Tədqiqat işi ənənəvi hekayə kitabları və rəqəmsal hekayələrin şagirdlərin ədəbi təhlil bacarıqlarına təsirini qiymətləndirir. Tədqiqatın əsas məqsədi anlama, maraq və analitik düşüncəni daha effektiv şəkildə dəstəkləyən tədris materialını müəyyən etməkdir. Kvazi-eksperimental üsulla aparılan araşdırmada üç ən böyük məktəb iştirak etmişdir. Hər iki tədris yanaşmasının təsirini müqayisə etmək üçün tədqiqatdan əvvəl və sonra müvafiq testlər tətbiq edilmişdir. Nəticələr göstərmişdir ki, rəqəmsal hekayələr şagirdlərin ədəbi təhlil bacarıqlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır; orta bal artımı 1,25 ($p = 0,00005$) təşkil etmişdir. Ənənəvi hekayə kitablarından istifadə zamanı isə bu artım 0,43 bal ($p = 0,04511$) olmuşdur. Bu nəticələr onu göstərir ki, rəqəmsal hekayələrdə istifadə olunan vizual və eşitmə vasitələri kimi multimedia elementləri çap mətnləri ilə müqayisədə anlama və marağı daha effektiv şəkildə artırır. Bununla belə, ənənəvi hekayə kitabları da xüsusilə dərin oxu vərdişlərinin və tənqidi düşüncənin formalaşdırılmasında müsbət nəticələr vermişdir. Əldə edilən nəticələr ədəbiyyat tədrisində texnologiyanın inteqrasiyasının vacibliyini, eyni zamanda çap materiallarının dəyərinin qorunmasının zəruriliyini vurğulayır. Şagirdlərin ədəbi bacarıqlarının inkişafı üçün qarışıq (blended) yanaşma daha optimal hesab edilə bilər. Tədqiqat müəllimlərə ədəbi anlama və təhlili ən yaxşı şəkildə dəstəkləyən tədris materiallarının seçilməsi üçün elmi əsaslandırılmış tövsiyələr təqdim edir.

AÇAR SÖZLƏR

ənənəvi hekayə kitabları, rəqəmsal hekayələr, ədəbi təhlil, təhsil, ədəbiyyat

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 19.10.2025

Qəbul edilib: 16.01.2026

¹ Filippin Politeknik Universiteti, Santa Mariya, Bulakan Kampusu. Filippin

² <https://orcid.org/0009-0007-8344-8108> | euzielamboloto@gmail.com

³ <https://orcid.org/0009-0009-8972-6724>

⁴ <https://orcid.org/0009-0009-0227-6127>

⁵ <https://orcid.org/0009-0009-0227-6127>

⁶ <https://orcid.org/0009-0004-2610-8623>

Introduction

Instructional materials are important tools in developing students' understanding of and engagement with literary texts (Lane, 2024). They serve as vital bridges between learners and content, fostering a deeper connection with the subject matter. These materials encompass a wide range of formats, including textbooks, workbooks, audio-visual aids, digital content, and all forms of interactive technology, and are designed to both assist teachers in presenting information and involve students actively in the learning process (Summer & Boettger). The method through which instruction is delivered contributes to the learning process itself and is especially significant for subjects such as literature where areas like comprehension, critical thinking, and emotional involvement are key (Understanding instructional materials in education). In early literacy, Printed Storybooks are among the first educational materials used by teachers, these are effective in promoting personal relevance and engagement through tactile interaction. However, in modern times today, the substantial contribution of digital technology to education is undeniable. It significantly benefits modern learners by incorporating technology to boost comprehension and active participation. This raises an important question: which medium—traditional or digital is more effective in fostering the skills necessary for in depth literary analysis.

Printed storybooks offer an authentic combination of text and visuals. Students' senses and emotions are stimulated to form deep connections with stories by the tactile characteristics and artistic visual art found in these materials (Noronna, 2024). Research shows that traditional storybooks help young learners form mental images of characters, storylines, and themes, promoting both cognitive development and critical thinking (Kucirkova & Ciesielska, 2024). As stated by Grolig et al. (2019), such materials, particularly for young kids, can be used in a sensory approach to enhance critical thinking and facilitate improved understanding through active engagement with the narrative.

In contrast, digital storytelling is an emerging pedagogical approach that incorporates various multimedia components, including animations, sound, and video. into the learning process (Akgun, 2020); (Rustia, 2023). This technique makes learning more interesting and immersive, by allowing multisensory learning experiences. Digital storytelling increases reading comprehension and analytical reasoning, especially for students with diverse learning needs.

These videos allow learners access to various perspectives, exploration of different cultural narratives, and collaborative learning environments that facilitate creativity and discussion (Mawasi, 2022); (OECD, 2023).

The 2022 PISA results underscore a pressing need for improved literacy instruction in the Philippines, where only 24% of students achieved minimum reading proficiency (Kukko

nen, 2020). This statistic highlights the importance of identifying effective instructional strategies that not only foster engagement but also enhance students' critical thinking and literary analysis skills. Instructional materials play a significant part in teaching as they can deepen learners' understanding. Instructional materials such as videos, and storybooks are important for the lesson to be effective; they require meticulous preparation as the rest of the lesson.

While existing research demonstrates the benefits of both traditional and digital media, few studies have directly compared their effectiveness in enhancing literary analysis. For example, conventional storybooks are particularly effective in stimulating mental imagery and fostering connections among readers by means of familiar narratives and characters (Creswell, 2014). On the other hand, digital storytelling encourages inclusive and collaborative educational environments, allowing students to explore diverse cultural narratives and artistically express their thoughts (OECD, 2023). However, fewer studies have compared these two instructional materials in methods of teaching, thus educators lack adequate direction on which instructional material best supports the development of literary analysis skills.

Methods and Methodology

This study adopts a quantitative research design, which is suitable for systematically examining numerical data and statistical relationships (Saunders, 2019). This approach enables objective measurement and analysis to test hypotheses and identify patterns within the collected data (Campbell, 1963). More specifically, the study employs a quasi-experimental pretest and posttest design to assess the impact of an intervention by comparing results before and after treatment (Zhou, 2025).

The quantitative research method was used in this study. This study should appropriately compare which is more effective, printed storybooks or digital storytelling videos, to determine which material is most effective in enhancing the literary analysis skills of learners.

The total population involved in this study is 186 eighth-grade students, sampled from two sections in each selected public school located in Santa Maria Bulacan: Parada National High School with 30 and 28 students, Pulong Buhangin National High School with 37 and 33 students, and Sta. Maria National High School with 34 and 24 students.

The researcher administered a pre-test and a post-test, each consisting of 20 questions that have been validated by professionals to ensure their accuracy and reliability. These questionnaires are composed of multiple-choice questions aimed at assessing the students' literary analysis skills. The design of the questionnaires is intended for a single cluster of students, ensuring uniformity and ease of administration. Each questionnaire is printed on a single sheet of paper per student.

Between the pretest and posttest, various instructional materials such as storybooks and digital storytelling videos was implemented to assess their effectiveness in enhancing students' literary analysis skills. Two sections from each school were assigned to different interventions. One group used storybooks, while the other is exposed to digital storytelling videos.

The researchers began their data gathering by validating the questionnaires and materials. Following this, researchers sought permission for off-campus data gathering. They drafted letters addressed to the principal and head teachers of Parada National High School, Pulong Buhangin National High School, and Sta. Maria National High School to facilitate their research. Once approved, researchers were assigned to the advisers of each section and established communication with the respective teachers.

Afterward, the researchers distributed consent forms and oriented the students about the procedure. The next day, a pretest was administered to assess the literary analysis skills of the students before the intervention. After that, the researchers then presented the instructional materials to each section. One section from each school used storybooks, while the other section was exposed to digital storytelling videos. The collected data from the pretest and posttest is examined to assess the effectiveness of traditional storybooks and digital storytelling videos in enhancing students' literary analysis skills.

Results

Table 1. Effectiveness of Traditional Storybooks

Mean Difference	T-Statistic	P-Value	Interpretation
	-2.02930	0.04511	Probability value showing statistical significance ($p < 0.05$ means the intervention is effective)

The data shows a mean difference of 0.43 with a t-statistic of -2.03 and a p-value of 0.045, indicating that the result is statistically significant ($p < 0.05$). This suggests that the intervention had a meaningful effect.

Recent studies highlight the impact of traditional storybooks and structured educational interventions on learning outcomes. Liang, Zhang, and Sun (Kim, 2020) found that children

exposed to traditional storybooks demonstrated higher reading comprehension scores compared to those using digital-only materials. Similarly, a meta-analysis by Kim et al. (Vadasy, 2023) concluded that structured reading programs significantly improve literacy skills, emphasizing that text-based interventions enhance cognitive engagement. Research by Vadasy & Sanders (Kurnia, 2020) further supports this, showing that students who participated in guided reading strategies exhibited greater cognitive flexibility and problem-solving abilities. Additionally, Kurnia (Lazareva, 2020), explored the role of culturally relevant storybooks in learning interventions, finding that students had higher engagement and recall rates when the material was familiar and meaningful. These findings align with the results of this study, which indicate a statistically significant improvement in post-test scores following the intervention. The consistent evidence suggests that traditional storybooks serve as powerful tools for literacy development, cognitive engagement, and overall learning enhancement.

Table 2. Effectiveness of Digital Storytelling Videos

Mean Difference	T-Statistic	P-Value	Interpretation
1.24706	-4.26017	0.00005	Since the p-value is less than 0.05, the improvement is statistically significant

The statistical results indicate a significant improvement in post-test scores compared to pre-test scores, with a mean increase of 1.25 points. The p-value (0.00005) confirms that this change is unlikely to be due to chance, demonstrating the effectiveness of the intervention. This finding aligns with recent literature on digital storytelling and its impact on learning outcomes. Lazareva & Martinez (Brown, 2020) found that digital storytelling enhances student engagement and comprehension, particularly in literacy-based subjects.

Their study emphasized that interactive and multimedia-driven learning environments contribute to improved knowledge retention. Similarly, Brown et al. (Saritepeci, 2021) highlighted that digital storytelling methods support cognitive development by allowing students to visualize and contextualize information more effectively.

Moreover, Saritepeci (Sweller, 2020) conducted a meta-analysis on the use of digital storytelling in education and concluded that it positively influences not only academic performance but also motivation and creativity. Their findings resonate with this dataset’s observed improvement, suggesting that the intervention—presumably digital storytelling—has educational benefits.

Table 3. Effectiveness between two interventions

Metric	Traditional Storybook	Digital Storytelling Videos
Mean Increase	0.43	1.25
T-Statistic	-2.02930	-4.26017
P-Value	0.04511	0.00005
Statistical Significance	Significant ($p < 0.05$)	Highly Significant ($p < 0.001$)

The results of this study indicate that digital storytelling videos were more effective in improving post-test scores compared to traditional storybooks. The digital storytelling videos intervention resulted in a mean score increase of 1.25, while the traditional storybook intervention only yielded a 0.43-point improvement. The p-value for digital storytelling videos (0.00005) was much lower than that of traditional storybook (0.04511), suggesting that the observed improvement was highly statistically significant of 0.82 mean difference. This corresponds with recent research that underscores the benefits of digital storytelling in education.

This aligns with recent studies highlighting the benefits of digital storytelling in education. Lazareva & Martinez (Brown, 2020) found that digital storybooks enhance engagement and comprehension by using multimedia elements such as animations and voiceovers. Similarly, Saritepeci (Sweller, 2020) concluded that digital storytelling fosters motivation and creativity, leading to better retention of information. In contrast, traditional storybooks also showed a positive impact on learning, as supported by Liang, Zhang, and Sun (Kim, 2020), who found that printed books improve reading comprehension by encouraging deep reading. Additionally, Kim et al. (Vadasy, 2023) emphasized that structured reading programs with

traditional books are effective in literacy development, particularly when combined with guided reading strategies. These findings are also supported by the Cognitive Load Theory (Mayer, 2020) and the Multimedia Learning Theory which suggest that digital storytelling helps reduce cognitive overload by integrating visual and auditory elements, making learning more efficient. Given these insights, digital storybooks appear to be a powerful educational tool that enhances student learning more effectively than traditional books.

However, traditional storybooks still have educational value, especially in promoting deep reading and critical thinking. Educators may benefit from a blended approach, combining digital storytelling for engagement with traditional reading methods to reinforce comprehension and literacy skills. Future research could explore the long-term effects of both methods on students' learning and cognitive development.

Discussion

The mean pretest score of students using traditional storybooks is 12.01 and its posttest score is 12.44, with the mean increase of 0.43. The paired t-test result indicated a significant difference, with a p-value of 0.04511. It means that traditional storybooks positively influenced students' literary analysis skills.

The mean pretest scores of the students who are exposed to digital storytelling videos is 8.74, while the posttest mean score is 9.99. The results of pretest and posttest obtain a mean increase of 1.25. The paired t-test result showed a highly statistically significant improvement, with a p-value of 0.00005, indicating that digital storytelling videos were highly effective in enhancing students' literary analysis.

Students who are exposed to digital storytelling videos showed a greater improvement with posttest mean scores of 1.25, compared to those who used traditional storybooks with posttest mean scores of 0.43, with a mean difference of 0.82. The p-value for digital storytelling videos was significantly lower (0.00005) compared to traditional storybooks (0.04511), which means that digital storytelling videos had a more significant impact on students' literary analysis skills.

Conclusion

This study examined the effectiveness of digital and traditional storybooks in supporting student learning. The results showed that both approaches led to measurable improvements, but students using digital storybooks demonstrated a greater average score increase of 1.25 ($p = 0.00005$), compared to 0.43 ($p = 0.04511$) with traditional storybooks. While the difference suggests that digital storytelling may offer certain advantages, possibly due to its multimedia elements, further research is needed to confirm long-term effects and consider other

influencing factors such as student preference, access to technology, and instructional support.

These results align with previous studies that highlight the advantages of digital storytelling in education. Digital storybooks provide interactive and visually engaging content, which helps reduce cognitive overload and improve learning outcomes. On the other hand, traditional storybooks also contribute to literacy development, particularly by promoting deep reading and comprehension skills.

Although digital storytelling appears to be more effective, traditional reading methods still have value in education. A blended approach, combining digital and traditional methods, could maximize learning benefits by integrating engagement and comprehension strategies. Future research should explore the long-term impact of these approaches on student learning and cognitive development.

Acknowledgement

We thank Angel Euzie Lamboloto, Julianna Joy De Jesus, Chonalyn Abtina, Yannica Mendoza, and Romel Sarno for their contributions to this work. Special thanks to Mr. John Patrick Jacinto, and Polytechnic University of the Philippines – Santa Maria, Bulacan Campus for their support and assistance.

References

1. Akgün, M., Akgün, I. H. (2020). The effect of digital stories on academic achievement: A meta-analysis. *Journal of Education and Learning*, 9(6), 71–83.
<https://doi.org/10.5539/jel.v9n6p71>
2. Brown, T., Johnson, K., & Lee, M. (2020). The impact of contextualized learning materials on student engagement and achievement. *Journal of Educational Research*, 113(2), 145–158.
3. Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approach* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
<https://www.scirp.org/reference/ReferencesPapers?ReferenceID=1964849>
4. Campbell, D. T., & Stanley, J. C. (1963). *Experimental and quasi-experimental designs for research*. Rand McNally & Company.
<https://www.jameslindlibrary.org/campbell-dt-stanley-jc-1963/>
5. Grolig, L., Cohrdes, C., Tiffin-Richards, S. P., & Schroeder, S. (2019). Effects of preschoolers' storybook exposure and literacy environments on lower level and higher-level language skills. *Reading and Writing*, 32(4), 1061–1084.

- <https://doi.org/10.1007/s11145-018-9901-2>
6. Kurnia, R. (2020). A culturally relevant picture book for children's early literacy. *International Journal of Innovation, Creativity and Change*.
<https://doi.org/10.53333/IJICC2013/141101>
 7. Kucirkova, N., & Ciesielska, M. (2024). The distance between the story character and the reader: Evidencing the impact of familiarity in children's storybooks. *Reading Psychology*. <https://doi.org/10.1080/02702711.2024.2405483>
 8. Kim, Y.-S. G., Lee, H., & Zuilkowski, S. S. (2020). Impact of literacy interventions on reading skills in low- and middle-income countries: A meta-analysis. *Child Development, 91*, 638–660. <https://doi.org/10.1111/cdev.13204>
 9. Kukkonen, K. (2020). *Probability designs: Literature and predictive processing*. Oxford University Press.
https://books.google.com.ph/books?hl=en&lr=&id=_NjBDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=related:7fOgTz0IJTQJ:scholar.google.com/&ots=rSzbMRx3Pj&sig=mvZC-2UDwE8Hs4uzrCxxHZS7Iuw&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
 10. Lane, S. (2024). *The role of instructional materials in teaching and learning*.
<https://eduedify.com/role-of-instructional-materials/>
 11. Lazareva, A., & Martinez, G. C. (2020). Digital storytelling project as a way to engage students in twenty-first-century skills learning. *International Studies Perspectives, 22*(4), 383–406. <https://doi.org/10.1093/isp/ekaa017>
 12. Mayer, R. (2020). Multimedia learning. In *Psychology of Learning and Motivation*. Academic Press. [https://doi.org/10.1016/S0079-7421\(02\)80005-6](https://doi.org/10.1016/S0079-7421(02)80005-6)
 13. Mawasi, A., Nagy, P., Finn, E., et al. (2022). Narrative-based learning activities for science ethics education: An affordance perspective. *Journal of Science Education and Technology, 31*, 16–26. https://www.researchgate.net/publication/353440083_NarrativeBased_Learning_Activities_for_Science_Ethics_Education_an_Affordance_Perspective
<https://learningcorner.co/knowledge-base/glossary/instructional-materials>
 14. Noronha, R. (2024). Why storytelling matters: The impact of story books on early childhood development. *Medium*.
<https://medium.com/@ricksonnoronhar/storytelling-is-a-timeless-tradition-that-transcends-cultures-and-generations-5ebdd8ef5389>
 15. OECD. (2023). *PISA 2022 results (Volume I): The state of learning and equity in education*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/53f23881-en>
 16. Rustia, C., Dalleda, C., & Sumalinog, J. (2023). Effectiveness of digital storytelling in teaching literature. *Cognizance Journal of Multidisciplinary Studies, 3*, 83–90. <https://doi.org/10.47760/cognizance.2023.v03i02.005>
 17. Saritepeci, M. (2021). Students' and parents' opinions on the use of digital storytelling

- in science education. *Tech Know Learn*, 26, 193–213.
<https://doi.org/10.1007/s10758-020-09440-y>
18. Sweller, J. (2020). Cognitive load theory and educational technology. *Educational Technology Research and Development*, 68(1), 1–16.
<https://www.jstor.org/stable/48727426>
 19. Summer, T., & Boettger, H. (n.d.). *English in primary education: Concepts, research, practice*. <https://doi.org/10.20378/irb57525>
 20. Saunders, M. N. K., Lewis, P., & Thornhill, A. (2019). *Research methods for business students* (8th ed.). Pearson.
<https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=2907709>
 21. Understanding instructional materials in education. (n.d.).
 22. Vadasy, P., & Sanders, E. (2023). Cognitive flexibility + phonics intervention effects on reading gains. *Reading Psychology*.
<https://doi.org/10.1080/02702711.2023.2166636>
 23. Zhou, C., Zhang, L., & Sun, J. (2025). The comparative impact of digital and print storybook reading on preschool children’s comprehension and vocabulary learning: A two- decade meta-analysis. *International Journal of Early Childhood*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1007/s13158-024-00410-4>

Məqalə tərtibatına dair tələblər

Məqalənin strukturu

Məqalələr aktual mövzulara həsr olunmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməli və IMRAD (Introduction, Methods, Results, and Discussion) strukturuna uyğun olaraq təqdim edilməlidir. Məqalədə *Giriş* (Introduction), *Metodlar* (Methods), *Nəticələr* (Results), *Müzakirə* (Discussion), *Nəticə* (Conclusion) və *Ədəbiyyat siyahısı* (References) aydın şəkildə bölmələrə ayrılmalıdır.

- **Giriş** hissəsində – tədqiqatın mövzusu, aktuallığı, məqsədi və əsas sualları aydın şəkildə təqdim olunmalı, həmçinin elmi əhəmiyyəti və təklif etdiyi yeniliklər vurğulanmalıdır.
- **Metodlar** hissəsində – istifadə olunan tədqiqat metodları və yanaşmalar, verilənlərin toplanması və təhlili açıqlanmalıdır.
- **Nəticələr** hissəsində – əldə olunan fakt və məlumatlar təqdim olunmalı, nəticələr sərh və təhlil xarakteri daşmamalıdır. Nəticələrin cədvəl, qrafik, diaqram və digər vizual vasitələrlə təqdim edilməsi tövsiyə edilir.
- **Müzakirə** hissəsində – əldə olunan nəticələr müzakirə edilməli, əvvəlki araşdırmalarla müqayisələr aparılmalı və gələcək tədqiqatlar üçün konkret təkliflər verilməlidir.
- **Nəticə** hissəsində – tədqiqatın əsas tapıntıları ümumiləşdirilərək, praktiki təkliflər təqdim olunmalı, həmçinin gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyələr verilməlidir.
- **Ədəbiyyat** siyahısında – son 5–10 ilin elmi mənbələrinə üstünlük verilməli, mənbələrin sayı 10-dan az olmamalıdır.

Məqalənin tərtibat qaydası

Məqalənin titul səhifəsində məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı, elmi dərəcəsi, çalışdığı müəssisənin adı, elektron poçt ünvanı, ORCID ID-si və yaşadığı ölkə adı qeyd edilməlidir.

Xülasə – 150–200 söz arası olmaqla, Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmalı, məqalənin məqsədini, metodlarını, nəticələrini və nəticələrdən çıxarılan əsas nəticəni, elmi yeniliyi və məqalənin praktik əhəmiyyətini qısa və aydın şəkildə təqdim etməlidir.

Açar sözlər – 3–5 söz və ya ifadələrdən ibarət olmaqla, Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmalıdır.

Mətn formatı – Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında, A4 (210 x 297 mm) formatda, Times New Roman – 14 şriftində yığılmalı, intervalı – 1.15, həcmi 6–12 səhifə arası olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısının tərtibat qaydası

Kitaba istinad: Kazımov, Q. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. Təhsil.

Jurnala istinad: Həsənova, S. (2021). Aşıq Ələsgər və ədəbi dilimiz. *Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*, 279(4), 25–34. <https://dx.doi.org/10.48445/TAIJ.2021.46.47.002>

İnternet mənbəsinə istinad: Mehdiyeva, Ş. (2019, 16 fevral). *Ana dilimiz milli-mənəvi sərvətimizdir*. Muallim.edu.az. <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=4303>

Məqalədəxili istinad qaydası: (Kazımov, 2007) / (Kazımov, 2007, s. 54)

Məqalənin redaksiyaya təqdim edilmə qaydası

Məqalə redaksiyaya iki formada təqdim edilə bilər: elektron poçtla (tall@edu.gov.az) və jurnalın veb-saytı (<https://tall.edu.az>) üzərindən.

Requirements for the Article Formatting

Structure of the Article

Articles should be focused on relevant topics, meet the academic requirements in accordance with the content and style of the journal, and be presented in accordance with the IMRAD structure (Introduction, Methods, Results, and Discussion). The article should clearly be divided into the following sections: Introduction, Methods, Results, Discussion, Conclusion, and References.

- **Introduction** – The research topic, its relevance of the topic, its purpose, and the main research questions should be clearly presented. Additionally, the scientific significance of the study and the innovations it offers should be emphasized.
- **Methods** – The research methods and approaches used, as well as data collection and analysis processes, should be explained.
- **Results** – The obtained results should be presented, in this section including only facts and data. The results can be presented using tables, graphs, diagrams, and other visual aids.
- **Discussion** – The results obtained should be discussed, and compared with previous studies, and specific suggestions for future research should be provided.
- **Conclusion** – The main findings of the research should be summarized, practical suggestions should be presented, and recommendations for future research should be provided.
- **References** – Preference should be given to scientific sources from the last 5–10 years, and the number of references should not be less than 10.

The Guidelines for Article Formatting

On the title page of the article, the following information should be included: article title, author's full name, academic degree, name of the institution, email address, ORCID ID, and country name of residence.

The **Abstract** – should be between 150–200 words and written in Azerbaijani and English. The abstract should briefly and clearly present the article's aim, methods, results, key findings, scientific novelty, and practical significance of the article.

Keywords – Must consist of 3–5 words or key phrases and must be written in Azerbaijani and English.

Text Format – The article text should be prepared in Microsoft Word, in A4 (210 x 297 mm) format, using Times New Roman font, size 14, with a line spacing of 1.15, and the length should be between 6–12 pages.

References Formatting Guidelines

Book citation: Kazimov, G. (2007). *Modern Azerbaijani Language. Syntax*. Tahsil.

Journal citation: Hasanova, S. (2021). Ashug Alasgar and our literary language. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*, 279(4), 25–34. <https://dx.doi.org/10.48445/TAIJ.2021.46.47.002>

Citation from an internet source: Mehdiyeva, Sh. (2019, February 16). *Our mother tongue is our national and spiritual heritage*. Muallim.edu.az. <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=4303>

In-text citation rule for the article: (Kazimov, 2007) / (Kazimov, 2007, p. 54)

Submission Guidelines for the Article

The article can be submitted to the editorial office in two formats: via email (tall@edu.gov.az) or through the journal's website (<https://tall.edu.az>).

Çapa imzalanmışdır: 26.11.2025
Formatı: 70x100 1/16. Fiziki çap vərəqi 8.5
Ofset çap üsulu. Sifariş 1190. Tiraj: 100

Hazır materiallar əsasında
“Şərq-Qərb”ASC-nin
mətbəəsində çap edilmişdir.

AZ 1123, Bakı, Aşəq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+99412) 370 68 03, 374 83 43
Faks: (+99412) 370 68 03, 370 18 49
www.eastwest.az